

ГАННА ДИЛЬОНГОВА

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ 1795–1990

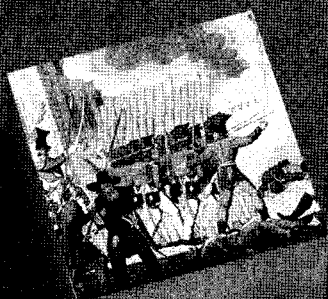

HANNA DYŁĄGOWA

**HISTORIA
POLSKI**
1795-1990

HANNA DYŁĄGOWA

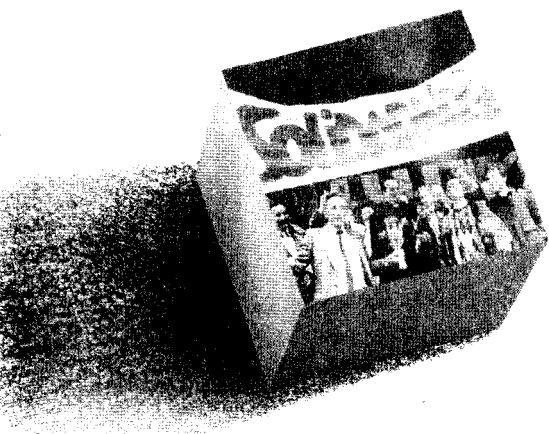
HISTORIA POLSKI 1795–1990

ГАННА ДИЛЬОНГОВА

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ 1795–1990

*Переклад з польської
Михайла Кірсенка*

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2007

ББК 63.3(4ПОЛ)
Д46

Видання має на меті показати історію країни і суспільства впродовж двох важких і складних сторіч, від втрати незалежності наприкінці XVIII ст. до її здобуття 1989 року. Тут увагу зосереджено на таких важливих для Польщі етапах: XIX сторіччя, міжвоєнна доба, Друга світова війна, Народна Польща.

Видання зацікавить як науковців, так і широкий загал читачів.

Науковий редактор
доктор історичних наук, професор *Н. М. Яковенко*

*Видано за сприяння
Посольства Республіки Польща в Україні*

**ВИДАННЯ ПІДТРИМАЛИ
ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ У КИЄВІ ТА
МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"**

Переклад здійснено за виданням
© Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, 2000
© Hanna Dylągowa

ISBN 978-966-518-412-6

© М. В. Кірсенко, переклад, 2007
© Видавничий дім «Києво-Могилянська
академія», 2007

ВСТУП ВІД РЕДАКТОРІВ

Історія Білорусі, Литви, Польщі та України _____

Ініціатива паралельного опрацювання історії чотирьох країн виникла на з'їзді в Римі навесні 1990-го року. Було вирішено, що автори та редакційний комітет тісно співпрацюватимуть, щоб якомога більшою мірою врахувати різні точки зору, щоразу в широкій порівняльній перспективі. Під час численних зустрічей колективу авторів і редакторів у дуже щирій і дружній атмосфері ми прагнули зрозуміти різні позиції й можливості розкриття тієї чи тієї теми з огляду на дуже складну історію тривалого, а подеколи дуже близького співіснування наших чотирьох народів. На кожному кроці ми натрапляли на спірні та відмінні підходи до історії. В центрі наших зацікавлень ми прагнули мати суспільство, людей та їхні права, громадянський досвід на всіх щаблях суспільного життя.

При цьому ми не мали на меті уніфікацію поглядів. Кожен автор і редактор мав свою точку зору. Окремі підходи впливали з традицій історіографії чотирьох країн, викликаючи щоразу полеміку з ними і породжуючи нові пропозиції, рішення, гіпотези. Гадаємо, що публікація спроби синтетичних нарисів конгресовими мовами та мовами чотирьох країн дасть змогу, по-перше, краще зрозуміти найближчих сусідів, що часто нелегко, а по-друге, викличе серйозні наукові дебати довкола наших історій, трактованих, як нам би хотілося, сучасно, порівняльно, в широкому європейському дусі, з розумінням водночас своєрідності кожної історичної

долі й культури. Ми поділяємо бачення певної спільності доль країн Центрально-Східної Європи як частини Європи. Сподіваємось, що наша спільна праця в майбутньому охопить цілий регіон і спричиниться до кращого, більш правдивого розгляду цілої історії Європи.

Ми представляємо історію кожної з чотирьох країн у двох або трьох томах. Передбачаємо також окремий том спільного атласу, а також том з базовими текстами найважливіших джерел, що стосуються як цілого регіону, так і однієї країни-держави.

Анатоль Грицкевич (Мінськ)

Ярослав Ісаєвич (Львів)

Анджей Сулима Камінський (Вашингтон)

Єжи Клочовський (Люблін)

Юозас Тумеліс (Вільнюс)

Історія Польщі та спадщина Речі Посполитої _____

Історію Польщі в трьох послідовних томах в опрацюванні Єжи Клочовського (Середньовіччя), Анджея Сулими Камінського (Нова доба), а також Ганни Дильонгової (XIX–XX ст.) ми хочемо розглядати насамперед як пропозицію для наукових дебатів і роздумів та дискусій в найширших колах осіб, що цікавляться історією нашої країни й суспільства. Ця пропозиція викристалізувалась як результат багаторічної співпраці з білоруськими, литовськими, українськими колегами і відтак значною мірою стосується взаємин наших народів. Вони відіграють ключову роль для розуміння, зокрема, цілого комплексу проблем, пов'язаних з унією між Короною Польською¹ і Великим князівством Литовським — Речі Посполитою Обох Націй як під час її існування, так і пізніше, та осмислення цієї надзвичайно важливої і водночас нелегкої спадщини аж дотепер. Нині Польща, тісно пов'язана з Заходом в душі своєї понад тисячолітньої традиції, водночас приділяє першорядну увагу стосункам з Білоруссю, Литвою і Україною, їхньому місцю в європейській спільноті завтра. При цьому ми переконані, що саме добре розуміння історії, що ілюструє різні точки зору, а не тільки ту, яку ми вважаємо власною, має ґрунтовне значення для розбудови добрих, дружніх стосунків між поляками і білорусами, литовцями і українцями. Для стабілізації цього великого ареалу Європи більш як зі ста мільйонами мешканців це нині є дуже принципова і невідкладна потреба.

¹ Польське Королівство. — Тут і далі примітки перекладача і наукового редактора.

Надаємо книжку для широкої оцінки й обговорення насамперед у чотирьох країнах, які мають право, як захочуть, вважати себе частиною історичної спадщини Речі Посполитої. Гадаємо, що білоруська, литовська і українська версії полегшать обговорення. Сподіваємось, нам вдалося максимально врахувати всі пропозиції синтетичного розгляду історії наших країн, що вирости з багаторічної співпраці.

Цілком зрозуміло (і це варто ще раз чітко наголосити), що кожен автор зберігає свободу і відповідальність за свої думки. Багато тверджень з наших томів напевно викличуть палку реакцію визнання або заперечення. Якщо це приведе до справжнього обміну думками і поглибленого обговорення багатьох аспектів, то книжка цілком виконає своє завдання.

Історія Польщі й Речі Посполитої пов'язана також впродовж свого тривалого перебігу з історією інших націй та народів, зокрема німців, росіян, євреїв. Ми переконані у вагомості праці істориків у двадцять першому сторіччі, яку треба буде продовжувати і здійснювати спільно з дослідниками саме з цих країн. До них ми також скеровуємо наші узагальнення з побажаннями, щоби це допомогло в наступних зустрічах і дебатах.

Єжи Клочовський

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Книжка має предметом історію країни і суспільства впродовж двох важких і складних сторіч, від втрати незалежності наприкінці XVIII ст. до її здобуття знову 1989 р. Від попередньої історіографії книжка відрізняється тим, що охоплює разом XIX і XX ст. Якщо не рахувати праць, присвячених цілій історії Польщі, історики зосереджувалися зазвичай на окремих епохах: XIX сторіччя, міжвоєнна доба, Друга світова війна, Народна Польща ¹.

Відмінність становить також широке, як на попередню практику, охоплення церковної й релігійної проблематики, виділене для кожного періоду в окремих розділах. Це стосується не лише Католицької церкви, а й інших Церков і віросповідань, попри те, що вони охоплювали лише кілька відсотків поляків. Адже йдеться про національні меншини, що становлять уже значний відсоток населення, а на східних теренах Речі Посполитої навіть більшість. З цими завданнями пов'язано також становище євреїв, що є окремою групою, яка налічує близько 10 відсотків усього населення, але не інтегрована з рештою суспільства, хоча кількасот років живе серед поляків. З цієї причини польсько-єврейські взаємини відігравали важливу роль у житті обох спільнот.

Важливим питанням для розглядуваної доби було визнання поляками Речі Посполитої перед поділами своєю територією ². Наслідком цього стала втрата з поля зору пробудження національної свідомості та окремішності литовців, білорусів, українців, а відтак ігнорування їхніх прагнень незалежності. Виразний полоноцентризм у суспільстві зміцнили не

¹ Польська Народна Республіка 1945—1989 рр. — *Прим. пер.*

² Польсько-литовська «Річ Посполита Обох Націй» 1569—1795 рр. Перший, другий і третій її поділи державою Габсбургів (Австрія), Королівством Пруссією і Російською імперією 1772, 1793 і 1795 рр. — *Прим. пер.*

лише письменники і політики, а й історики. Наше узагальнення прагне подолати це, не забуваючи про внесок поляків у історію та культуру східних земель давньої Речі Посполитої, який не завжди помічають колеги з Литви, Білорусі та України, що співпрацюють з польськими істориками. Звичайно, не в кожному випадку вдалося належно оцінити заслуги і зберегти відповідні пропорції, але ця спроба становить певну новацію порівняно з попередньою польською історіографією.

Важливим завданням було показати, як модернізація Речі Посполитої, розпочата і здійснена у 80–90-х рр. XVIII ст. видатними польськими громадянами, переросла в XIX ст. у боротьбу за відбудову втраченої держави та як цю естафетну паличку підхопили наступні покоління. Цей елемент є важливим для показу певної провідної нитки, що має пов'язати нинішній том Історії Польщі з двома попередніми, зокрема з доробком Анджея Камінського.

Досліджувану епоху поділено на п'ять періодів за хронологічними критеріями. В кожному спочатку подано інформацію про загальне становище країни і важливі політичні проблеми, потім розглядаються економіка, культура і суспільство, а насамкінець — справи Церков і релігійного життя. В основній, п'ятій частині є параграф «До Третньої республіки»¹, що відпроваджує до початку історії незалежної держави, здобутої вдаре у XX ст. Узагальнення закінчують висновки з цілого розглянутого періоду. Через предметний поділ в окремих частинах не завжди вдавалося уникнути повторів.

Для такого тривалого часу — майже двохсот років — історик не має змоги документально дослідити всі проблеми. Він навіть не може сказати, що здатен вичерпати літературу з теми. Та завжди є надія, що якоюсь мірою йому пощастило упорядкувати факти, відомі з власних досліджень і літератури, відповідно до своєї концепції.

Вміщений наприкінці нарис літератури обмежено по суті найважливішим і мабуть найновішим доробком. Перелік усіх позицій і опублікованих джерел, опрацьованих автором, був би навряд чи здійснений у синтезі такого типу. В цій ситуації можна лише відіслати Читача до вже наявних численних бібліографій.

Сердечно дякую моїм колегам—білорусам, литовцям і українцям, які завдяки багатьом спільним дискусіям спричинилися до іншого, ніж виключно полоноцентричний, погляду на спільну історію колишньої Речі Посполитої.

Ганна Дильонгова

¹ Перша — Річ Посполита 1569—1795 рр., Друга республіка — 1918—1939 рр., а Третя — після 1989 р. — *Прим. пер.*

ЧАСТИНА I

1795-1864

1. Землі Речі Посполитої після поділів

1.1. Суспільно- політичне становище країни

1795 р. завершив історію шляхетської Речі Посполитої. Становище країни радикально змінилось. Росія, Пруссія й Австрія мали інший устрій і політичні традиції, а Росія і Пруссія, на додачу, іншу панівну релігію¹.

Річ Посполиту було поділено без урахування її традиційного географічного поділу. В Росії опинилися литовські й білоруські землі, Волинь, частина Поділля і Правобережна Україна; в Австрії — Малопольща, Червона Русь, частина Поділля, Мазовії та Підляшшя; в Пруссії — Гданське Помор'я, Вармія, Великопольща і частина Мазовії з Варшавою. Загалом Росія забрала 460 тис. км² і бл. 6,9 млн населення. Пруссія — 150 тис. км² і 3 млн. Австрія — 130 тис. км² і 4,8 млн.

Під анексією Росії польський елемент становили шляхта і почасти населення міст, переважну більшість якого складали русини (українці), білоруси, литовці та євреї. Під владою Пруссії поляки становили помітну, а під анексією Австрії переважну більшість. Конфесійні пропорції теж були неоднакові. В Росії після трьох поділів опинилися 2,1 млн римо-католиків, 1,6 млн греко-католиків (уніатів) і 2,8 млн православних з 6,9 млн населення колишньої Речі Посполитої. Велика кількість православних пояснюється тим, що після Другого і Третього поділів Катерина II змусила величезну більшість уніатських парафій перейти до православ'я. Адже кількість православного населення перед поділами Речі Посполитої становила бл. 0,5 млн. В Росії опинилось 0,5 млн євреїв, а також маленькі групи інших віросповідань, наприклад католики вірменського обряду (бл. 1 тис.), старовіри (бл. 20 тис.), протестанти (бл. 10 тис.) і мусульмани (бл. 4 тис.).

В Австрії з-поміж 4,8 млн осіб на землях, загарбаних під час поділів, було 2,8 млн римо-католиків, 1,7 млн греко-католиків і

¹ Пруссія і Росія виправдовували своє втручання у релігійні справи нібито захистом «дисидентів» (протестантів і православних). — *Прим. пер.*

0,3 млн євреїв. Питома вага інших віросповідань була невелика — пара тисяч протестантів, 2,2 тис. вірних вірменського обряду і кількох караїмів.

Під анексією Пруссії найчисленнішим було римо-католицьке населення (бл. 2,5 млн). Решту становили протестанти (бл. 320 тис.), євреї (бл. 200 тис.), греко-католики (бл. 70 тис.), православні та старовіри (по 2 тис.), а також кількості мусульман.

З точки зору соціального складу, селян було близько 73 %, шляхти — 8 %, міщан — 17 %. В окремих регіонах пропорції між соціальними групами відходили від вищеназваних чисел, що становили середні показники. Крім того, всередині станів існувало значне розшарування. До селян було зараховано не тільки тих, хто порав землю, а й інших підданців шляхти. Серед міщан розрізнялися християни і євреї. Багато міщан тоді працювало в рільництві. Варшава налічувала бл. 70 тис. населення, кілька міст перевищували 5 тис., решта міст мала по кількості, у кращому разі одну-дві тисячі людей. Шляхта теж не становила монолітної групи.

Суспільно-політичне становище під владою трьох держав залежало від відносин, що панували в них. Втім, можна знайти певні спільні риси політики держав стосовно нових підданих. Всюди складалась присяга, влада прагнула привернути заможну аристократію і шляхту на свій бік. Дрібна і безродна шляхта (т. зв. голота) втратила свою колишню роль.

Під анексією всіх трьох держав багаторазово зросли податки. Було впроваджено обов'язкову військову службу, що, крім шляхти, охопила все населення. Ця служба тривала 20 і більше років. Було впроваджено новий адміністративний поділ, владу перебрала чужа адміністрація. Королівські маєтності перейшли до державних володінь країн-загарбниць.

Суворі репресії розгорнулися після придушення повстання Костюшка¹. Політика загарбників щодо національних рухів за незалежність була всюди схожою. Вона зводилася до антипольської боротьби і впродовж усього періоду анексії² становила постійну й незмінну спільність інтересів трьох сторін, що в інших галузях часто були цілковито різними.

Незважаючи на формальне збереження станового поділу під анексією всіх трьох держав, шляхта втратила привілеї особистої свободи і майнової недоторканності та політичні права. Великі можливості економічного розвитку, зокрема під анексією Пруссії та Росії, могли скласти компенсацію за втрачені свободи. У важкому становищі опинилась дрібна шляхта, приречена до поступового перетворення на селян і загалом визнана небажаним елементом,

¹ Повстання під проводом Т. Костюшка після Другого поділу придушено військами Пруссії та Росії. — *Прим. пер.*

² Доба 1772—1914 рр. — *Прим. пер.*

поряд з іншим, через її вірність Речі Посполитій, яку вона завжди постачала хоробрими вояками.

Землі під анексією Росії, що часто називаються в польській історіографії Загарбаними Землями, охоплювали дев'ять новостворених губерній: Вітебську (Полоцьку), Могилівську, Київську, Подільську, Волинську, Мінську, Віленську, Курляндську, Гродненську. В цих губерніях в руках шляхти залишилось земське судочинство з виборними судьями і писарями. Імператор Павло I навіть поновив Литовський Статут¹ і шляхетське самоврядування включно з сеймиками², проте з апеляцією від земських до губернських судів і вище до Петербурга.

Королівські і багато конфіскованих приватних маєтків під виглядом так званих надань російським достойникам склали своєрідний «фонд нагород» для імператорських фаворитів і тих, хто мав службові заслуги. Це погіршувало майновий стан тих привілейованих верств, що були загалом свідомі своєї національності та громадянських прав.

Гіршало становище селян, до яких почали застосовуватись обов'язкові в Росії суворіші правові обмеження. Усталився продаж селян без землі, якого майже не знала Річ Посполита. Почалося наймання селян на мануфактури. Вони також підлягали рекрутському наборові, новим податкам і збільшеній панщині, що рахувалась відтоді на російський взірць: не від розмірів господарства, а від «душ» чоловічої статі.

В переважній більшості польськими були шляхетські палаци і двори, почасти міста, а навколо — море сільського населення, чужого за мовою і найчастіше за віросповіданням. Проте поляки домінували в структурі суспільства. Цю ситуацію надовго усталила система навчання, що здійснювалася весь час за засадами Комісії національної освіти³ і очолювалася з 1803 р. Адамом-Єжи Чарторийським⁴.

Пруссія була другою некатоллицькою державою-загарбницею. Нові територіальні надбання з Польщі разом з її давнішими володіннями (Сілезія і Герцогство Пруссія)⁵ становили понад половину її теренів і половину населення. Потрібно було їх поглинути,

¹ З доби Великого князівства Литовського, що охоплювало Білорусь і українські терени. — *Прим. пер.*

² Місцеві станові органи самоврядування шляхти. — *Прим. пер.*

³ Перше в Європі міністерство освіти, що існувало в добу реформ між Другим і Третім поділами. — *Прим. пер.*

⁴ Князь А.-Є. Чарторийський (1770–1861) домагався 1815 р. відновлення Польського королівства, очолював уряд 1831 р., а потім польську еміграцію у Франції. — *Прим. пер.*

⁵ Герцогство (князівство) Пруссія зі столицею Кенігсберг (пол. Крулевець, нині Калінінград) виникло 1526 р. внаслідок лютеранської секуляризації Німецького Ордену за Реформації, від 1701 р. стало основою королівства Пруссії поряд з Бранденбургом і Померанією (Помор'ям), 1740 р. загарбало більшість австрійської Сілезії. — *Прим. пер.*

щоби не справляли впливу на характер цілої держави¹. Їх було поділено на провінції: Західна Пруссія, Південна Пруссія, Нова Східна Пруссія. Вармію було прилучено до Східної Пруссії (колишнє Герцогство Пруссія), а Ченстохову з клаптем Малополющі — до Сілезії. Провінції поділялись на департаменти, а ті, в свою чергу, на повіти. На цих теренах чинні були пруські закони, що втримували феодальні відносини. Втім пан не міг вигнати селянина з землі без судового вироку. Патримоніальне судочинство було підпорядковано певному державному контролю.

Королівські маєтності було забрано до державних володінь, а потім роздано у держання або розпродано. Пруська влада використовувала ці дії для зміцнення германізації польських земель. Адже земля надавалась у держання або продавалась переважно німцям. А німець, у свою чергу, не міг уже її продати полякові.

На землях, приєднаних до габсбурзької монархії, віденський уряд утворив так звану Губернію для управління новими територіями. Цей край з офіційною назвою «Королівство Галичини і Лодомерії»² (зазвичай називаний Галичиною) було поділено на округи, що очолювали старости. Збережено було феодальний суспільний поділ, хоча шляхту позбавили самоврядування. Намагалися також асимілювати євреїв, даючи їм німецькі прізвища і прагнучи змінити конфесійний характер їхніх шкіл. Важливі реформи мали бути здійснені стосовно селян. Долю селян могли істотно поліпшити заборона зігнання з землі, заборона включення селянських ґрунтів до панського фільварку³, обмеження панщини трьома днями на тиждень, право селян оскаржувати рішення дідича⁴ перед старостинською адміністрацією. На практиці реформи не було повністю реалізовано через опір шляхти й аристократії по цілій монархії⁵, зокрема проти планованої заміни панщини на чинш.

Реформи, впроваджені після 1772 р. під австрійською владою, стосувались цілої монархії та відповідали духові держави просвітницького абсолютизму, прихильником якого був цісар Йозеф II⁶. За його іменем ціла реформаторська система в Австрії називається йозефінізмом, хоча започаткувала її ще раніше імператриця Марія-Терезія⁷.

¹ Тобто щоби Пруссія не полонізувалась, маючи поляків половиною свого населення. — *Прим. пер.*

² Існувало до 1918 р. (Лодомерія від Володимира-Волинського, хоча Габсбургам він не належав). — *Прим. пер.*

³ Орієнтоване на ринок панське (шляхетське, магнатське) господарство. — *Прим. пер.*

⁴ Спадковий землевласник-шляхтич. — *Прим. пер.*

⁵ Володіння Габсбургів у Східно-Центральній Європі (на відміну від іспанських Габсбургів), Австрійська імперія 1806—1867 рр., Австро-Угорська монархія (або Австро-Угорщина) 1867—1918 рр. — *Прим. пер.*

⁶ Йозеф II (1741—1790), цісар Священної Римської імперії 1765—1790, до 1781 р. разом із матір'ю. — *Прим. пер.*

⁷ Марія-Терезія (1717—1781), імператриця 1741—1782, мати Йозефа II. — *Прим. пер.*

1.2. Конспіративні організації, що виникли після падіння держави, знайшли опору насамперед у шляхті. Це була на той час суспільна група, найбільш свідомо і сформована з національної, патріотичної та громадянської точки зору. У змовах брали участь одинаки, але шляхта ще багато років становила базу рекрутування і точку опори для боротьби за незалежність.

Початок боротьби за незалежність. Перша таємна організація виникла вже в січні 1796 р. у Львові. Вона відома під назвою Централізації, а складалася з діячів шляхти і магнатерії. Змовники розраховували на міжнародні заворушення, пов'язані з можливістю розширення війн між революційною Францією та державами-загарбницями¹, а може і між самими цими імперіями. Розрахунок виявився помилковим, бо напругу між Росією, Австрією і Пруссією було залагоджено. Бонапарт скінчив французький наступ миром 1797 р. Змову було викрито. Арешти ширились і в інших державах-загарбниках.

Один з учасників змови Францішек Гошковський 1797 р. заснував самостійну, хоча формально пов'язану з Централізацією організацію радикального характеру. Він провадив агітацію поміж селян на Підляшші, де працював землеміром, доводячи необхідність боротьби за незалежність і визволення селян. Останнє гасло мало революційне відлуння і могло збудити серйозні побоювання шляхти. Один із дідичів видав Гошковського австрійським властям. Арешти припинили діяльність організації, що залучила селян лише одного маєтку.

Так само коротким було життя іншої змови, яку організував у Гданську 1797 р. учень тамтешньої гімназії Годфрід Бартольд. Змова мала на меті визволення Гданська з-під «пруського ярма», але без будь-якої згадки про Польщу. Змову було викрито, проведено слідство і винесено вироки.

Держави-загарбниці прагнули залякати суспільство. Гошковського і Бартольда було засуджено до страти, але вироки не виконано. Це не відлякало інших від подальшої діяльності. Ті, хто уник репресій, засновували нові таємні організації, розширюючи таким чином коло осіб, безпосередньо залучених до боротьби за незалежність. Поки що це було дуже вузьке коло. Проте за сприятливих обставин воно могло поширити сферу своєї діяльності також на інші соціальні групи, щоб їх приготувати не лише до боротьби, а й до громадянської служби в майбутній державі. Таємне Товариство Польських Республіканців виникло 1798 р. у Варшаві, маючи на меті здобуття незалежності Польщі — республіки. За програмними положеннями Товариства, демократичний лад мусив дати рівні громадянські права ширшим колам суспільства. У селянському

¹ Війна Французької республіки з Першою коаліцією 1792—1797 рр. — Прим. пер.

питанні постулати республіканців не виходили за межі визнання особистої свободи. Зрештою ще впродовж кількох десятиріч років т. зв. селянська справа становитиме дуже істотну суспільно-політичну проблему. Всі, від консерваторів до лібералів, добре усвідомлювали силу і значення селян. Це спричинило розбіжності у думках від збереження статус-кво («краще нічого не чіпати») до радикальних реформ, що мали б дати суспільству мільйони свідомих громадян. Діяльність республіканців полягала головним чином у пропаганді незалежності. Спілка не була викрита, а сама припинила діяльність після 1800 р., коли європейська ситуація виглядала не надто сприятливою для досягнення головної мети товариства — незалежності.

Змовники шукали підтримки у Франції, яка вела війни на захист революційних змін. У Франції тимчасом згуртувалась група польських політемігрантів, що домагались підтримки від кожного її уряду¹. Польська еміграція у Франції поділялася загалом на дві принципові орієнтації — поміркованих діячів і якобінців. Помірковані гуртувалися навколо Агентства під керівництвом Францішка Барса і Юзефа Вибицького, а якобінці утворили Депутацію на чолі з Юзефом Каласантієм-Шанявським і Франциском Дмоховським. Обидва угруповання намагались здобути підтримку французьких властей. Велике значення для еміграції та батьківщини мало би створення польських збройних сил, але ці зусилля наразились у Франції на відмову Директорії.

Генерал Ян Генрік Домбровський 1796 р. ще раз звернувся до французького уряду на предмет утворення польських збройних сил. Директорія відіслала його до Італії, де Домбровський зі схвалення Наполеона Бонапарта підписав 1797 р. угоду з Ломбардською² республікою про організацію польського Легіону. Вояки рекрутувалися з австрійських військових бранців, а офіцери Легіону походили переважно з еміграції. Легіонери носили польські мундири з вилогами в італійських кольорах і трикутними кокардами революційної Франції. Юзеф Вибицький прибув до Італії і склав пісню Легіонів «*Jeszcze Polska nie umarta*»³, що відбивала тодішні настрої і надії не лише самих легіонерів. Ця пісня після здобуття незалежності 1918 р. стала державним гімном, а неофіційно була національним гімном цілий час поневолення.

Легіонери розраховували на війну Франції з державами-загарбниками. Мир з Пруссією 1795 р.⁴ і мир у Кампо-Форміо з Австрією

¹ Конвент 1793—1795, Директорія 1795—1799, Консульство 1799—1804, Імперія 1804—1815 рр. — *Прим. пер.*

² Правильно Цизальпійська республіка, створена в Ломбардії французами 1799 р. — *Прим. пер.*

³ Т. зв. мазурка Домбровського «*Jeszcze Polska nie zginela*», нині державний гімн Польщі. — *Прим. пер.*

⁴ Базельський договір. — *Прим. пер.*

1797 р. поки що перекрив полякам шлях до боротьби за свободу. Легіонери зміцнювали тим часом французьке панування в Італії, а водночас вчилися демократії, зміцнювали патріотизм і збагачували знання. Адже Домбровський впровадив у війську такі французькі демократичні новації, як виборність офіцерів і господарча рада. Поряд з цим, він організував подальше навчання офіцерів і доручив навчати вояків читання і письма. Неможливо переоцінити цю діяльність. Спільна служба на чужині зближувала офіцерів і вояків. Вони підтримували одне одного у важку мить. Загалом вони погано постачалися, але намагалися додержувати високу мораль і весь час розраховували на боротьбу з державами-загарбниками.

Після миру у Франції з Австрією¹ і Росією 1801 р. польське військо було поділено на три пів-бригади (полки), що втратили свій винятково польський характер. Частина надалі служила в Італії (бл. 4 тис.), а решту — 6 тис. — Наполеон відрядив до Сан-Домінго (Гаїті) для приборкання бунтівників, які зчинили заколот проти відновлення рабства. Легіонери там гинули не лише в боях, а й через тропічні хвороби. На батьківщину з них повернулися заledве 5 відсотків.

Незважаючи на величезні втрати і розчарування, легіони на батьківщині майже від самого початку овіювала легенда, що зміцнювала віру в допомогу Бонапарта в боротьбі за здобуття незалежності. Частина легіонерів, вояків і офіцерів, служили в інших формуваннях під проводом Наполеона і становили добре навчені військові кадри, які стали базою для війська Варшавського князівства, а пізніше Королівства Польського. Вони також дали батьківщині численних громадян, що усвідомлювали свої права і обов'язки.

Не всі поляки вірили в Бонапарта і його допомогу. До кінця зберігав сумніви щодо нього Тадеуш Костюшко². Він вважав, що поляки самі можуть здобути вільну вітчизну, але за умови залучення до боротьби селянських мас. Це становило лейтмотив написаної його секретарем-якобінцем Юзефом Павліковським брошури під назвою «Чи можуть поляки здобути незалежність?»

На батьківщині теж існували концепції здобуття незалежності з опорою на якусь із імперій-загарбниць. Після вступу Олександра I на російський трон 1801 р. розрахунки частини магнатерії на відбудову держави під скіпетром Романових здавалися більш реальними. Новий володар, вихований у ліберальному дусі, ще коли був великим князем, будував плани великих реформ у Росії. Він залучив поляка Адама-Єжи Чарторийського, одного зі своїх друзів, до грона близьких радників. Втім 1805 і 1807 рр. цар відмовився від анти-прусського плану відбудови Польщі під своїм скіпетром.

¹ Люневільський договір. — *Прим. пер.*

² Бонапарт запрошував, але не взяв Костюшка на службу, бо той вимагав гарантій незалежності. — *Прим. пер.*

2. Наполеонівський період

Після перемоги 1805 р. над Австрією і Росією, а роком пізніше над Пруссією, Наполеон 1806 р. вступив до Берліна. Він викликав туди знайомих поляків Домбровського і Вибицького та зажадав від них відозви, що закличе поляків до повстання проти пруссаків. Залучення поляків було важливим, бо війна поширювалась на польські терени.

Домбровський і Вибицький почали організовувати польську армію, прагнучи роздмухати ентузіазм щодо Наполеона між широким верством шляхти. Адже шляхта мала дати рекрутів зі своїх сіл. Вона також мусила стати до лав посполитого руху, що Наполеон оголосив після вступу до Познані, звертаючись, не надто зрештою успішно, в опертті на працю Рульє до давніх, анахронічних польських традицій. Ентузіазм був стихійний. Наполеонові вірили, не зважаючи на те, що його армія почала поводитися в Польщі як у підкореній, а не союзницькій країні. Бонапарт також залучив аристократію, що вагалася і частково схилилась доти в напрямку проросійської орієнтації, що зміцнило його позицію в Польщі. Аристократія визнала, що не можна стояти на узбіччі у державі, яка, можливо, повстане.

Підвалиною польських збройних сил стала регулярна армія, одразу використана у війні, зокрема в облозі Гданська. Головним театром воєнних дій була Східна Пруссія. Під Фридландом у червні 1807 р. розігралася вирішальна битва, що визначала результат війни. Було розпочато переговори, де польська справа відігравала важливу роль. Але суть розмов обох імператорів — Наполеона і Олександра — становив поділ впливу на європейському континенті.

Мирний договір, укладений в Тільзіті ¹ 7 липня 1807 р. з Росією, а 9 липня з Пруссією, серед іншого, ухвалив створення Князівства Варшавського. Утворене з земель, що Пруссія набула за Другим і Третім поділами, воно охопило 104 тис. км² і 2,6 млн населення. До складу князівства входили Великопольща, Каліська область, Куявія, Добжинська земля, Мазовія і Сувальщина. Гданськ визнано «вільним містом» зі збереженням там французького гарнізону, до складу якого входили польські частини. З північної частини Підляшшя створено так званий Білостоцький округ, що перейшов під панування Росії. Пруссія зберегла решту загарбаних земель, Вармію і Гданське Помор'я.

2.1.

**Утворення
і організація
Князівства
Варшавського**

¹ Нині Советськ у Калінінградській області Росії. — Прим. пер.

Поляки були глибоко розчаровані ухвалами мирного трактату. Вони сподівалися на державу в значно ширших кордонах, а новий утвір наотомість навіть не носив назву Польща.

Князем (герцогом) Варшавським за вибором Наполеона став Фрідріх-Август, король Саксонії. Конституція князівства, надана Наполеоном, відображала певні традиції, наприклад щодо сейму — він складався з Палати послів (депутатів) і Сенату, а скликатися мав кожні два роки на 15 днів. Конституція впровадила в цій частині польських земель установи і надбання Французької революції. Вона скасувала залежність селян, надаючи їм рівноправність. У ст. 4 (п. 1) читаємо: «Невільництво скасовується. Всі громадяни рівні перед законом». Конституція забезпечила 40 місць нешляхетським станам (купцям, ремісникам, підприємцям, різним групам нововиниклої фахової інтелігенції), що делегувалися депутатами у Палату послів зі ста осіб.

Зовнішня політика князівства здійснювалась саксонським королем, який також мав усю виконавчу владу. Призначені ним міністри залежали тільки від нього. Король мав право законодавчої ініціативи. Та король Саксонський і князь Варшавський Фрідріх-Август весь час перебував у Дрездені, рідко навідуючись у Варшаву. Тож більшість управлінських обов'язків він перекидав на Раду міністрів, що прийняла на себе тягар влади в країні. Французькі резиденти у Варшаві скрупульозно стежили і доповідали в Парижі про функціонування властей і становище в країні. Під час війни польська армія була загалом підпорядкована французькому командуванню. Скасовано було станове судочинство, а натомість впроваджено уніфіковані суди і закони, незалежно від походження і майнового статусу громадян. Конституція впровадила у князівстві французьке цивільне законодавство, тобто т. зв. Кодекс Наполеона. Країну було поділено на департаменти (Варшавський, Полоцький, Калиський, Познанський, Бидгоський, Ломжинський), а ті, в свою чергу, на повіти. На чолі департаменту стояв префект, а повіту — підпрефект.

Попри залежність від Франції та зв'язок зі Саксонією через особу короля Фрідріха-Августа, Князівство Варшавське зберегло польський характер. До цього сприяли кілька засадничих обставин. Польська мова була урядовою в новій державі, призначення урядовців збережено за поляками, а армію становило польське військо, чисельність якого конституція визначила в 30 тис. Воно мало виразно національний характер. Там служили поляки не лише з Князівства, а й з інших частин давньої Речі Посполитої. На штандартах був білий орел. Було збережено польські ордени. Національно свідомою частина суспільства була дуже прив'язана до цих ознак польськості. Військо користувалося великою симпатією, вважалося найважливішим гарантом буття князівства і плекало надії на здобуття незалежності цілої країни.

Князівство заборгувало перед Наполеоном, який перебрав усі польські борги в банках Берліну і неодноразово надавав князівству позики, та винятково на потреби війська. Великим тягарем для скарбниці були так звані байонські суми (назва походить від угоди 1808 року в Байоні), що уряд князівства мусив сплатити Франції. Вони склали понад 40 млн франків. Їх належало стягти з землевласників. Це були довіреності прусського уряду, вміщені на іпотеках земельних маєтностей, що Наполеон забрав як воєнну здобич і передав князівству за 20 млн, виплачуваних частинами впродовж чотирьох років. Проте уряд князівства не змушував неспроможних боржників до належної сплати, бо це спричинило би банкрутства багатьох земельних маєтків. Байонські суми тяжіли над економічним життям держави, що не була в спроможі виборсатися з цих зобов'язань.

Тому прибутків князівству не вистачало, зокрема, коли країна впродовж цілого періоду свого існування була змушена витримувати велику військовою напругу. Наполеон «забирав» належне йому почасти коштом польського війська, сам вирішуючи питання щодо його використання. У такий спосіб поряд з армією князівства, що налічувала 30 тис. вояків, було створено з поляків Надвісянський легіон, що увійшов безпосередньо до складу французького війська. Окремо організований полк легкої кінноти (шволежерів) було включено до імператорської гвардії. Крім цього, частину полків армії князівства Наполеон взяв на французьке утримання і використав поза польськими теренами, зокрема в Іспанії.

Владу в країні від початку 1807 р. мала аристократія. Вона спиралась на заможну шляхту, що обіймала більшість посад префектів і підпрефектів. Головою Ради міністрів став Станіслав Костка-Потоцький. Крім нього, найбільшу роль в уряді відігравали Міністр юстиції Фелікс Лубенський і військовий міністр князь Юзеф Понятовський. На найвищих постах князівства опинилась аристократія старої (Потоцький) і нової (Лубенський) формації, що усунула від управління лівих республіканців, не допускаючи їх до впливу на селянську справу, надзвичайно важливу для шляхти.

Конституція регулювала принципові питання. Та треба було розв'язати багато окремих справ, що конституцією не визначалися. До них належало вирішення селянської справи. Конституція скасувала залежність, але у ній нічого не говорилося про право володіти землею, якою користалися селяни. Цю справу регулював королівський декрет від грудня 1897 р., що визнав принцип свободи селянина, але надавав дідові право повної власності на його землю, споруди і реманент. Це давало змогу шляхті диктувати умови, які селяни мусили прийняти, якщо не хотіли піти з порожніми руками

2.2.

Історія

Князівства

Варшавського

з оброблюваної землі. Грудневий декрет дав змогу зберегти панщину, на яку повсякчас спиралась економіка фільварків, а селян робив лише тимчасовими держателями землі. Конституція і грудневий декрет послабили звичаєві права селян на використання ними землю, але водночас дали їм формальну рівноправність.

Князівство 1809 р. опинилось перед загрозою війни. Австрія оголосила війну Наполеонові, водночас завдавши удару Князівству Варшавському, де було тільки 15 тис. війська. Решту Наполеон використовував поза Польщею. Австрійці знали про це і вирішили окупувати князівство, маючи на додачу таємне запевнення Олександра I, формально союзника Наполеона від 1807 р., що російські війська намагатимуться уникати дій проти австрійських військ. Більш як 30-тисячний корпус ерцгерцога Фердинанда д'Есте вступив до князівства, прямуючи на Варшаву.

З огляду на рішучо антиавстрійські настрої населення столиці, князь Понятовський наважився дати битву 19 квітня 1809 р. біля Рашина. Проти 11,5 тис. польського війська виступала 25-тисячна австрійська армія. Битва затримала австрійський наступ, але з огляду на перевагу ворога Понятовський відступив до Варшави, а потім здав столицю на вигідних умовах, що не перешкождали його подальшим діям. Він вирішив вступити до т. зв. Нової Галичини (австрійські загарбання за Третім поділом), загрожуючи таким чином Австрії з північного сходу. Армія Князівства Варшавського під оплески тамтешніх поляків посіла Люблін, Замостя, Сандомир, Львів і Краків. Та приязне ставлення буцімто союзницьких російських військ до Австрії викликало те, що ситуація польського війська в Галичині ставала важкою.

Перемога Наполеона над австрійцями біля Ваграму (5–6 липня 1809 р.) вирішила долю війни. Австро-французькі переговори закінчилися миром у Шеннбруні (14 жовтня 1809 р.), що збільшив Князівство Варшавське на 51 тис. км² і бл. 1,7 млн населення. На нових теренах було створено 4 департаменти: Радомський, Седлецький, Краківський, Люблінський. Відповідно збільшено було особовий склад сейму і подвоєно армію (до 60 тис.).

Збільшення князівства не покінчило з проблемами, зокрема матеріальними. Шляхта болісно відчувала накладену Наполеоном заборону торгівлі з Англією — т. зв. Континентальну блокаду, оскільки через це значно впав рівень експорту польського збіжжя. Це, в свою чергу, знизило ціни на нього, а контрабандні англійські товари коштували дедалі дорожче (пор. ч. I, п. 7.1). Але це принесло і позитивні наслідки, адже стимулювало розвиток вітчизняної промисловості. Ця система сприяла більш підприємницьким елементам за умови, що вони мають капітал для закупівлі сировини і машин. Після викупу необхідного патенту можна було розпочати виробництво товарів, на які був попит.

Крім торгівлі та промисловості, збагаченню сприяли поставки для війська, дуже численного, зважаючи на маленькі масштаби князівства. Це взагалі був період, сприятливий для міст і міщан, які, крім економічних можливостей, здобули всі громадянські права: участь у сеймі, обіймання посад, придбання земельних маєтностей.

Новочасна держава потребувала великої кількості урядовців. Виникала нова, дедалі численніша соціальна група. Урядовці рекрутувались рівною мірою з міщанства і збіднілої шляхти. Вони стали в містах частиною нової верстви — інтелігенції, що саме тоді виникала.

У червні 1812 р. зрослий антагонізм Наполеона з Олександром вибухнув збройним конфліктом, що справив вплив на долю Європи наступного сторіччя. Наполеон на чолі величезної, як на ті часи, армії (бл. 650 тис.) перейшов кордон Російської імперії¹. Польські надії на відновлення незалежності батьківщини досягли апогею. На останній фазі приготувань Велика армія вступила на терени Князівства Варшавського, змушуючи Пруссію до покори. У Варшаві було скликано надзвичайний сейм, який зі згоди Наполеона уклав Генеральну Конфедерацію. Вона проголосила 28 червня 1812 р., що «Королівство Польське відновлено, а польська нація знову об'єднана в єдине ціле».

Шляхта у Литві й Білорусі не так активно і самовіддано залучилась до війни за незалежність, як шляхта з-під пруської влади 1806–1807 рр. За панування Олександра I вона жила непогано, бо завдяки сеймикам і земським судам мала сурогат громадського життя, а завдяки Чарторийському — польську освіту (пор. ч. I, п. 3.2 і 7.2.1). Частина аристократії (Міхал Огінський, Людвік Плятер, Ксаверій Друцький-Любецький, Казимір Любомирський) схилилась до орієнтації на Росію для відбудови власної держави. Пов'язаний з Олександром Адам-Єжи Чарторийський цурався цих дій і не наважився протиставити Польщу, створену з Великого князівства Литовського, «Варшавській Польщі». Решта теж не зважилась. Вони не залучилися до важкої та ризикованої боротьби. Перш ніж більш широка пронаполеонівська патріотична пропаганда дала результати, Велика Армія Наполеона вже відступала.

Чисельність польського війська, що з початку цієї війни опинилось у лавах армії Наполеона, перебувала в межах 100 тис. Це ефект величезних зусиль, якого не пощастило досягти за часів Речі Посполитої, попри ухвали Великого Сейму. Наполеон не зосереджував військо князівства компактною масою, а поділив на кілька окремих формувань, що билися під час цілої російської кампанії та розділили долю наполеонівської армії. Рештки їх зaledве дійшли

¹ Із зібраних 650 тис. кордон Росії насправді перейшли тоді бл. 480 тис. — Прим. пер.

назад до князівства, але зберегли від ворога артилерію і всі полкові прапори.

Після окупації росіянами Варшави в лютому 1813 р. князь Юзеф Понятовський разом з урядом і військом відступив до Кракова і вирушив у напрямку Саксонії, щоб об'єднатися з Наполеоном. Ставлення імперій–загарбниць, що знову спільно виступили проти Наполеона, дало полякам мало надій на прихильність. На перших мирних переговорах Австрія і Пруссія вимагали ліквідувати Князівство Варшавське, домагались підтримки Англії. Олександр I не дав жодних конкретних обіцянок, а в окупованій країні намагався залучити на свій бік поляків. Польські підрозділи залишалися з Наполеоном аж до його виїзду на острів Ельбу.

Князівство Варшавське відіграло важливу роль в історії після поділів. Передусім воно перекреслило самий факт поділів. До складу князівства увійшли землі з–під прусської та австрійської влади. Князівство становило об'єкт сподівань співвітчизників з теренів, що залишалися загарбаними. Вони зрештою вступали до лав його армії, гуртуючись у спільній боротьбі за незалежність цілої країни. Князівство було тереном, де відбулися важливі суспільні зміни: рівність усіх громадян перед законом, політичні права міщан, скасування залежності, врешті модернізація державної адміністрації та організація новочасної армії. Це все започаткувало ліквідацію старого ладу, хоча все ще з перевагою маєтної шляхти.

Важливим наслідком наполеонівської доби є легенда польського війська, братерства і солідарності у боротьбі. Вона будила готовність наступних поколінь до бою за незалежність і сприяла надіям на відбудову власної держави з належними громадянськими правами.

3. 1815–1831 роки

3.1.

Королівство

Польське¹

Ще перед остаточною перемогою над Наполеоном розпочався Віденський конгрес, що мав вирішити долю Європи. Польське питання було в центрі уваги і мало не призвело до нової війни. Олександр I домогся успіху і змусив партнерів погодитися на утворення з більшості земель Князівства Варшавського «пов'язаного навіки з Росією» Королівства Польського.

Королівство Польське охопило 127 тис. км² і 3,3 млн населення (1830 року — 4,2 млн). Познань і Битгощину з Торунем знову було

¹ За російською традицією Королівство Польське називали Царством Польським. — Прим. ред.

включено до Пруссії. З Кракова було створено «Вільне, незалежне і суто нейтральне» місто «під опікою» трьох імперій, учасниць поділів.

Королівство Польське в новостворених кордонах не становило для поляків остаточного вирішення територіального питання. В трактаті від 3 травня 1815 р. стосовно Польщі Олександр I зберіг за собою право розширити кордони нової держави. Під цим малася на увазі можливість прилучення до Королівства частини земель, що Росія отримала за поділами. Зазвичай йшлося про п'ять губерній: Віленську, Мінську, Гродненську, Волинську і Подільську. Олександр взяв під опіку польське військо попри те, що воно до кінця боролось на боці Наполеона. Ще перш ніж Віденський конгрес вирішив долю князівства, у Варшаві було організовано польську армію з підрозділів, що поверталися на Батьківщину. Командувачем війська став великий князь Костянтин, брат Олександра. Намісником Королівства Польського імператор призначив генерала Юзефа Заїончека. В країні сподівалися, що це буде Адам-Єжи Чарторийський. В перший період існування Королівства Польського поляки повсякчас вірили Олександрові та чекали виконання його територіальних обіцянок.

Відповідно до наданої Олександром конституції, Королівство Польське отримало власний уряд, сейм, військо і судочинство. Всі посади і функції було зарезервовано для поляків. Від самого початку Костянтин становив виняток з цього правила. Незабаром він дався взнаки зокрема війську, якому дошкуляв весь час парадями, змінами муштри, мундирів, приписів, виконання яких педантично вимагав. Костянтин вважався правителем Королівства з необмеженими повноваженнями, яких не контролювали ні сейм, ні уряд. Конституція Королівства не передбачала такого роду прерогатив, але на практиці польські власті зверталися до Костянтина з різних справ, вважаючи його справжньою «вищою владою».

Нова держава успадкувала чимало з часів Князівства. Проте було багато цілком нових проблем. Конституція ствердила у ст. 1, що Королівство Польське навіки сполучене з Російською імперією. Кожен новий імператор ставав королем польським. Як і Князівство, Королівство не провадило власної зовнішньої політики, але внутрішні справи залишалися на розсуд поляків.

Уряд становила Адміністративна Рада, що складалася з царського намісника і п'яťох міністрів-урядовців. До складу ради входили міністр без портфеля Адам-Єжи Чарторийський та імператорський комісар Микола Новосильцев. Сейм складався з Сенату і Палати Послів. До неї входили 77 послів, обраних шляхетськими сеймиками, і 51 депутат, обраний зборами громад, а також призначені царем сенатори. За конституцією, сейм мав їх скликати на один місяць щодва роки. Впродовж п'ятнадцяти років існування конституційного Королівства Польського сейм скликався тільки чотири

рази: 1818, 1820, 1825 і 1830 рр. Сейм мав право ухвалювати рішення зі справ, представлених йому за дорученням короля, і обговорювати звіт про становище країни.

Виборчі права мали бл. 100 тис. осіб. Це багато, як на тодішні європейські порядки. Громадяни Королівства Польського отримали свободу віросповідань, слова і зборів та особисту недоторканність. Фактично свободи і права не завжди дотримувались, деякі поступово були обмежені.

Олександр I гадав, що має право на власний розсуд інтерпретувати і змінювати конституцію. Імператор мав цілковиту виконавчу владу, покладаючи її почасти під час своєї відсутності у Варшаві на намісника. Він мав право призначати сенаторів і міністрів.

У перші роки існування Королівства Польського гальмом розвитку було погане фінансове становище країни. Олександр I навіть загрожував 1821 р. обмеженням або ліквідацією окремішності Королівства. Небезпеку подолав призначений 1821 р. міністр прибутків і фінансів Францішек-Ксаверій Друцький-Любецький. Він за кілька років довів державну скарбницю до розквіту, а появою Земського кредитного товариства (1825 р.) вплинув на розвиток сільського господарства. Заснований ним 1828 р. Польський банк сприяв індустріалізації (пор. ч. I, п. 7.1).

Панщина залишалась обов'язковою. Свободу селян обмежили нові приписи, наприклад передача влади війтів дідичам або гальмування свободи пересування. Шляхта не наважилась на м'яку форму ліквідації панщини через заміну на чинш.

У важкому становищі перебувало військо. Існувала Військова Комісія, але вона не мала самостійності за головнокомандувача Костянтина. Перший її міністр — генерал Юзеф Вельгеморський дуже швидко (1816 р.) подав у відставку, не згідний зі сваволею цесаревича. Костянтин прилюдно ображав офіцерів, що було приводом для масових відставок, а подеколи навіть призводило до самогубств між надзвичайно чутливого тоді в справах честі офіцерства. З війська пішли генерали наполеонівської доби Ян-Генріх Домбровський, Юзеф Хлопицький, Кароль Князевич. Решта скорилися Костянтинові. Вони вважали справою честі допровадити армію до такої досконалості, щоби цесаревич не мав приводів для вибухів гніву. Врешті навіть він дещо полагіднішав під впливом польського довкілля і морганатичного шлюбу з полькою Йоанною Грудзинською.

Опозиція зростала не тільки у війську, а й по цілій країні. На першому сеймі 1818 р. вона ще не вповні виявилася. Це сталося на сеймі 1820 р. Уряд і адміністрацію було піддано критиці, відкинуто важливі, але не зовсім відповідні конституції урядові проекти ухвал. Закриваючи сейм, Олександр I звинуватив послів у гальмуванні його проектів відбудови Польщі. Виїздячи з Королівства, він надав Костянтинові свободу дій без огляду на конституцію. Чільному

провідникові опозиції Вінцентію Немойовському було заборонено бути в місці перебування імператора.

На різку реакцію Олександра щодо сеймової опозиції вплинуло становище в Європі, а також у Росії. В багатьох країнах ліберальні кола, не задоволені урядами, що їм нав'язав Віденський конгрес, організували антиурядову, легальну і нелегальну, опозицію, призоводячи навіть до вибуху революцій (Іспанія, Неаполь)¹. В Росії натомість як консервативні дворянські урядові кола, так і значна частина опозиції, згурпованої в напівлегальних, а пізніше таємних спілках, були проти польської політики імператора і неодноразово давали це зрозуміти. Небажання консерваторів впливало не тільки з націоналістичних причин, а й з побоювань, що імператор схоче впровадити в Росії ліберальні відносини на кшталт Королівства Польського, хоча ця справа від початку здавалася досить проблематичною, а 1820 р. була вже нереальною. Адже імператор перейшов на антиліберальні позиції. Він заборонив належність і до масонства, доти підтримуваного ним, і до інших таємних спілок — 1821 р. в Королівстві Польському, а 1822 р. в Російській імперії.

Олександр I не скликав сейму п'ять років, а перед сеймом 1825 р., доповнивши конституцію т. зв. додатковою статтею, скасував відкритість засідань. Водночас посуворішали цензурні вимоги. Декрет про цензуру, втім, вийшов ще 1819 р. В наступні роки було поступово ліквідовано можливості будь-якої критики властей і захисту конституції на шпальтах преси.

Школярі, студенти і молоді інтелігентні урядовці почали утворювати легальні, напівлегальні й цілком таємні спілки і товариства. Почалося від гуртків літературно-наукового характеру. Були і спроби більш радикальних спілок. Такою була «Панта Койна» (Все спільне), заснована 1817 р. у Варшаві. Ця організація мала також філію в університеті в Берліні. Спілка не мала програми дій. Так було і з іншою, досить численною Спілкою вільних поляків (1819 р.), що висувала радикальні гасла, але була малоактивною щодо дій.

І «Панта Койна», і Спілка вільних поляків були викриті поліцією, а їх учасники засуджені та більш або менш суворо покарані. Інші молодіжні спілки розпускалися властями або самі вщухали наприкінці навчального року. Загалом їх налічувалося в Королівстві Польському близько 50. Кількість членів була не дуже великою. Більшість мала від кількох до кільканадцяти осіб.

Найсильнішими і найчисленнішими таємними спілками в цей період були Національне Масонство і Патріотичне Товариство, що мали по кількасот членів. Національне Масонство заснував 3 травня 1819 р. майор Валер'ян Лукасінський. Воно мало на меті збереження національної ідентичності від загрози під анексією трьох держав

¹ Сардинське королівство (П'ємонт), Королівство Обох Сицилій (Неаполь), Іспанія 1820 року. — *Прим. пер.*

і допомогу військовим, яких звільнив з армії Костянтин. Восени 1820 р. Лукасінський розпустив Національне Масонство.

Першого травня 1821 р. він утворив нову спілку — т. зв. Патріотичне Товариство (воно не мало офіційної назви) з суто політичною метою відновлення незалежності в тих кордонах, що були перед поділами. Невдовзі таємна поліція вистежила спілки Лукасінського. Проте було викрито лише Національне Масонство. Лукасінського було заарештовано і разом з товаришами віддано під військовий суд. Костянтин вимагав від суддів суворих вироків, аби відлякати поляків від змов, що нібито загрожували самостійному буттю Королівства. Костянтин тепер уже цінував Польщу, бо домовлявся з братом Олександром про зречення своїх прав на трон Росії з відшкодуванням у вигляді віце-королівства саме в Королівстві Польському та на Литві.

Костянтин побоювався, що змовницька діяльність поляків активізує і так уже антипольські урядові кола в Петербурзі, що можуть схилити Олександра до ліквідації Королівства. Суворість була не найліпшим способом порозуміння з поляками, а відтак і зміцнення позиції Костянтина. Проте і лагідність не була доброю. Поляки бажали незалежності цілої країни в тих кордонах, що були перед поділами, а це взагалі не входило в плани російської сторони.

Військовий суд виніс вирoki на кілька років, але Лукасінський вже не вийшов з в'язниці — після спалаху Листопадового повстання він був вивезений до Росії та за наказом Миколи I вміщений до фортеці Шліссельбург, де помер 1868 р.

Та Патріотичне товариство існувало й далі — після арешту Лукасінського ним керував підполковник Северин Кшижановський. 1824 і 1825 рр. навіть відбулися розмови між діячами Патріотичного товариства та російського таємного Південного товариства. Йшлося про можливу співпрацю у поваленні царату. Обов'язкової для обох сторін угоди укладено не було.

1 грудня 1825 р. помер Олександр I. 26 грудня (14 грудня ст. ст.) в Петербурзі спалахнуло повстання проти його наступника — Миколи I, потоплене ним у крові. Почалися арешти і слідство. Тоді було виявлено існування польського Патріотичного товариства і його контакти з декабристами. (Від часу повстання в Петербурзі в грудні 1825 р. так почали називати членів тодішніх російських таємних спілок.)

Потім арешти торкнулись і поляків. Микола відіслав справу польського товариства Костянтинові до Варшави, вимагаючи суворих вироків. Скликаний 1827 р., відповідно до конституції, Сеймовий Суд виніс дуже лагідні вирoki, знявши з усіх підсудних звинувачення в державному злочині. Польські сенатори, що засідали у Сеймовому Суді, явною більшістю не визнали винними у скоєнні державного злочину земляків, що прагнули здобуття незалежності. Слідство не довело, що звинувачені щось конкретно робили,

за винятком ні до чого не зобов'язуючих розмов з росіянами-декабристами.

Микола I суворо обійшовся в Росії з декабристами, був невдоволений польськими суддями і затвердив вирок Сеймового Суду лише за кілька місяців. Було суворо покарано членів Патріотичного товариства, що жили на загарбаних землях, котрі, як піддані Росії, були судимі Сенатом у Петербурзі. На теренах Пруссії тамтешні власті м'яко повелися з членами товариства. На теренах Австрії вироків не було, бо там Патріотичне товариство практично не існувало.

1828 р. змовницьку діяльність знову розгорнула група молодих підхорунжих на чолі з підпоручиком Петром Висоцьким. Змова, що зазвичай зветься присягою Висоцького, включала молодих підхорунжих і офіцерів, студентів і молодих урядовців. Нова спілка мала однозначну мету — підготувати повстання для здобуття незалежності Польщі. Підготовлене ними повстання спалахнуло 29 листопада 1830 р.

Для поляків на цих землях¹ після Віденського конгресу настав період розквіту культурного життя і великих надій на прилучення до Королівства. Запальна студентська й учнівська молодь утворювала наукові та літературні спілки самоосвіти. Найвідомішими є спілки Філоматів та Філаретів.

Шестеро студентів на чолі з Адамом Міцкевичем і Томашем Заном 1817 р. створили Товариство Філоматів. Вони засновували між студентів дочірні організації: спілки Люмінатів і Філаретів, прагнучи контролювати цілий молодіжний рух. Філомати з плином років перетворилися на спілку політичного типу (1821 р.), що прагнула до відновлення незалежності в кордонах перед поділами.

Спілки Філоматів і Філаретів проіснували до 1823 р., коли внаслідок їхнього викриття поліція провела масові арешти між віленською молоддю. Новосильцев, який вже в Королівстві Польському завзято придушував молодіжні змови, на доручення Костянтина очолив слідство у Вільнюсі. Куратор навчального округу Чарторийський марно протестував проти переслідувань молоді та врешті 1823 р. відмовився від посади куратора. Її обійняв Новосильцев. Двадцятьох філоматів і філаретів 1824 р. було засуджено на заслання до Росії за поширення, як сказано у вирокі, «нерозважливої польської національності». Члени гімназичних таємних організацій дістали набагато суворіші покарання: ув'язнення, каторга, військова служба, заслання.

З Віленського університету було усунуто ректора і деяких професорів. Серед них — дуже популярного між молоддю професора

3.2.

Під анексією
Росії

¹ Терени Речі Посполитої, що Росія анексувала 1772—1795 рр., а не Королівство Польське. — Прим. пер.

історії Йоахіма Лелевеля, який внаслідок репресій переїхав до Варшави. Набагато посуворішала цензура Віленського університету, бо в попередній період її майже не було помітно.

Філомати і філарети розмовляли і писали польською. Вони бажали незалежної держави, яку називали Польщею, до складу котрої звичайно входило би на рівноправних засадах, як у Речі Посполитій перед поділами, Велике князівство Литовське. В своїх творах вони плекали і використовували литовську і білоруську народну культуру, що врешті відповідало духові романтизму.

З моменту вступу на трон Миколи I вже не йшлося про прилучення п'яти губерній до Королівства Польського (пор. ч. I, п. 3.1). Цар був рішучим противником політики свого брата Олександра щодо Польщі. Щоправда, він поки що терпів окремішність Королівства, але від початку був непримиренним ворогом будь-якої підтримки його приєднання до земель, анексованих Росією.

3.3.
Вільне
місто Краків
і терени,
загарбані
Австрією

За ухвалою Віденського конгресу Краків було відокремлено від теренів колишнього Князівства Варшавського і створено окрему невеличку державу, звичай називану Краківською республікою — місто з околицями, разом 1150 км² території. Населення нараховувало спочатку 80 тис. осіб і зросло майже вдвічі до 1846 р.

Краків отримав конституцію. Управління здійснював Сенат на чолі з Головою. Сенаторів мали обрати сейм, університет і капітул. Фактично перші члени Керівного сенату були призначені комісарами трьох імперій—загарбниць. Законодавчу владу здійснював сейм, офіційно названий Зборами Представників.

Свободу політичного життя обмежувала пильна увага резидентів, що представляли три імперії—загарбниці. Краків постійно перебував під загрозою окупації або анексії. Тут існувало сильне студентське середовище і різноманітні контакти студентських діячів, що виходили за межі Кракова. Значення Краківської республіки полягало поряд з іншим саме в тому, що тут існував університет, який був важливим чинником спадковості польської науки. Викриття студентської таємної спілки обмежило його автономію, та він існував і надалі, надаючи освіту насамперед польській молоді. Було ліквідовано панщину, селян переведено на чинш і надано їм гарантії від згону з землі. Свобода торгівлі сприяла розвитку Кракова.

Землі, анексовані Австрією після 1815 р., охоплювали 77 тис. км² (без Цешинської Сілезії¹) і бл. 3,5 млн населення. Ця чисельність до 1830 р. досягла 4,2 млн. Галичина не була монолітною ані з

¹ Пол. Цешин, чеськ. Тешин, нім. Тешен — князівство зі змішаним населенням у складі Чеських Земель під владою Австрії, після конфліктів поділене 1920 р. між Польщею і Чехословаччиною. — Прим. пер.

національної, ані з конфесійної точки зору. Вона налічувала понад 45 % русинів (українців), насамперед греко-католицького віросповідання (уніатів) і 47,5 % римо-католиків, майже винятково поляків. Русини населяли східні терени Галичини (Львівщина, Тернопільщина, Станіславовщина, Перемишльщина, а поляки — західні (Тарновщина, Краківщина, Новосондеччина). Велику групу становили євреї — близько 6 %.

Віденський трактат зобов'язав три імперії надати підданим-полякам «установи, що забезпечують збереження національного буття». Австрія майже нічого не зробила в цій царині. Скликаний 1817 р. Становий сейм міг лише скласти петиції. Уряд, або Губернія, був у австрійських руках так само, як посада губернатора. Резиденцією властей був Львів. Урядовці-німці або германізовані чехи мали стати головним знаряддям германізації краю. В багатьох випадках вони одружувалися з поляками і самі зазнавали полонізації, а їхні діти і онуки часто ставали палкими польськими патріотами. (Напр., Юзеф Дітль, Вінцентій Поль.)

В школах мовою викладання була німецька, а тому заснування нових шкіл не сприяло зміцненню польськості. У відродженому 1817 р. Львівському університеті німецька мова дуже швидко витіснила латину, що спочатку була обов'язковою. Цензура друку мусила оберегати лояльне мислення, а інструкції з Відня наказували вилучати навіть слово поляк.

Селянське питання в Галичині не порушувалося. Австрійська адміністрація користалася з антагонізму між маєтком і селом. Офіційним опікуном селян в суперечках між ними і дідичем був староста. Шляхта не висувала пропозицій здійснення реформ на селі, отже не могла привернути селян на свій бік.

За Віденським трактатом 1815 р. частина Князівства Варшавського (західні департаменти: Познанський, Бидгоський і частина Калиського) знов опинилась у межах Пруссії. Ці землі за винятком трьох повітів, включених до провінції Західної Пруссії, мали назву Великого князівства Познанського. Воно охоплювало майже 29 тис. км² і 776 тис. жителів (бл. 1830 р. — 1100 тис.). Переважали католики (680 тис.). Протестантів було бл. 300 тис. і бл. 70 тис. євреїв. Внаслідок напливу німців кількість протестантів помітно збільшувалася.

Гданське Помор'я (колишня Королівська Пруссія¹) разом з прилученими до нього повітами, а також Гданськом і Торунєм охоплювало понад 25 тис. км² і 700 тис. населення, більш-менш порівну німців і поляків. Воно було об'єднане в одну провінцію зі Східною Пруссією (колишнє Герцогство Пруссія зі столицею Кенігсберг).

3.4.

Під анексією
Пруссії

¹ Себто терени, що входили давніше до складу Польщі, а не Герцогства Пруссії. — Прим. пер.

Велике князівство Познанське мало становити для поляків на цих землях своєрідну компенсацію за відрив від Королівства Польського, адже загарбники радо протиставляли «своїх поляків» полякам з-під влади сусідів. В моменти політичної напруги вони навіть вдавалися до певних жестів, аби привабити підданих-поляків, та загалом всі прагнення до незалежності цементували дружбу між загарбниками і зміцнювали їхню спільну антипольську політику.

Намісником Великого князівства Познанського став близький до Гогенцоллернів ¹ князь Антоній Радзівіл ². Він мав вузькі повноваження пропагувати між шляхтою прусську модель розв'язання польської проблеми. Фактична влада належала обер-президентові — німцю, що загалом доброзичливо ставився до поляків. Становий сейм мав невеликі повноваження дорадчого органу з місцевих справ. Він міг складати петиції до короля. Берлінський уряд не рахувався з сеймом.

В установах і шкільному викладанні надалі залишалась обов'язковою польська мова. Проте наплив німців до установ спричинився до її послаблення. Берлінський уряд взагалі не надто підкреслював якусь окремішність Познаньщини, а навпаки, робив ставку на інтеграцію з Пруссією, тому будь-які обмеження польськості були на користь центральній владі. Щоправда, офіційно це не проголошувалось, але конфіденційно такий курс провадився мало не від самого початку. Між іншим, з цих причин відкидалися польські клопотання щодо університету в Познані. Молодь мусила навчатися в Пруссії (Берлін, Вроцлав ³).

Помор'я, Вармія і Мазури від початку зазнали сильної германізації. Берлінські власті не помічали там польського елементу. Знарядям германізації, зокрема, був парафіяльний клір, що керував народними школами і проголошував проповіді. Польськість плекав там насамперед народ. Тиск на рядове духовництво чинився з боку католицької та протестантської церковної ієрархії, що виконувала доручення берлінського уряду. Але багато священиків встали на бік населення, що захищало свою мову. Одні робили це з переконання, інші не хотіли поривати зв'язків з парафіянами. Були прилюдні виступи яскравих особистостей на захист прав польського населення. Таким захисником був пастор і педагог з Гданська Кшиштоф Мронговій, а пізніше і пастор Густав Гізевій. Подібне становище з національним питанням існувало і на Сілезії.

Важливою справою на теренах під владою Пруссії було скасування залежності 1807 р. і наділення селян землею. Його вирішення розтягнулось надовго, але розпочалося вже 1808–1811 рр.

¹ Панівна династія Пруссії, згодом і цілої Німеччини до 1918 р. — *Прим. пер.*

² Полонізований литовсько-білоруський рід — Радивіли (пол. Радзівіли). — *Прим. пер.*

³ До 1945 р. нім. Бреслау в Сілезії. — *Прим. пер.*

Липнева революція 1830 р. у Франції, а місяцем пізніше повстання бельгійців проти голландців¹ викликали велике зрушення серед поляків. Повсюди говорилося, що Микола I використає також польське військо проти революцій на Заході. Виведення власної армії з Королівства викликало би окупацію його російськими військами і загрозу рішучого обмеження політичної автономії країни. За цих обставин більше сотні змовників, згрупованих навколо Петра Висоцького, заходились готувати повстання (пор. ч. I, п. 3.1). Спалах прискорила мобілізація, оголошена у варшавських газетах, а також викриття присяги Висоцького. Це загрожувало крахом змови, арештами і слідством. Змовники не мали плану дій, політичної програми, навіть програми майбутнього уряду. Їм не пощастило привабити нікого з видатних осіб. Вони гадали, що вже сам спалах приверне поляків до повстання.

3.5.

Листопадове повстання

Вечері 29 листопада змовники у Варшаві атакували Бельведер — оселю Великого князя Костянтина з наміром вбити його або захопити в полон. Інші мали разом із залученими підрозділами польської армії почати боротьбу з російськими військами, дислокованими у Варшаві. План пощастило здійснити лише почасти, Костянтин сховався. Змовники пробігли Бельведером, вийшли на вулицю і разом з підхорунжими попростували у напрямку Старого Міста, закликаючи до зброї. Але генералітет і вищі офіцери їх не підтримали. В ніч 29–30 листопада від рук повстанців загинуло п'ятеро польських генералів. Здавалося, що повстання згасне. Але на Старому Місті до дій долучився народ, здобуваючи арсенал і зброю. Повстанці опанували центр міста. Костянтин з російськими і вірними йому польськими полками відступив з Варшави. Столиця була вільна.

Організатори повстання не взяли владу. Керівництво очолила Адміністративна Рада розширеного складу. Серед нових членів опинились генерал Юзеф Хлопицький, Йоакім Лелевель і Адам Чарторийський. Як нові, так і старі члени Ради зважилися на переговори з Костянтином, який звільнив від присяги польські підрозділи і почав відступати з Королівства разом з російським військом. Адміністративна Рада назвала себе Тимчасовим урядом.

Для протидії капітулянтським тенденціям в уряді Маврицій Мохнацький організував патріотичний клуб, званий також Патріотичним Товариством, де групувалися сили, що прагнули війни з Росією і вимагали поширити повстання на цілу країну. Консерватори, в свою чергу, шукали допомоги популярних людей, що бажали порядку. Владу взяв знаний генерал наполеонівської доби Юзеф Хлопицький, що 5 грудня 1830 р. оголосив себе диктатором.

¹ Повалення легітимізму і вступ на трон Луї-Піпила Орлеана у Франції; унезаможнення Бельгії. — *Прим. пер.*

Хлопицький припинив діяльність патріотичного клубу і вислав делегацію в Петербург для переговорів з Миколою. Він гадав, що Микола I прийме запропоновані умови — повне дотримання конституції Королівства Польського і загальну амністію повстанцям. Та імператор зажадав, щоб повстанці здалися на його ласку. Для Миколи спалах повстання став зручним приводом для скасування чи принаймні обмеження автономії Королівства. Він одразу полишив думку військового походу на Захід, а приготовлену туди армію скерував проти поляків. Хлопицький подав у відставку.

Патріотичні настрої зросли завдяки пресі. Звільненій від цензури сейм 25 січня 1831 р. ухвалив позбавити Миколу трону, створив Національний уряд і призначив командувача, яким формально став Міхал Радзівіл, а фактично і надалі мусив бути Юзеф Хлопицький.

В лютому 1831 р. російська армія під проводом фельдмаршала Івана Дибича вступила до Королівства. Диспропорція чисельності російських і польських військ була великою (115 тис. проти 50 тис.). Разом з резервами і залогами фортець польська армія налічувала бл. 70 тис. вояків, а впродовж війни досягла 80 тис. Поляки мали 140 проти 336 російських гармат.

Не повною мірою було використано час перед вступом російської армії до Королівства Польського. Хлопицький розраховував на переговори. Не було вчасно довезено зброю з Австрії, а пізніше кордон закрили. Королівство не мало власних зброярень, а організація виробництва зброї повстанцями почалась лише наприкінці війни. Незважаючи на труднощі, польська армія мала не найгірший дух. Особливо надихнули дві переможні сутички під Сточком і Добрим. Кривава битва за Ольшинку Гроховську (25 лютого 1831 р.), де Хлопицького було важко поранено, не принесла перемоги жодній зі сторін. Проте російські втрати виявилися настільки великими, що Дибич не атакував Варшаву. Попри значні втрати, головні польські сили не було розгромлено.

Головнокомандувачем був призначений хоробрий, та не дуже здібний генерал Ян Сксинецький, який подібно до Хлопицького не вірив у перемогу. Він не використав переможних сутичок, а зволіканням дав змогу росіянам активізуватись і в травні зазнав поразки у битві під Остроленкою. На жаль, між генералів не було жодного, хто вдався б до рішучої боротьби. Поразка Великої армії Наполеона 1812 р. паралізувала віру в перемогу.

На міжнародній арені Польща була самотня. Луї-Піліп, що 1830 р. взяв владу у Франції, прагнув пом'якшення стосунків з Росією і від миті визнання його королем з боку Миколи I, чого він всіляко домагався, припинив викликані тиском громадської думки висловлення співчуття до польських воїнів. Для Англії спалах повстання в Польщі був вигідний, бо давав змогу залагодити справи Західної Європи без участі Росії. Тоді це було актуально з огляду на

повстання бельгійців проти голландців. Повстання в Польщі стримало Миколу I від виступу проти революцій на Заході.

Пруссія і Австрія були налаштовані рішучо проти повстання. Пруссія навіть зосередила військо на кордоні з Королівством і не пропускала ні зброї, ні добровольців. Австрія, попри декларовану нейтральність, в міру погіршення становища поляків почала суворіше ставитись до повстання. Загальна доброзичливість ліберальної громадської думки в Європі була не настільки сильною, щоби змусити уряди до дієвого втручання у польську справу.

В березні 1831 р. спалахнуло повстання у Литві та Білорусі, й дещо слабше — в Україні. Спалах повстання на землях, загарбаних під час поділів, ускладнив дії російської армії в Королівстві Польському. Вислані з Королівства польські регулярні частини допомогли повстанцям витримати кілька місяців, але пізніше змушені були відступити і перетнути кордон Пруссії або Австрії.

Розгубленість командирів і повстанського уряду викликали зростання революційних тенденцій у Варшаві. Новий російський командувач Іван Паскевич (Дибич помер від холери) загрожував з заходу безпосередньо Варшаві. Побожування поразки спричинили вибух невдоволення у місті. 15 серпня 1831 р. дійшло до заворушень і самосудів над шпигунами. Події 15 серпня вразили уряд. Було мобілізовано сили на «заспокоєння» столиці. Владу взяв генерал Ян Круковецький і, по суті справи, став диктатором.

Ситуація була загрозливою. Російська армія з заходу наближалась до Варшави. Круковецький вдався до переговорів, пропонуючи сеймові закінчити війну і розійтись. Сейм відкинув пропозицію і позбавив Круковецького влади. Нова військова рада вирішила здати місто (з 7 на 8 вересня). Військо відступило до Модліна.

Капітуляція Варшави вирішила долю повстання. Генералітет не хотів далі битися. Сейм, що засідав після падіння столиці в Закрочимі та Плоцьку, рішучо протестував проти капітуляції (польські сили ще налічували близько 60 тис.), але добився лише того, що решта загонів перейшла кордони Австрії та Пруссії, склавши там зброю. Формальної капітуляції не було. Ще боронилися Модлин і Замостя. Але і вони в жовтні 1831 р. здалися росіянам.

Попри трагічне закінчення, Листопадове повстання відіграло роль для згуртування поляків в усіх трьох частинах поділеної країни. Воно тривало понад 19 місяців, і повстанці чинили опір наймогутнішій військовій силі в тодішній Європі. До зброї загалом скликано було бл. 140 тис. чол. Росія теж мусила мобілізувати значні сили і не одразу здобула перемогу.

Керівництво повстанням постійно було в руках людей, які не вірили в успіх боротьби і шукали тільки можливості якнайшвидше її закінчити. Проте військовий успіх не означав би перемоги. Дві інші держави-загарбниці — Пруссія і Австрія — уважно стежили за перебігом повстання і не могли дозволити йому перемогти у власних

інтересах, бо були зацікавлені в пануванні над польськими землями. Для західних урядів ¹ повстання в ту мить було вигідне, але крім слів співчуття, вони не бачили потреби втручатися на польському боці. Поразка повстання і репресії проти поляків не викликали втручання з боку Заходу.

Натомість ліберальні кола в державах Європи виявили симпатії до боротьби поляків і намагалися вплинути на свої уряди, щоби ті енергійніше підтримали боротьбу. В тих колах панувало переконання, що польське повстання врятувало Захід від російської інтервенції.

4. Велика еміграція

У результаті поразки повстання 1830 р. в еміграції опинилось кілька тисяч осіб, здебільшого військовиків. Оголошена Миколою I наприкінці 1831 р. амністія виключала організаторів Листопадової Ночі, членів уряду і сейму, діячів і повстанців з литовських і руських ² земель. В еміграції опинились чільні діячі нації — політики, генерали, поети. Вони відіграли велику роль у житті країни, напрацьовуючи програми і накопичуючи засоби здобуття незалежності. Різні угруповання висилали емісарів на батьківщину. З огляду на численність (кілька тисяч осіб) і видатні постаті, післялистопадова еміграція має в польській історіографії назву Великої.

Емігранти здебільшого оселились у Франції, де громадська думка примусила уряд прийняти польських вигнанців і навіть надати їм грошову допомогу. Поляків приймали й Бельгія і Англія, які теж з плином часу надали біженцям підтримку.

У Франції офіцери були згруповані у великих таборах, що називались закладами, а пізніше були розміщені меншими групами в провінційних містечках. Французькі власті прагнули уникнути більшого скупчення польських емігрантів у Парижі. Виділена урядом підтримка була скромною. Частина втікачів, утім, отримувала допомогу від родин з батьківщини. Більшість емігрантів була шляхетського походження. Деякі здобули за кордоном освіту і фах, подеколи досягли значних здобутків у науковій чи фаховій царині.

¹ Захід — це Велика Британія і Франція (Австрія і Пруссія — не Західна, а Центральна Європа). — *Прим. пер.*

² Себто білоруських і українських (не плутаймо руських з російськими). — *Прим. пер.*

Спочатку емігранти тішилися підтримкою багатьох революційних осередків Європи. Революційні настрої не лише у Франції та Бельгії, але також у Німеччині та Італії ще не згасли. Поляків вітали сердечно і гостинно, демонструючи дружбу. З плином років настрої вже були не завжди настільки доброзичливі до біженців.

Політичні суперечки з доби повстання перенеслися до еміграції. Кожне угруповання мало амбіції відігравати керівну роль серед біженців. Найчастіше вони збиралися навколо видатних осіб, що представляли певні політичні погляди, або ж навколо ідей, висунутих окремими групами.

Генерали, аристократи, шляхта збирались здебільшого навколо князя Адама Чарторийського, що користувався великим авторитетом. За назвою його резиденції в Парижі цю групу прозвали «Готель Ламбер». Чарторийський робив ставку на пропаганду польської справи на міжнародній арені, аби підірвати поділи Речі Посполитої. Він пов'язував здобуття незалежності з можливістю залучити чужу допомогу і з загальною війною. Свої розрахунки він спирав на суперництво великих держав за вплив на Балканах і Близькому Сході. Франція і Англія на цих теренах боролися проти російських і австрійських впливів. Вислані туди агенти Готелю Ламбер мали діяти проти Росії і підтримувати болгар, румунів і південних слов'ян у боротьбі за визволення. Слабкою стороною цієї діяльності була протурецька орієнтація, а від Туреччини балканські нації потерпали найбільше. Та вважалося, що Туреччина з плином часу підтримає визволення цих народів. Вона була чільним партнером Франції та Англії в антиросійській політиці на Балканах. Чарторийський прагнув зацікавити англо-французьких політиків, переконуючи їх у значенні польської справи в можливому збройному конфлікті з Росією. Йому пощастило навіть зацікавити польською справою парламенти обох країн, та на жаль, без конкретних наслідків. Адже ні французький, ні англійський уряди не почувалися ні до чого зобов'язаними, хоча «польську карту» про всяк випадок тримали в кишені.

Готель Ламбер охопив дипломатичною діяльністю і Рим, прагнучи використати зростаючий конфлікт між Апостольським Престолом і Росією після ліквідації 1839 р. унії на загарбаних у поділах землях і переслідування Римо-католицької церкви. Папа Григорій XVI не був прихильником революцій чи повстань, але користувався інформацією з польських джерел, коли вів переговори з Миколою I. Рим побоювався, аби ліквідація унії в Росії не викликала розколу у Римо-католицькій церкві на землях, що перебували під пануванням Росії. Отримана інформація сприяла зміцненню позицій папської дипломатії в торгу з Росією.

Програма Готелю Ламбер передбачала відбудову Польщі, в обрисах перед поділами. Тому до майбутньої держави включалися Велике князівство Литовське і руські землі. Це мала бути монархія

з опорою на дещо модифіковані засади Конституції 3 травня¹. Селянське питання не входило до кола зацікавлень консервативного угруповання. Та після трагічних подій 1846 р. в Галичині (пор. ч. I, п. 5.2) не можна було це ігнорувати. Надзвичайно істотне у XIX ст. питання було включено принаймні до програмних дискусій.

Другою постаттю, крім Адама Чарторийського, що користувалася великим авторитетом в емігрантів, був Йоахім Лелевель. В грудні 1831 р. він ініціював утворення Польського Національного комітету в Парижі. Комітет підтримував тісні контакти з європейськими карбонаріями², результатом чого була участь поляків у підготовці революцій у Франції, Італії та Німеччині. Щоправда, ці виступи не мали успіху, але зв'язки з революційними силами в Європі збереглися.

Комітет недовго витримав, а вигнаний з Франції Лелевель осів у Брюсселі (де помер 1851 р.). Лелевельці не припинили діяльності і зав'язали контакти з Молодою Європою, що існувала від 1834 р. На зразок таємної організації Молодої Італії вони створили Молоду Польщу, яку очолив Лелевель. Найбільше значення організації припало на 1834–1836 рр. Вона висилала емісарів на батьківщину і справляла пару років найсильніший вплив на тамтешні конспіративні організації. Молода Польща вступила до Конфедерації Польської Нації, що організував популярний генерал Юзеф Дверницький. Спроба об'єднання не мала успіху, і Молода Польща практично перестала діяти після 1838 р.

В наступні роки кілька разів намагались об'єднати різні угруповання, але спроби не дали очікуваних результатів. Діячі зголошувалися до Лелевеля, що вже тримався осторонь, хоч і надалі мав авторитет і представляв польських демократів у міжнародних асоціаціях.

Група повстанців з Патріотичного товариства на чолі з Тадеушем Кремповецьким 1832 р. вийшла з Комітету Лелевеля і у березні того ж року заснувала Польське Демократичне товариство (ПДТ). Перший, названий Малим, маніфест Товариства проголосив скасування станів, надання селянам землі, здобуття незалежності з опорою майбутнього повстання на маси селян. Чільним ватажком Товариства став Віктор Гельтман, що створив нову програму, названу Великим Маніфестом. Згодом він пов'язував можливість здобуття незалежності з залученням селян до боротьби й казав про необхідність надання землі без відшкодувань. Про ліквідацію шляхетських фільварків не йшлося. Діячі Товариства стояли на ґрунті демократії зі збереженням приватної власності, бо хотіли привабити шляхту до майбутньої боротьби.

¹ Конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р. зміцнила владу і впорядкувала державний лад. — *Прим. пер.*

² Революціонери-змовники (з італ. — «вуглярі»), боролись за конституційний лад у I пол. XIX ст. — *Прим. пер.*

Маніфест став символом віри для членів Товариства. Вони були організовані по секціях за місцевостями, де жили. На чолі від 1836 р. стояла Централізація, що урядувала спочатку в Пуатьє, а від 1840 р. у Версалі. Лавами ПДТ за тридцять років пройшло бл. 4 тис. членів. Це була непогана школа громадянського формування. Від кінця 30-х рр. Товариство справляло вплив на конспіративну діяльність на батьківщині, висилаючи численних емісарів.

Радикальні діячі, що вийшли з ПДТ, почали працювати в Англії між прибулих туди фахових вояків, рекрутованих з селян і міського люду. Внаслідок агітації секція ПДТ у Портсмуті вийшла з Товариства і влаштувала 1835 р. Громаду Грудзьондз (називану ще Грудзьонж). До нової організації прилучилася група, що осіла на острові Джерсі, взявши назву Громади Умань. В Лондоні виникла Громада Прага. Члени громад вважали себе єдиними представниками польського народу і прийняли спільну назву: Польський люд в еміграції.

Програма Громад була дуже революційною. Вона вимагала ліквідації землеволодінь і впровадження спільної власності, що може надаватися лише в тимчасове користування. Спільним майном було визнано всі засоби виробництва й обміну. Програма також містила положення про те, що революцію в Польщі треба здійснити в союзі з іншими пригнобленими народами. Члени Громад відчували відразу до всього, що було пов'язане зі шляхтою, яка в свою чергу боролася проти них в еміграційній публіцистиці. Докладалося зусиль, щоби на батьківщину не потрапляли документи, що виходили з кола Громад. По суті справи, члени Громад були ізольовані, а їхня агітація не охопила ширших кіл еміграції, не кажучи вже про батьківщину. Після революції 1846 р. вони припинили свою діяльність.

Політична діяльність та інтелектуальне життя еміграції справляли сильний вплив на батьківщину. Еміграція користалася зі свободи слова, видаючи багато часописів, книжок, брошур, листівок. Ця література потрапляла до Польщі, підтримуючи патріотизм і чинячи вплив на ідеологічні позиції. Перевезення і переховування еміграційної літератури загрожувало карою, але країна поглинала романтичну поезію й інші твори, що походили звідти. Успіх мали твори Міцкевича, Словацького, Красинського, історичні твори Лелевеля і Мохнацького (пор. ч. I, п. 7.2.1). Чільні еміграційні інтелектуали мали контакти з видатними людьми на заході Європи, черпаючи з їхніх здобутків натхнення для власної творчості та власних дій.

Тривалі поневіряння сприяли втечі до містицизму. Особливого значення набуло в частини інтелектуальної еліти месіанство, що обстоював Анджей Товінський — про особливу місію польської нації. Товінський 1841—1845 рр. згрупував навколо себе в Парижі таких осіб, як Міцкевич, Словацький, Гошинський. З плином літ послідовники Товінського втратили вплив, загрузли у внутрішніх суперечках. Від Товінського почали відходити найліпші, між них Міцкевич.

5. Роки між повстаннями

5.1. Репресії, змовницька діяльність і органічна праця¹

Після Листопадового повстання три імперії—загарбниці почали відмовлятися від зобов'язань стосовно підданців—поляків, які нав'язав їм Віденський конгрес. Відтак репресії охопили цілу країну та найбільше дошкуляли Королівству Польському і землям, загарбаним Росією в поділах, і меншою мірою — іншим двом частинам. Проте Австрія і Пруссія теж не почувалися вже обмеженими ухвалами Віденського конгресу.

Намісником Королівства Польського став командувач—переможець Іван Паскевич, що дістав від Миколи I титул князя Варшавського. Він виконував обов'язки намісника аж до смерті 1856 р. і мав у своєму розпорядженні цілий апарат гноблення: жандармерію, військо, судочинство. У спорудженій коштами міста цитаделі, що височіла над Варшавою, даючи змогу будь-коли бомбардувати її, було влаштовано в Х павільйоні головну політичну в'язницю.

Репресії спіткали насамперед військо і повстанських діячів. Суди їх прирікали на ув'язнення, каторгу в Сибіру, заслання. Було конфісковано їхні маєтки, як і маєтки емігрантів (загалом понад 3 тис.). Солдатів було включено до російської армії. Частину дрібної шляхти з земель, загарбаних у поділах, яка складала там польський елемент, було переселено вглиб Росії. Микола I не вважав, що його зв'яже конституція Королівства Польського. Він також не рахувався з міжнародними гарантіями. Зрештою жоден європейський уряд не опікувався поляками в категоричний спосіб. Імператор 1832 р. надав Королівству органічний статут, що зберіг лише адміністративну окремішність. Було ліквідовано уряд, сейм і військо. Органічний статут не дотримувався в Королівстві Польському через постійний воєнний стан.

Репресій зазнала Католицька церква. На землях, загарбаних у поділах, було ліквідовано бл. 200 монастирів. Це був також удар і по освіті, адже перед повстанням шкільне навчання на цих теренах значною мірою провадили духовні ордени. Так само не було призначень на вакантні кафедри єпископів, а це негативно впливало на духовне виховання кліру і релігійне життя пастви. Імператор домігся від папи засудження ксьондзів, що підтримували повстання. (Енцикліка *Cum primum* від 9 червня 1832 р.), представляючи його як революцію проти законної влади. Було підготовлено і

¹ Органічна праця — див. пояснення на с. 43. — Прим. пер.

здійснено ліквідацію Унійної церкви на землях, загарбаних у поділах (пор. ч. I, п. 8.1 і 8.2).

Репресії після повстання зачепили і культуру. Було закрито університети у Вільнюсі та Варшаві, Кременецький ліцей і Товариство друзів наук. Бібліотечні збірки вивезено до імперії. Систему шкіл Королівства Польського було підпорядковано безпосередньо міністерству освіти в Петербурзі. Навчальні програми мали служити вихованню вірнопідданих Росії, викладання історії спиралося на російські підручники.

Під час Листопадового повстання росіяни окупували Краків, звідки неохоче пішли під австрійським тиском. Місто стало на той час притулком для багатьох змовників, даючи їм змогу діяти. Держави-загарбниці шукали приводу окупувати Краків, що сталося 1836 р. Окупація тривала до 1841 р. Коли місто було залишено, присутні там надалі резиденти трьох великих держав не допустили повної незалежності. В Кракові повсякчас нишпорили багато іноземних агентів.

На землях, що після поділів опинилися під прусською владою, замість пов'язаного з Гогенцоллернами князя Антонія Радзівіла правителем провінції став Едуард Флотвел. Він прагнув привабити селян, прискорював наділення землею і підтримував німецький елемент, помітно полегшуючи оселення німців у Великому князівстві Познанському.

Поразка повстання нібито покінчила з усіма надіями. В країні панував розпач. Нові ініціативи змов і повстань походили з еміграції, де бачили загальноєвропейські справи, які підтримували переконання у тому, що революційна ситуація буде сприятливою для поляків. Пропагандистську працю було розпочато в Кракові та Галичині. Група військовиків під проводом полковника Юзефа Заливського 1833 р. вдалася до спроби збудити повстання на землях, підвладних Росії. Загін Заливського пішов з Галичини до Королівства Польського. Спроба не мала успіху. Заливський з частиною партизанів повернувся до Галичини. Решту здебільшого було схоплено, декількох засуджено до страти, а багатьох до каторги.

В Галичині й надалі провадилася конспіративна діяльність. Найбільшою змовницькою організацією, що охопила всю поділену країну у 30-ті рр., було Об'єднання Польського Народу, засноване 1835 р. групою діячів з Галичини і прибульців з еміграції. Об'єднання мало на меті здобуття незалежності, а із завоюванням свободи Польщі — скасування панщини і наділення селян землею. Керівництво було в Кракові, потім у Львові. Радикальніша частина діячів 1837 р. створила організацію під назвою Загальної Конфедерації Польського Народу.

Конспіративний рух у Галичині часто зазнавав розколу. Головною причиною чвар були соціальні питання, а пропоновані рішення свідчили про радикальний або поміркований характер утворюваних

спілок. Їх об'єднувала головна мета — незалежність Польщі. Серед діячів різних конспіративних відгалужень часто опинялися ті самі люди, що в перебігу змовницької роботи зазнали радикалізації або перейшли на більш помірковані позиції. Австрійські власті 1840 р. викрили змови й заарештували кількасот учасників. Суворі вирoki (включаючи 51 смертний вирок) не були виконані щодо всіх. Імператор помилював більшість засуджених.

У Королівстві Польському змовницька діяльність була важчою через наявність воєнного стану і загрозу обстрілу Варшави. Прибулий з Галичини Густав Еренбург 1836 р. створив у Варшаві філію Об'єднання Польського Народу радикальної орієнтації. Членів організації було заарештовано. Така ж доля спіткала інші групи змовників, переважно молодіжні. Вцілілі загалом починали діяти заново, щоби незабаром поділити долю попередників.

Шимон Конарський, посланець Об'єднання Польського Народу до Литви й України, встиг привести до присяги за деякими джерелами близько трьох тисяч осіб. Проте його було викрито, заарештовано і засуджено до смертної кари. Вирок виконано 1839 р. у Вільнюсі.

1839 р. в Королівстві Польському виникла Спілка Польського Народу. Чільну роль відігравали радикали-землевласники Едвард Дембовський і Генрік Каменський. Обидва вважали наділення селян землею передумовою перемоги повстання. Дембовський вважав неприпустимою не лише панщину, а й будь-яку експлуатацію людини людиною. Він прагнув досягти соціальної справедливості через революцію. Генрік Каменський не відкидав участі шляхти в майбутньому повстанні, але вважав, що без застосування примусу всіх шляхтичів не вдасться втягнути у боротьбу. В своїх працях він розвивав концепцію народної партизанської війни, що мала перемогти загарбників. Змову було викрито 1843 р. Російська поліція заарештувала частину учасників. Декому пощастило втекти. Дембовський втік до Познані, а Каменського було заслано до Сибіру.

В контактi зі Спілкою Польського Народу в Королівстві Польському діяла конспіративна організація, заснована ксьондзом Петром Сцеґенним. Він розпочав агітацію серед селян в місцевостях, де був вікарієм, а пізніше парафіяльним ксьондзом. Сцеґенний провадив агітацію за допомогою революційних текстів, вірогідно, власного авторства. Найголовнішим з них був Лист Отця св. Григорія папи, що в різних копіях ходив по селах 1843–1844 рр. Лист закликав селян до союзу з міським людом та до боротьби з панами і монархами, аби забрати землю, незаконно загарбану в селян.

Сцеґенний планував повстання на осінь 1844 р. Його було заарештовано і засуджено до страти, яку Микола I замінив на довічну каторгу. Сцеґенний провів у Сибіру 25 років.

На Познанщині, зокрема після вступу на трон Фрідріха Вільгельма IV, наступила значна лібералізація. Це полегшувало кон-

спіративну діяльність. Від 1839 р. в Познані діяв Комітет на доручення керівників Польського Демократичного Товариства на чолі з Каролем Лібельтом, філософом і педагогом демократичних поглядів. Внаслідок активної пропаганди повстання комітет Лібеля, відтоді називаний Централізацією, очолив конспірацію в цілій Польщі, готуючи майбутнє повстання в усіх її трьох частинах.

Крім конспіративної діяльності, в країні також існувала течія т. зв. органічної праці. Її учасники вважали, що треба Польщу витягти з економічного та культурного занепаду. Вони не бажали змов і повстань. Прихильники органічної праці були налаштовані на соціальну, добродійну діяльність, підтримували розвиток наук і мистецтв, робили наголос на розвиток господарства. Вони вважали, що добробут збільшить у країні кількість свідомих громадян. Найсильніший табір навколо цієї ідеї склався на Познаньщині. Він охопив шляхту і міське середовище. Виникали численні ініціативи, що мали на меті всебічний розвиток краю.

В Познані лікар Кароль Марцинковський організував Товариство Наукової Допомоги (1841 р.). Впродовж десяти років завдяки стипендіям Товариства завершили навчання 1100 осіб. Це були молоді люди, що походили загалом з декласованої шляхти, діти ремісників і дрібних купців. За ініціативи Марцинковського в Познані було збудовано т. зв. Базар, що був місцем зустрічей (не лише товариських) між людьми різних соціальних груп. Крім готелів, там були крамниці та ремісничі майстерні, що належали полякам.

В інших двох загарбаних частинах Польщі також було докладено певних зусиль в напрямку органічної праці. Йшлося насамперед про піднесення агрономічних знань. Точилися дискусії щодо скасування панщини і її заміни на чинш. Загал шляхти щодо цього питання не йшов далі балачок, чіпляючись за панщину. Великі маєтки вже часто вирішували перейти на чинш.

Велике значення для органічної праці мала підтримка ксьондзів. Здобутком кліру в цей період були Братства тверезості. Ідея боротьби проти пияцтва через організацію братств прийшла до Польщі з Заходу. Кампанію тверезості розпочав ксьондз Ян Фіцек в Пекарах на Сілезії, звідки рух поширився до Галичини. Найбільше піднесення припадає на 1844–1846 рр. Ксьондзи організовували братства тверезості в парафіях, беручи з пастви обіцянки стриманості. Пияцтво було великим соціальним лихом. Обітничі тверезості склали в Галичині до мільйона селян, що становило 20 % тодішнього населення Галичини. Заколот 1846 р. перервав цей соціальний рух, що так блискучо розвивався в Галичині. В Королівстві Польському намісник Паскевич заборонив діяльність такого роду, не бажаючи допустити надто великий вплив ксьондзів на селян. Добре організовані Братства тверезості становили загрозу для влади. Адже вони були діяльним, неконтрольованим державою суспільним рухом.

5.2.
Повстання
1846 року

Врешті приготування до повстання в усіх трьох анексованих регіонах зосередилися на Познаньщині. Централізація визначила термін початку на лютий 1846 р. Більшість вважала, що оголошення наділення землею привабить селян до повстання. Деякі діячі робили ставку на попередню повстанську агітацію на селі. Шляхта не хотіла втягувати селян у боротьбу, боячись, що це може повернутися проти неї. Настрої села були ж бо антишляхетськими.

Діячі Польського Демократичного Товариства висунули чільним керівником Людвіка Мерославського — історика, теоретика військової справи, учасника Листопадового повстання. Мерославський хотів захистити повстання водночас і від народної революції, і від консервативних противників. Він був прихильником якнайшвидшого формування регулярної армії. Повстання мало бути насамперед проти Росії. Мерославський вважав, що існує можливість нейтральності Пруссії. В разі потреби проти Пруссії та Австрії мали бути додатково мобілізовані частини. Тим часом познанська змова була видана поліції, що довідалась про склад керівництва. В середині лютого почались арешти в Познані. Попри це в Галичині не припинили приготувань до збройної боротьби. Дії почалися 18 лютого 1846 р. на Тарновщині. Проти повстанців виступили селяни. Оголошене повстанськими властями скасування панщини не влаштувало село, особливо тому, що певний час серед селян точилися чутки про плановані антиселянські виступи шляхти. А повстанської пропаганди на селі бракувало. Селяни чули плітки, поширювані австрійською адміністрацією, що використала антагонізм між селом і маєтком.

Селянський рух, прозваний бунтом, власне розпочався на Тарновщині. Пізніше він поширився на інші регіони. Напади на шляхетські двори охопили страхом цілу Галичину. На Тарновщині було знищено майже всі двори. Загалом у Галичині жертвами стали 470 шляхетських маєтків. Було вбито близько тисячі осіб. Між убитих більшість становили офіційні особи, власників маєтностей і орендаторів було бл. 200. Стихійні виступи селян проти шляхти намагався в місцевому масштабі організувати Якуб Шеля. Він висував конкретні вимоги, наприклад поділу землі фільварків. Його ім'я довго вимовлялося з жахом у садибах шляхти.

Становище стало загрозливим і для австрійських властей. Їм довелося ліквідувати селянський рух, хоча вони підтримували виступи проти повстанців і навіть платили селянам, які привозили до Тарнова побитих повстанців. Вислане по селах військо відновило старий лад, примушуючи селян відпрацьовувати панщину. Спочатку інтернований Якуб Шеля пізніше отримав землю для господарювання на Буковині.

Галицький заколот відбився широким відлунням у Польщі та багатьох європейських країнах. Навіть затяті консерватори усвідомили, що не можна зволікати з реформами на селі, аби запобігти крайнощам. Приготування повстання в усіх трьох регіонах було паралізоване.

Натомість повстання спалахнуло в Кракові, хоча 18 лютого туди вступили австрійські війська. В ніч з 20 на 21 лютого 1846 р. змовники почали обстріл австрійців, які відступили з міста. Виник національний уряд Польської Республіки. До складу уряду увійшли представник Галичини Ян Тиссовський, керівник краківської конспірації Людвік Гошковський і діяч з Королівства Польського Олександр Гжегожевський. 22 лютого 1846 р. уряд видав Маніфест до польської нації, що закликав усіх до боротьби, скасовував станові відмінності, надавав селянам використовувати ними землі у власність, обіцяв безземельним наділи з національних маєтностей за участь у повстанні. Він скасовував панщину та інші селянські повинності.

До Кракова звідусіль ішли добровольці. Незабаром було озброєно 6 тис. людей. Пристали до повстання селяни з околиць Кракова, раніше переведені на чинш і національно свідомі. Маніфест не потрапив до галицьких селян, яких австрійські урядовці залучили на допомогу проти бунтівників. Взаємна ворожість заколоту селян і краківського повстання прискорила поразку¹. 4 березня до Кракова вступили росіяни, а потім австрійці. 16 листопада 1846 р. уряд Австрії оголосив про інкорпорацію вільного міста до Габсбурзької монархії. Західні уряди, що підписали ухвали Віденського конгресу, обмежилися письмовим протестом.

Політичні репресії в трьох регіонах поділеної Речі Посполитої спіткали понад 5 тис. людей. Страчено п'ятьох осіб. Сотні змовників і повстанців ув'язнено у фортецях і Сибіру.

Важливим політичним наслідком 1846 р. була ліквідація Краківської республіки, опорного пункту польських самостійників. Австрія і Росія давно хотіли ліквідувати вільне місто Краків, але Пруссія заперечувала проти цього, бо мала зиск з безмитної торгівлі.

Спалах революції в Берліні у березні 1848 р. розбурхав патріотичні елементи в Познані. Було організовано Національний комітет з представників різних груп суспільства. Вислана до Берліна депутація дістала згоду на реорганізацію Великого герцогства Познанського. Найважливішим здобутком була згода Берліна на створення підрозділів польського війська. Пруссія прагнула злучити Німеччину під своїм керівництвом,

5.3.

Весна

Народів

на землях

трьох

анексій

¹ Фактичний керівник повстання і цікавий мислитель Едвард Дембовський там загинув. — *Прим. пер.*

і це могло призвести до збройного конфлікту з Росією. Тоді польські частини зробились би вартісним союзником.

До Познані прибув Людвік Мерославський і очолив польське військо, що налічувало 6–7 тис. чол. Він прагнув створити регулярну армію, спроможну піти до Королівства Польського. Адаже очікувалося наближення пруссько-російської війни. Тим часом на терени Великопольщі вступала прусська армія. Генерал Фрідріх Коломб оголосив стан облоги. Німці Познаньщини не хотіли польської влади, адже тоді скінчилася б їхня перевага в цьому краї. Проте сам Берлін ще не подужав революцію, а тому був зацікавлений в замиренні поляків і поки що не бажав застосовувати силу. До Познані з дорученням досягти домовленості було вислано генерала Вільгельма Віллісена, а в квітні укладено угоду в Ярославці. Віллісен погодився, щоби при зброї в чотирьох таборах залишилось близько трьох тисяч чоловік, а полякам було би передано адміністрацію краю. Незабаром виявилось, що пруські власті хочуть вилучити з провінції т. зв. німецьку частину, що з плином часу розрослась, охоплюючи нові повіти. Водночас пруське військо було гарантом миру в краї. Генерал Коломб почав роззброєння польських військових таборів. Першим було атаковано табір у Ксьонжі, де польські частини розпорошились. Мерославський зібрав у Милославі сили решти трьох таборів. Там він і здобув першу перемогу. Потім біля Соколова поблизу Вжесні він змусив пруссаків відступити. Незважаючи на приплив нових добровольців, ці перемоги не було використано. 9 травня 1848 р. Мерославський відмовився командувати. Польські частини було розпущено, а сам він опинився в неволі. Берлінський уряд відмовився від колишніх обіцянок будь-якої автономії.

На Познаньщині переважила започаткована раніше ідея органічної праці та легальний шлях опору. Мало не назавтра після поразки 1848 р. почалися спроби використати свободи, здобуті революцією в усій Пруссії. Депутат загальнонімецького парламенту у Франкфурті-на-Майні ксьондз Ян Янішевський протестував проти вклячення Познані в Німецький Союз¹.

Влітку 1848 р. група тамтешніх польських лібералів заснувала т. зв. Польську Лігу. Товариство мало на меті гуртування всіх сил для легальної діяльності на користь польської національності. Ліга незабаром налічувала кількадесят тисяч членів, поширивши діяльність на Гданське Помор'я, Вармію і Мазури, а також на горішню Сілезію, де субсидувала, поряд з іншим, польські видання. На чолі

¹ Союз самостійних держав 1815—1866 рр. під головуванням Австрійської імперії, частина земель якої до нього входила. Герцогство Познанське і Гданське Помор'я з колишньої Речі Посполитої належали Пруссії й могли, але не мусли входити до Німецького Союзу, бо це стимулювало германізацію. Під час революції 1848–1849 рр. скликаний у Франкфурті ліберальний парламент марно намагався об'єднати Німеччину. — Прим. пер.

Ліги стояла головна дирекція. Ліга стала ареною діяльності як консервативних, так і демократичних сил. Вона сприяла поширенню освіти між сільським і міським людом. Коли в усій Пруссії почалась хвиля реакції після Весни Народів, Лігу було розпущено (1850 р.). Де-не-де ще місцеві кола діяли на власний розсуд. Та незабаром вони зазнали репресій, як і численні польські органи преси, що виникли внаслідок подій 1848 р. Поляки зберегли лише представництво в сеймі Пруссії в Берліні, де створили Польське Коло. Незабаром пруські власті зменшили з 16 до 6 кількості польських депутатів з Познаньщини. Значення Ліги для громадянського виховання суспільства Познаньщини важко переоцінити.

На Сілезії, Помор'ї та Мазурах Весна Народів викликала зростання патріотичних настроїв. На Помор'ї демократичні групи керували боротьбою за право польської мови. Було засновано польські газети (*Szkółka Narodowa* — Хелмно, *Biedaczek* — Торунь), гуртки Польської Ліги. Завдяки агітації там пощастило обрати п'ятьох польських депутатів на сейм у Берліні. Депутат з Гданського Помор'я Ігнатій Лисковський протестував у парламенті у Франкфурті-на-Майні проти прилучення Гданського Помор'я до Німецького Союзу.

На Мазурах уже раніше розвинув діяльність на користь польськості пастор Густав Гізевій. Він заснував в Елку перший польський часопис *Przyjaciel Ludu Elckiego*, а 1848 р. був обраний депутатом на сейм до Берліна, проте смерть завадила йому обійняти цю функцію. Політичне життя зосереджувалось у т. зв. конституційних клубах, де дискусії точилися польською. Ця діяльність дуже сприяла політичному пробудженню мазур¹. Проте мазурський селянин не почувався пов'язаним з Польщею.

Сильним відлунням події 1848 р. відгукнулися на Сілезії. Горішня Сілезія стала полем боротьби не лише за соціальні, а й національні права. В Битомі виник Національний клуб. Було влаштовано Польську читальню, а тамтешній парафіяльний ксьондз Юзеф Шафранек від імені двохсот громад Горішньої Сілезії говорив у берлінському сеймі про права польської мови у школах, установах, судочинстві. Подією став вихід першої польської газети — *Dziennik Górnośląski*. Акція дала результати. Пруські власті попри те, що від 1849 р. по цілій державі відмовилися від обіцянок, даних на першому етапі революції, в Горішній Сілезії дозволили викладання польською мовою в народних школах, що дало змогу виховати кілька поколінь поляків, які згодом протидіяли набагато сильнішому тискові германізації за часів Бісмарка.

Суспільство Галичини ще перебувало під враженням подій 1846 р. Селяни не бажали відпрацьовувати панщину. Шляхта боялась повторення заколоту. Звістка про повалення непопулярного канцлера

¹ Мазури і кашуби — автохтонні етнічні групи на півночі Польщі. — Прим. пер.

Меттерніха¹ революцією у Відні знову пробудила надії. Жвавішав національний рух. Виникали комітети і підрозділи національної гвардії. Виходили друковані видання і листівки. Формулювалися самостійницькі програми. У Львові в березні 1848 р. було підготовлено звернення до цісаря, підписане кільканадцятьма тисячами осіб з вимогами свободи слова, скликання сейму, полонізації шкіл і установ, усунення урядовців-чужинців. Звернення декларувало скасування панщини і всіх інших селянських повинностей. Це мало бути дарунком землевласників селянам.

Скасування панщини стало політичною програмою. Прибулі до Кракова діячі з еміграції на чолі з Віктором Гельтманом на Великдень 24 квітня 1848 р. закликали громадян прилюдно пробачити панщину. Таку відозву до шляхти видала і львівська Національна Рада. Губернатор Франц Штадіон усвідомлював, що наділення землею мусить походити від австрійського уряду, щоби не втратити впливу на селі. Тому він оголосив 22 квітня Патент про наділення. Віденський уряд схвалив вчинок Штадіона. Після цього формально, заднім числом (17 квітня) було оприлюднено цісарський патент про скасування селянських повинностей.

Після залагодження селянського питання австрійські власті вирішили остаточно впоратися з польським патріотичним рухом. Краківський староста Вільгельм Круг видав заборону впускати емігрантів і заборонив виробництво зброї. Спалахнули демонстрації. Після короткої перестрілки австрійське військо було виведене на Вавель, звідки обстріляло місто (24 квітня) і примусило його капітулювати.

У Східній Галичині Штадіон з остраху перед вуличними демонстраціями використав антагонізми, що існували в цьому краї, і для протиставлення Раді Народовій створив Раду Побічну (*Beirat*), яка, втім, не мала жодного авторитету в суспільстві. Водночас з польським рухом розгорнувся український національний рух. Назва Україна на цих теренах почала прищеплюватися значно пізніше. Східну Галичину населяли здебільшого русини і становили передусім селянський елемент. Зосереджена переважно у Львові, українська інтелігенція виступила з вимогою власних національних прав². Провідником руху стало там греко-католицьке духовництво (пор. ч. I, п. 2). Нижчий клір підтримав цей рух і потягнув за собою селян. Національне пробудження русинів захопило зненацька польську шляхту та інтелігенцію. Справа не дійшла до поділу Галичини на польську і українську частини, як прагнули русини, але віденський уряд спритно використав антагонізм, щоб ослабити польський рух. Відтоді антагонізм між обома націями постійно

¹ Клемент Меттерніх-Вінебург (1773—1859), канцлер Австрійської імперії 1809—1848 рр. — Прим. пер.

² Головна Руська рада, Собор руських вчених, газета *Зоря Галицька*, синьо-жовтий прапор. — Прим. пер.

даватиметься взнаки, а його розв'язання стане однією з найважчих проблем у цій частині краю.

В Австрії табір реакції не почувався настільки сильним, щоб достатньо приборкати революцію, через що польський рух, зокрема у Львові, тривав, хоча і в обмеженому обсязі. Скориставшись зі скасування цензури, почали виходити численні щоденні видання польською мовою, брошури, листівки. Лаштувалися святкування, мітинги, патріотичні літургії. Виникали нові товариства. Власті надали містам самоврядування, поновили права польської мови і призначили губернатором поляка Вацлава Залеського. На виборах до віденського парламенту пройшли польські ліберали, а також селяни (17 поляків і 14 русинів).

Тим часом по цілій Європі хвиля революції почала вщухати. Перемагали контрреволюційні елементи. Австрійці змогли вже відмовитися від ліберального курсу щодо Галичини. Зрештою, вони відмовились від ліберальності по всій монархії, здолали революцію в Італії, а потім, за допомогою Росії, повстання в Угорщині. В Галичині восени 1848 р. було впроваджено стан облоги, розпущено національну гвардію, польські організації й пресу. Дещо раніше, з огляду на опір цим заходам, було піддано артилерійському бомбардуванню Львів.

Здобутком Весни Народів під австрійською владою було наділення селян землею. Здобутком також була активізація польського суспільства. Щоправда, вона тривала заведве кілька місяців, проте не залишилася без сліду. Вона мала значення для майбутнього країни. Для тамтешнього українського населення 1848 р. становив поворотний пункт, якщо говорити про ствердження національної свідомості та окремішності.

Певне політичне пробудження в польському національному русі спостерігалось у Цешинській Сілезії, що від давніх-давен перебувала під пануванням Габсбургів. Проблема там становили взаємини поляків з чехами і німцями. Польські часописи, що виходили з часу Весни Народів, мали на меті зміцнення польської національної свідомості.

Поляки 1848 р. билися на багатьох фронтах європейської революції, пов'язуючи з нею надію на незалежність, а найбільшу участь брали в угорській революції. Угорщина, що внаслідок віденської революції виборолла собі незалежність, невдовзі опинилась у конфлікті з віденським консервативним табором. Почалась війна за незалежність. На чолі повстання став Лайош Кошут. Не маючи опори у власному генералітеті, що не вірив у перемогу, він шукав допомоги поляків. Командувачем угорської армії тоді став генерал Генрік Дембінський. У боротьбі брав участь польський легіон генерала Юзефа Висоцького (близько 3 тис. вояків). Національним героєм Угорщини став генерал Юзеф Бем, що після Дембінського командував повстанцями. Війна за незалежність Угорщини точилась не лише проти австрійських військ, а й проти румунів і сербів,

що бунтували проти Угорщини¹. Бем нагадував Кошутові про їхні права і писав, що «угорська свобода є справжньою свободою», а відтак мусить шанувати права інших. Вступ російської армії на допомогу віденському урядові спричинив поразку угорського повстання. Чільні польські ватажки врятувалися у Туреччині².

Весна Народів закінчилась перемогою консерваторів по всій Європі, але розбурхала надії. Демократи різних країн використали її для легальних дій у боротьбі за громадянські права. Не згасли вільнолюбні прагнення поневолених націй, включаючи, звичайно, поляків. Вони хотіли вже вкотре використати міжнародну ситуацію під час Кримської війни (1853—1856). Скориставшись із виступу Англії та Франції на боці Туреччини в боротьбі з Росією, вони намагалися створити польські збройні сили в Туреччині³. Чільним діячем у переговорах із союзниками був Адам Чарторийський. На підтримку цього і для залагодження суперечок між емігрантами в контексті створення польських військ до Туреччини вирушив Адам Міцкевич, але невдовзі помер у Костянтинополі (1855 р.).

На Паризькому конгресі 1856 р., що завершив Кримську війну, до Росії було висунуто важкі умови миру, які прийняв новий імператор Олександр II, бо вважав, що продовження кампанії призвело би до однозначного формулювання польського питання. Це загрожувало, як вважали в Петербурзі, втратою Королівства Польського, Західних губерній і навіть Фінляндії. Представник Росії Олексій Орлов конфіденційно запевняв, що Олександр II пом'якшить курс Росії стосовно поляків. Західні держави поклались на ці запевняння, і польське питання офіційно не було порушено.

6. Січневе повстання

6.1. «Рух» — маніфестації та змови

Перші роки правління Олександра II стали для Королівства Польського періодом ожилних надій. Зросла активність суспільства, що прагнуло політичної незалежності та соціальних реформ. Після програної Кримської війни новий імператор отримав дуже напружене становище в Росії. Селянська реформа (1861 р.) мала запобігти дедалі сильнішій

¹ Угорщина 1849 р. проголосила незалежність, але задовго ігнорувала права своїх народів, і проти неї пішли також загони хорватів на чолі з баном Іваном Елачичем і словацькі добровольці Людовита Штура. — *Прим. пер.*

² Австрія вимагала в османів видати угорців, а Росія — поляків. Відмова Порту спричинила кризу. — *Прим. пер.*

³ Францішек Духінський навіть планував створити польсько-український легіон у Туреччині проти Росії. — *Прим. пер.*

хвилі невдоволення і селянських заколотів. Деяке пом'якшення поліцейського нагляду за суспільством пробудило надії також у ліберальної інтелігенції та в деяких дворянських колах.

Аграрна реформа в імперії не стосувалася Королівства Польського. «Післясєвастопольська відлига», як називали цей період, відбилась виразним відлунням у Королівстві. Після смерті Паскевича новий намісник Михайло Горчаков не застосовував такого терору до польського суспільства, як його попередник. Власті йшли на поступки. Було дозволено відкрити Медико-хірургічну академію, а також землевласницьке Аграрне товариство. Надію пробуджували перемоги Джузеппе Гарібальді в боротьбі за визволення і об'єднання Італії¹. Прибулий до Варшави в травні 1858 р. Олександр II хотів охолодити ці настрої відомими словами, скерованими до шляхти: «Жодних марень, панове!» Проте слідом за цим утиски не посилювалися.

З ініціативи поляків, що вчилися в університетах Києва, Москви і Петербурга й там пройшли через змовницькі кола, серед молоді у Варшаві почали виникати організації такого ж типу, головним чином з Медико-хірургічної академії та Школи Красних Мистецтв. До них входили і старшокласники гімназій. З порозуміння між різними гуртками наприкінці 1859 р. у Варшаві виник перший таємний комітет, що мав готувати повстання. Творців і учасників таємних організацій прозвали Червоними. Противників конспірації, що бажали незалежності шляхом поступового здобуття громадських і національних прав, називали Білими. Поки що це були політичні тенденції, а не партії у власному сенсі слова. Поміж Червоних і Білих були зрештою різні відтінки, а відтак часом навіть доходило до спільних дій. Найбільш відомими постатями в Червоних були Ігнацій Хмеленський, Аполлон Коженювський, Ярослав Домбровський, Зигмунт Падлевський, Стефан Боровський, а в Білих — Анджей Замойський, Леопольд Кроненберг, Кароль Маєвський. До центристських груп змовників належали т. зв. мільєнаристи², прозвані так зловтішно, бо відкладали повстання на пізніший час — тисяча років, як подекувалося. Чільним представником усього угруповання був Едвард Юргенс.

Молоді діячі почали організовувати патріотичні маніфестації. Перша мала місце в червні 1860 р. на похороні Катажини Совінської, жінки генерала, загиблого 1831 р. при захисті Варшави. Хвиля маніфестацій зростала дуже швидко з найрізноманітніших okazji, що мали якийсь зв'язок з історичними подіями. Спочатку це були вуличні маніфестації, які, втім, російські власті не дозволяли, розганяючи їх із застосуванням вогнепальної зброї. Під час маніфестації

¹ Зокрема похід Тисячі 1859 р., злука півдня і півночі та створення королівства Італії 1860 р. — *Прим. пер.*

² Мільєнаризм — містика тисячоріч (Кінець Світу, Тисячорічний Рейх, Тисячорічна Росія тощо). — *Прим. пер.*

25 лютого 1861 р. від куль росіян загинули п'ятеро, а 8 квітня 1861 р. на Замковому плацу у Варшаві понад 100 осіб. Тоді маніфестації було перенесено до костьолів. Вони полягали, головним чином, у співі патріотичних пісень, і найбільшого розголосу набув гімн *Boże, coś Polskę* — з пісень, що найбільше переслідували російські власті. Іншою формою маніфестацій були численні замовлені фаховими групами церковні відправи за благо Вітчизни або за душі померлих видатних поляків (напр., Тадеуша Костюшка або Юзефа Понятовського).

Червоні діяли також між міського люду і водночас на селі, бажаючи збурити селян до боротьби. Щодо останнього між окремими групами Червоних були виразні відмінності. Одні виступали на боці селян проти шляхти, а інші, як наприклад, мільєнаристи, намагалися залагодити конфлікти і закликали до згоди обох, бо згадка про галицьку різанину 1846 р. весь час було присутня в суспільній свідомості. Селяни ставилися до агітації скоріше стримано.

Крім листівок, що видавалися на поточні потреби, почали виходити такі конспіративні газетки, як *Strażnica* чи *Ruch*. Осередок цієї інтенсивної суспільно-політичної діяльності становила Варшава, але поживавішала і провінція, в різних містах і містечках лаптувалися патріотичні маніфестації, а також застосовувалися інші види опору проти властей.

Восени 1861 р. (14 жовтня) новий намісник Королівства Польського Карл Ламберт оголосив у краї военний стан. Він прагнув припинити політичні виступи, в т. ч. співу та інші патріотичні прояви, насамперед у костьолах. Виник конфлікт російських властей з Церквою, бо військо спалюжило два костьоли у Варшаві, де попри заборону співалися недозволені пісні. Конфлікт призвів до закриття церковними властями всіх — не лише католицьких, а й протестантських і юдейських — святинь у місті. Протестанти і євреї таким чином солідаризувалися з католиками.

Почалась консолідація таємних угруповань, і частина діячів з лав Червоних утворила Міський комітет для керівництва спільними діями з підготовки повстання. Пізньої весни 1862 р., зміцнений таємною організацією офіцерів (створена поляками, які служили в російській армії, дислокованій у Литві, Україні та в Королівстві Польському), тодішній Міський комітет набув назву Центрального Національного Комітету. Червоні охопили діями Литву, Білорусь, Україну, а також терени під владою сусідніх держав. Всюди ситуація нагадувала становище у Королівстві Польському. Червоні шукали прихильників серед молоді, інтелігенції й ремісників. Шляхта підтримувала Білих. Найчисленніша організація Червоних діяла у Королівстві Польському. До кінця 1862 р. вона охопила бл. 20 тис. осіб. В Королівстві Польському виникла і «таємна польська держава»: організовано воеводські, повітові та міські власті, національну поліцію і пошту. Громадяни були обкладені податком, що стягали

таємні збирачі. Білі намагалися протидіяти Червоним, створюючи власну таємну організацію, на чолі якої в грудні 1861 р. стала Крайова дирекція, що мала опору в провінції серед частини членів розпушеного властями Аграрного Товариства. До Білих перейшли мільєнаристи, які втім не зреклися боротьби за незалежність, якби виникли якісь шанси на перемогу. Вони склали ліве крило. Праве крило повсякчас вважало, що можна порозумітися з російським урядом на засаді здобуття корисних умов від нього. Із впровадженням воєнного стану і закриттям костьолів настала безвихідь. Поновлення репресій з боку властей не дало результатів. Олександр II усвідомлював необхідність порозуміння з консервативним табором Польщі. Поворот до політики лібералізму настав у Петербурзі внаслідок зміцнення російсько-французьких стосунків (1862 р.). Врешті переважила концепція маркіза Олександра Велепольського, що стояв на позиції угоди з російським урядом на підставі відновлення конституції 1815 р. Велепольський погоджувався на повільні та часткові кроки, що сприяли би поки що більшій автономії Королівства Польського. Для цього був потрібен мир у країні. Воєнний стан начебто перекреслював можливості подальшої співпраці, проте розмови не припинялися.

Навесні 1862 р. намісником Королівства став великий князь Костянтин, брат імператора Олександра II. Велепольський очолив цивільний уряд. Вважали, що він залучить шляхту до спільних дій проти Червоних. Незважаючи на декілька важливих реформ (три укази Олександра II), названих реформами Велепольського, як наприклад «переведення урядом на чинш» селян, надання рівноправності євреям, полонізація шкільної освіти й адміністрації, все ж патріотична частина суспільства цим не задовольнилась. Білі мусили рахуватися з широкою громадською думкою і тому не могли підтримати маркіза, хоча по суті погоджувалися з його діями, вважаючи їх корисними. Червоні від початку відкидали його програму, що спиралася на співпрацю з російським урядом. Велепольський залишився самотнім, затьято вірячи, що припинення цілого руху дасть змогу здобути для країни подальші поступки з боку Росії. Отож на його ініціативу в Королівстві Польському було оголошено набір до війська, відомий в історіографії під назвою «бранки». Це був набір за списками, насамперед осіб політично підозрілих, за винятком селян і землевласників. Метою було цілком знесилити Червоних або спровокувати їх до збройного виступу перед тим, як закінчатся приготування до повстання, що означало би програш. У Варшаві набір мав місце в ніч 14–15 січня 1863 р. Записана в рекрутських списках молодь здебільшого довідалася про все заздалегідь і залишила місто, вирушивши до лісів, де виникли перші збройні загони. Випереджаючи термін набору в провінції, Центральний комітет прискорив час повстання, призначивши його на 22 січня 1863 р.

6.2.
Спалах
і перебіг
повстання

Центральний комітет Маніфестом 22 січня 1863 р. закликав нації «Польщі, Литви і Русі» до боротьби за незалежність. Виокремлення в офіційному документі трьох націй, а не лише польської, було пов'язано з попередніми дискусіями в таборі Червоних на цю тему. Ліве крило (Ярослав Домбровський і Зигмунт Сераковський) вважало, що зберегти зв'язок Литви і Русі з Польщею можна на засадах цілковитої добровільності. Про це йшлося в програмі Центрального комітету. Метою боротьби мусили бути «Сполучені Польща, Литва і Русь без жодної гегемонії будь-якої з цих трьох націй» із застереженням, що надається «литвинам і русинам цілковита свобода залишитися в зв'язку з Польщею або ж розпоряджатися собою за власною волею». Цю програму не схвалили Білі й навіть частина Червоних конспіраторів. Людвік Мерославський, якого Червоні визнавали майбутнім провідником повстання, навіть закинув Центральному комітету зраду національних інтересів. Це по суті була перша спроба поставити питання незалежності націй, що входили до складу Речі Посполитої перед поділами. Білорусів не було виокремлено, бо їх вважали мешканцями Литви, як скорочено називалося Велике князівство Литовське, до складу якого входили Литва і Білорусь.

Підготовлюване Червоними на весну 1863 р. повстання спалахнуло відтак в зимовий час, дуже незручний для партизанської боротьби. Як уже говорилося, перенесення термінів було спричинене діями уряду. Проголошений 22 січня Маніфест сповіщав про наділення селян власністю, даючи їм більше, ніж російський уряд 1861 р., спершу в імперії, а потім і на теренах, загарбаних у поділах. Згідно з Маніфестом, селяни одразу ставали власниками земель, які обробляли, а шляхта мала отримати еквівалент від держави. Селяни зберігали право на сервітути. Безземельні, що візьмуть участь у повстанні, мали отримати по три морги (міра площі, що приблизно дорівнює 0,56 гектара) з державних маєтностей. Впровадження в життя декрету про наділення майном могло привабити селян до повстання. Проте це залежало від виконавчих можливостей повстанських властей. Тим часом боротьба мала партизанський характер, а окремі загони збиралися і часто розпадалися після сутичок. Отже, існування повстанської влади на окремих теренах було досить проблематичним.

Повстання мало трьох диктаторів. Першим був Людвік Мерославський, який прибув з Парижа на батьківщину в середині лютого 1863 р. Розбитий за кілька днів російськими військами, він відступив за прусський кордон, а потім повернувся до Парижа, де дбав про допомогу повстанню. Після вступу Білих у повстання за їхньої рекомендації диктатором став Мар'ян Лянгович. Його диктату-

ра теж тривала лише кілька днів. Попри перші успішні сутички, він був змушений відступити перед переважними російськими силами. Він сховався за австрійський кордон, де 20 березня був інтернований тамтешніми властями. Згодом збройну боротьбу очолив національний уряд, що водночас керував підпільною державою, організованою перед початком повстання. Уряд, а точніше уряди, що змінювалися, були анонімними. Мало хто знав їхній склад. Лише печатка завіряла накази. Суспільство загалом підпорядковалося повстанській владі. Тому першорядне значення мало посідання печатки черговими урядами для їхньої легітимності. Останнім диктатором був Ромуальд Траугут.

Ромуальд Траугут взяв печатку уряду в жовтні 1863 р. Він нікого не ввів до нового складу, таким чином залишаючись диктатором до арешту в квітні 1864 р. Він намагався організувати регулярне військо. Бажаючи привабити селян, звернув увагу на реалізацію декретів про наділення власністю і навіть уповноважував відповідні суди розглядати суперечки між маєтком і селом. Траугут намагався врятувати повстання, аби протриматись до весни, сподіваючись на сприятливу міжнародну ситуацію. Розрахунки виявилися хибними.

Повстання на землях, загарбаних у поділах, було набагато слабшим, незважаючи на те, що тамтешня організація Червоних існувала ще до повстання. Оскільки польський елемент становив меншість, а складала його передусім шляхта, вільнюський комітет гадав залучити до боротьби селян. Ватажкам загонів було наказано не лише декларувати наділення майном відповідно до засад Маніфесту від 22 січня 1863 р., а й карати дідичів за опір. Повстання підтримали селяни Ковенщини і Віленщини. Коли в Королівстві Польському Білі пристали до повстання, шляхта у Литві підтримала боротьбу, розраховуючи в майбутньому на єднання з Польщею. У Білорусі становище було іншим. Там селяни були не лише чужими польській шляхті з національної та соціальної точки зору, а й, на відміну від Литви, здебільшого православні. Підтримка повстання мала місце майже винятково на Гродненщині. У Східній Білорусі навіть дійшло до виступів проти маєтків, що були потоплені в крові російським військом.

В Україні становище було ще важче. Польський елемент становив незначну меншину. Чужі польській шляхті в національному, конфесійному і класовому відношенні, селяни не були схильні підтримувати «панське повстання». Написаний українською Декрет про наділення власністю, т. зв. Золоту грамоту, було зустрінuto з недовірою. Повстання на Русі тривало дуже недовго. Українці його не підтримали.

Від першої миті повстання молодь з теренів під австрійською і прусською владою йшла через кордони Королівства Польського до партизанських загонів. Пізніше були створені, переважно в Галичині, організовані загопи, які здебільшого розпадалися після переходу

кордону. Таким чином марнувалися вартісний людський потенціал і великі кошти. На теренах під владою обох держав було налагоджено матеріальну допомогу повстанню, насамперед зброєю і грошима. Настрої там жвавішали зрештою ще перед повстанням, і громадяни теж пережили період релігійно-патріотичних маніфестацій. Як у Галичині, так і під прусською владою Білі прилучилися до повстання й очолили його. На чолі тамтешніх повстанських комітетів стояли чільні аристократи (Ян Дзялинський і Адам Сапега). Національний уряд у Варшаві знав їхні впливи і можливості, а тому погодився на цю повстанську діяльність.

Олександр II завдав удару повстанню, бо указ 2 березня 1864 р. проголосив наділення селян власністю в Королівстві Польському. В Литві, Білорусі та Україні власті скоригували давні укази про наділення 1861 р., що стосувалися цілої імперії, та пристосували до більш корисної для селян конституційної реформи, проголошеної Національним урядом в січні 1863 р. (пор. ч. I, п. 7.1).

Царський указ про наділення з огляду на можливість його впровадження в життя з безпосереднім результатом ставив під питання Декрет національного уряду. Під час партизанської війни повстанці не мали змоги його виконати. В такий спосіб царат відволював селян від повстання.

Після арешту Траугута в квітні 1864 р. і страти з чотирма соратниками у варшавській цитаделі припинилася 15-місячна збройна боротьба, очолювана з Варшави Національним урядом. Останні більш-менш регулярні загони (генерала Юзефа Гауке-Босака) йшли з країни. Дрібні частини протримались де-не-де літо 1864 р., а деякі, наприклад ксьондза Станіслава Бжускі на Підляшші — до пізньої осені. Австрійці та пруссаки ліквідували в себе повстанські осередки.

Російський уряд на початку 1863 р. мав у своєму розпорядженні сотисячне військо в Королівстві, а під час боротьби проти повстання залучив бл. 340 тис. чоловік. З польського боку водночас діяло бл. 20–30 тис. За весь період через лави повстанців пройшло 100 тис. (за Мар'яном Кукелем), а можливо навіть 200 тис. людей (за Стефаном Кеневічем). Відбулося 1228 боїв і сутичок (за Станіславом Зелінським), у тому числі 956 у Королівстві Польському, 237 у Литві і 35 на Русі.

Національний уряд керував не лише боротьбою, а цілою підпільною державою. Він видавав декрети, стягував податки, скликав революційні трибунали. На пошті, залізниці та в установах, навіть у поліції діяли осередки таємної організації. Склад уряду був анонімний. Всі декрети і приписи мали на собі печатку уряду, і загаль суспільства їх шанував. Чільні діячі Червоних і Білих, перебираючи владу під час чергових змін уряду, намагалися передусім взяти печатку. Крім податків, на користь повстання надходили пожертви з територій двох інших анексій та з еміграції. В еміграції

зосередилась головна повстанська дипломатична діяльність, що провадив насамперед Владислав Чарторийський, син Адама.

З цілого періоду історії після поділів польське питання мало найбільший розголос 1863 р. в громадській думці Європи. Іноземці переказували грошові суми на допомогу польським борцям. Повстанцям співчували революційні ватажки. (Олександр Герцен, Михайло Бакунін, Джузеппе Мадзіні, Джузеппе Гарібальді, Карл Маркс) і католицькі автори (Шарль Монталамбер). Папа Пій IX опікувався Польщею перед цісарем Францем Йозефом, молився за неї, хотів публічно виступити на її захист на можливому європейському конгресі, що, втім, не відбувся. До повстання звідусіль прилучалися добровольці, мабуть найбільше з російської армії — бл. 300 офіцерів і солдатів. Крім поляків, що служили в армії, це були росіяни, українці, ймовірно і білоруси, хоча останні не виділялися прізвисьом і національністю. Між добровольців були угорці, французи, німці, чехи, італійці.

Загальна симпатія до Польщі змусила уряди зацікавитися питанням, хоча Наполеон III і Генрі Пальмерстон¹ вважали справу безнадійною. Вони радили полякам швидко припинити повстання. Лише укладена 8 лютого 1863 р. з ініціативи Отто Бісмарка² конвенція Пруссії з Росією про військово-політичну співпрацю, відома під назвою конвенції Альвенслебена³, змінила ситуацію. Наполеон вирішив, що це порушує франко-російське примирення. Дуже розпливчасто сформульовані ноти трьох держав з польського питання (Франції, Англії, Австрії), чий інтереси зовнішньої політики не збігалися, було скеровано 17 квітня 1863 р. до Росії. Вони наразилися на ухильну, хоч обачну відповідь міністра Олександра Горчакова⁴. Росія, втім, враховувала можливість європейської війни і зосредила величезну армію в Королівстві Польському влітку 1863 р. Внаслідок дипломатичних контактів нові ноти трьох держав 17 червня 1863 р. були сприйняті Росією дуже легковажно. Це не викликало різкої реакції зацікавлених сторін. Війна не відповідала їхнім інтересам. Великі держави також не захотіли скликати конгрес, де було би здійснено політичні зміни, чого домагався Наполеон III. Австрія впровадила в Галичині стан облоги, унеможлививши подальшу, доти майже відверту, підтримку повстання. Підтримки народів було не досить для того, щоби вплатити їхні

¹ Наполеон III (1808—1873) — імператор французів 1852—1870 рр. Пальмерстон (1784—1865) — прем'єр-міністр Британської імперії 1855—1858 і 1859—1865 рр. Союзники в Кримській війні проти Росії. — *Прим. пер.*

² Отто Бісмарк (1815—1898) — прем'єр-міністр Пруссії з 1862 р., канцлер Німеччини 1871—1890 рр. — *Прим. пер.*

³ Обіцянка Пруссії роззброювати повстанців на її теренах і готовність втрутитися в Польщі. — *Прим. пер.*

⁴ Олександр Горчаков (1798—1883) — міністр закордонних справ Росії 1856—1882 рр. — *Прим. пер.*

уряди до польської війни. Повстанців навіть не було визнано воюючою стороною.

Справа також не дійшла до узгодження повстанської активності з діями російської революційної організації «Земля і Воля». Отже, війна стала конфліктом двох націй, зокрема коли польське питання стояло на європейському порядку дня. Російські консервативні кола використали це для організації антипольської кампанії в суспільстві.

Підбиваючи підсумки, треба зазначити величезну напруту сил нації в боротьбі з цілою російською військовою потугою. Довготривалість і кількість учасників дають змогу визнати це повстання найбільшим з польських повстань XIX ст. (Стефан Кеневіч). Повстання одразу здійснило повне наділення селян власністю. Російський уряд мусив на це зважити і навіть поширити окремими указами ухвали декрету Національного уряду на Литву, Білорусь і Україну.

Програна боротьба коштувала великих людських втрат. Десятки тисяч загинули, були страчені або заслані до Сибіру. Королівство Польське втратило і той малий обсяг автономії, що 1861–1862 рр. визнавав російський уряд. Почалась русифікація шкільної освіти і адміністрації. На землях, загарбаних у поділах, спостерігався занепад польського елементу. Вся країна зазнала також багатомільйонних матеріальних збитків.

Російські заходи в Королівстві Польському після повстання згуртували польське суспільство проти загарбників і перекреслили можливість порозуміння з царатом.

7. Економіка. Культура. Суспільство

7.1. Економіка

Річ Посполита була аграрною країною. Після поділів вона зберегла такий самий характер. Понад 70 % населення складали селяни. Тривали панщина і прикріплення селянина до землі (*glebae adscripti*). Поодинокі приписи на теренах під владою загарбників змінили становище сільського населення (пор. ч. I, п. 1.1). Від часів Конституції 3 травня дуже важливою справою з соціальної та політичної точки зору було селянське питання. Наділення власністю змінило структуру польського суспільства. Селяни почали ставати вільними громадянами. Цей процес відбувався в еволюційний спосіб, тому був тривалим. Він розпочався ще за часів повстання Костюшка і

залежав від багатьох чинників, серед яких поворотним пунктом були скасування особистої залежності та наділення селян землею.

Наділення селян землею на теренах колишньої Речі Посполитої тривало аж до 1864 р. Його почав прусський уряд королівським едиктом 1811 р., що згодом доповнили подальші юридичні акти. Цей процес завершився там в 40-х рр. (бл. 1848 р.). В Галичині наділення селян землею відбулося цісарським декретом 17 квітня 1848 р. На литовських, білоруських і українських теренах наділення впровадив царський указ 1861 р., а в Королівстві Польському — 1864 р. Заміна панщини найманою працею відтак становила тривалий процес, якому в багатьох маєтках передувала більш рання заміна панщини на чинш.

Реформа не стосувалася безземельних, халупників і дрібномаєтної шляхти. Це створило проблему надлишку робочих рук на селі. Згодом ці люди складуть резерв рекрутування робочої сили для промисловості, транспорту і сфери послуг. Не було врегульовано питання т. зв. сервітутів, себто права селян на випас худоби чи користування деревиною на опалення з шляхетських пасовищ і лісів. Це становило постійний болісний пункт взаємин маєтку з селом. Врешті вигляд села змінився. Адже виникали і селянські господарства, незалежні від маєтку, зокрема під прусською владою.

Внаслідок поділів змінилися правові підвалини, до яких шляхта не завжди була здатна пристосуватися. Маєтки переходили до інших рук. Це стосувалося насамперед середніх і дрібних володінь. Велика земельна власність краще витримала зміни.

Накладена Наполеоном заборона торгівлі з Англією позначалася 1807–1812 рр. на економічному становищі шляхти. Відбулось значне скорочення експорту збіжжя, що потягло за собою падіння цін на нього і занепад багатьох земельних володінь.

Заснування 1825 р. у Варшаві Ксаверієм Друцьким-Любецьким Земського кредитного товариства дещо оздоровило кредитні відносини в Королівстві Польському і створило передумови розвитку аграрних промислів. Вони почали становити важливий елемент шляхетського господарства під владою всіх трьох загарбників. Розпочате в промислових масштабах у XIX сторіччі в Європі виробництво бурякового цукру розвинулось і на теренах колишньої Речі Посполитої. Як приклад варто навести цифри стосовно Королівства Польського: 1829 р. там була одна цукроварня, а 1854 р. їх було вже 55. Крім цукроварень, аграрні промисли охоплювали гуральні (найчисленніші в Галичині), browарні, млини. Модернізація сільського господарства під прусською владою викликала потребу застосування нової аграрної техніки. 1846 р. в Познані виникла фабрика сільськогосподарських знарядь і машин Іполіта Цегельського.

Не-аграрні промисли представляло виробництво текстилю, початок якого був уже в Князівстві Варшавському. Спершу це був суконний промисел на основі вітчизняної сировини. Значне пониження

(від 1822 р.) мита на вивіз сукна з Королівства Польського до Росії спричинило розвиток цього промислу. В Королівстві поряд з ним почала також розвиватися бавовняна промисловість на основі дешевої імпортованої сировини. Низька ціна виробів дала змогу легкого збуту в країні. 1826–1829 рр. виробництво бавовняних тканин зросло з 900 тис. до 2,2 млн метрів. Осередками суконної та текстильної промисловості були Варшава, Згеж, Кадіш, Паб'янице, Серадз. Почало підноситися маленьке селище Лодзь, що незабаром стало центром текстильної промисловості. Лляне полотно виробляли надалі надомники. Згодом виникла також мануфактура у Маримонці біля Варшави, переведена потім до Жирардова.

Гірничорудна і металургійна промисловість зосереджувалась у Келецькій області в т. зв. Старопольському басейні. Другим осередком важкої промисловості у 20-х рр. став Домбровський басейн. Металургія і гірничодобувна справа належали приватним власникам і державі. Державні заклади виявилися малорентабельними і капіталоємкими. В них впроваджувалася новочасна технологія. Найбільш модерна на той час в Європі Гута Банкова в Домрові Гурнічій була завелика, а її вироби не знаходили збуту ні в Королівстві Польському, ні в Росії. Звідси виникли клопоти. Приватна металургія була власністю земельних магнатів і розвивалась непогано. Для виробництва вживалося деревне вугілля. Деревина була дешевою, бо здебільшого походила з лісів тих самих власників. Звідси виникла і конкурентоспроможність цін. До 1865 р. виробництво чавуну в Королівстві Польському спиралося винятково на деревне вугілля. Ситуація зазнала змін після спорудження залізниць, що полегшило привіз застосовуваного вже в Європі коксу. На Горішній Сілезії виробництво інтенсивно модернізувалось, згідно з тенденціями цілої прусської держави. Але і там 1861 р. третина виробництва сталі спиралась на деревне вугілля.

Галицька промисловість розвивалася вкрай повільно і не витримувала конкуренції з іншими краями монархії, особливо з Чехією. Отже, спочатку існували тільки ремесла і нечисленні мануфактури. Переломом у галицькій економіці був винахід Ігнація Лукасевича 1853 р. — очищення нафти. Це започаткувало швидкий розвиток нафтової промисловості (Ясло, Кросно, Борислав, Дрогобич). У середині XIX ст. видобувалося вже бл. 10 т нафти щодня. Це кількості, що наближалися до видобування в тодішніх американських копальнях. Значний розвиток цієї промисловості, втім, розпочався тільки на межі XIX і XX ст.

В період між повстаннями всюди мав місце розвиток промислової механізації, а в зв'язку з цим — повільний занепад надомних промислів. Заміна, навіть в обмежених масштабах, сили води на парову машину, а деревного вугілля на кам'яне вугілля і кокс викликало зростання промисловості й прискорило економічний розвиток. Відстали східні терени Речі Посполитої під російським пануванням.

Істотною галуззю в економічному розвитку було будівництво шляхів. В конституційний період Королівства Польського було розпочато спорудження шосейних шляхів, що сполучали важливі стратегічні пункти. Почалось упорядкування водного транспорту: регулювання річок і спорудження каналів, що їх сполучали (Августовський канал). 1848 р. у Варшаві виникла Пароплавна спілка, що заходила на обслуговувати пасажирів і перевозити вантажі Віслою та її притоками. Це впорядковувало комунікації та сприяло розвитку залізничного транспорту. Перші залізничні колії Варшава–Відень (через Краків) та Берлін–Краків було здано в експлуатацію 1848 р. Залізниці перевозили вантажі та людей всередині країни і поза її межами.

Розвиток шляхів, зокрема залізниць, значно сприяв інтеграції польського суспільства на теренах під владою трьох загарбників¹.

Загибель держави загальмувала розвиток культури Просвітництва, хоча просвітницька думка і надалі домінувала серед еліт у країні. В мистецтві, архітектурі та літературі впродовж першої чверті XIX ст. панував класицизм, що поширювався в Польщі насамперед за посередництва Франції. Французька мова була у вжитку в аристократії, а в наполеонівську добу поширилась на середовище урядовців і офіцерів. У багатьох випадках вона ставала для поляків, які не бажали користуватися російською чи німецькою, мовою поточних контактів з властями загарбників. У більших містах були відчутні німецькі впливи.

7.2.

Культура.

Наука.

Освіта

7.2.1.

На межі

Просвітництва і романтизму

Інтелектуальна еліта країни зосередилась в університетах, головним чином у Кракові та Вільнюсі. Ягеллонський університет після Третього поділу був германізований, але вже 1809 р. опинився в межах Князівства Варшавського і повернувся до попереднього стану. Після Віденського конгресу Краків став вільним містом, і цей навчальний заклад отримав автономію, що втім незабаром була явно обмежена. Було заборонено, поряд з іншим, брати студентів з інших частин Польщі. В такий спосіб на десятиріччя було загальмовано розвиток цього закладу. Найдошкульніше це далось взнаки Галичині, бо ліквідований 1805 року і поновлений 1817 р. університет у Львові був тоді на невисокому рівні.

Впливовим науковим осередком був Віленський університет. Він поширював дію на литовсько-білоруські землі давньої Речі Посполитої. На південно-східні землі впливав ліцей у Крем'янці, що заснував 1804 р. Тадеуш Чацький. На відміну від університетів, цей елітарний заклад готував польську магнатсько-шляхетську молодь до громадського життя.

¹ Поступова інтеграція трьох частин Польщі до господарств Австрії, Пруссії або Росії. — Прим. пер.

1816 р. було відкрито університет у Варшаві. Важливим осередком наукового життя було засноване 1800 р. Варшавське Товариство друзів наук. Воно гуртувало не лише фахівців, а й людей, що розуміли потреби національної культури. Багаторічний голова, ксьондз Станіслав Сташиць, облаштував садибу Товариства у Варшаві, відому й досі під назвою Палац Сташиця.

1817 р. при Варшавському університеті виникла бібліотека, перейменована 1818 р. на Публічну бібліотеку. До найбільших фондів належав заснований 1817 р. Юзефом Максиміліаном Оссолінським Національний заклад ім. Оссолінських з резиденцією у Львові, що вже 1828 р. мав власне видавництво.

Між польських науковців у галузі точних наук відзначилися Ян Снядецький та його брат Єнджей, а в гуманітарних науках — Йоахім Лелевель.

Середні школи продовжували традиції Комісії Національної Освіти¹. На землях Князівства Варшавського, а пізніше Королівства Польського це вже були світські школи, хоч і надалі існували монастирські, передусім школи піарів. Високим рівнем відзначався тоді Варшавський пансіонат. На східних теренах колишньої Речі Посполитої до 1832 р. переважало орденське шкільництво. Після 1832 р. переважну більшість монастирів там було ліквідовано, а разом з тим і школи, якими вони керували.

В Князівстві Варшавському і Королівстві Польському зростала кількість початкових шкіл. Їхній розвиток значною мірою залежав від ласки місцевих парафіяльного священика і дідича, а також від внесків села. Шкільна освіта не була обов'язковою. В Королівстві помітно зменшувалася кількість початкових шкіл після 1820 р. внаслідок зміни міністра освіти. За урядування Станіслава Потоцького (1815–1820) кількість початкових шкіл зросла від 720 до 1220, а кількість учнів у цих школах — від 23 тис. до 37,6 тис.

Олександр I сприяв розвитку польської шкільної освіти на східних теренах Речі Посполитої, призначивши Адама-Єжи Чарторийського куратором тамтешнього навчального округу. Його діяльність зміцнювала польськість і навіть поширювала її вплив.

Під австрійською владою майже не було початкових шкіл. Галичина, відокремлена від Речі Посполитої 1772 р., не мала традицій Комісії Національної Освіти. Натомість під прусською владою власті піклувалися про розвиток шкіл. Втім, вони чимдалі частіше ставали знаряддям германізації.

Освіта жінок залишалася традиційною. Для заможних верств існувало монастирське або домашнє навчання. Пізніше для середніх верств у Королівстві Польському було створено в більших містах окремі школи для дівчат. Були також виразні тенденції, щоби до початкових шкіл ходили не лише хлопці, а й дівчата. Проте освіта не охоплювала широких кіл жіноцтва.

¹ Див. прим. 10, гл. 1.1, с. 5. — Прим. пер.

Велике значення для загальної освіти мало письменство, особливо художня література, до 20-х рр. XIX ст. класицистична. В ній було дуже багато патріотичних акцентів, бо сама доба багаторічної боротьби за незалежність сприяла цій скерованості. Від початку 20-х рр. XIX ст. до Польщі занесено романтизм з творами Гете, Шиллера, Байрона і Скотта та новими філософськими течіями Гердера і Шеллінга. На польському ґрунті романтизм був течією, де домінувала любов до свободи, а відтак прагнення здобути незалежність батьківщини. В соціальній царині польські романтики обстоювали рівність і свободу станів.

Романтизм розвивався переважно в середовищі молодшої міської інтелігенції, що походила з шляхти, та серед студентства. Початком романтизму в Польщі вважається 1822 р., коли вийшов друком томик поезій чільного представника напряду — Адама Міцкевича. Деякі твори містили політичний підтекст, що безпомилково відчувала молодь. Характерною рисою поезій Міцкевича в цей період була зацікавленість народом. Звідси багато казкових елементів у перших томиках поезій. Міцкевич народився на Білорусі біля Новогрудка, навчався у Вільнюсі, працював у Каунасі, тому добре знав казки і легенди білоруського і литовського народів. Його вплив на студентську і чиновницьку молодь виявився сильним.

Старше покоління плекало вірність класицизмові, вважало молодь шаленцями і було стурбоване її виступами. Суспільно-політична суперечка цих груп стала конфліктом двох поколінь. Листопадове повстання було своєрідною трагічною конфронтацією обох позицій.

В музиці домінував Фрідерік Шопен, чия творчість позначили типові в Романтизмі народні та національні елементи. Церковну музику писав його вчитель, Юзеф Ельснер.

В галузі матеріальної культури розвивалось будівництво, найбільше в провінції. Переважав класицизм. Заможна шляхта хотіла зрівнятися з магнатерією і споруджувала собі більш-менш помітні палаци. Після наполеонівських війн виникла можливість перебування і оздоблення міст. Міське будівництво охопило насамперед урядові резиденції. Споруджено також заново або перебудовано в стилі класицизму костьоли (Варшава, Пулави, Суwalkи, кафедральний собор у Вільнюсі). Поряд з польськими архітекторами працювали в Польщі італійці. Особливі заслуги перед Варшавою мав Антоніо Корацци, майже вся творчість якого була пов'язана з перебуванням у Польщі.

Досить міцне малярське середовище Варшави було розпорошено після поділів, і лише після 1815 р. виникли помітні осередки малярів у Варшаві, Вільнюсі та Кракові.

В театрах ставились італійські та німецькі опери, а також твори світового репертуару (Шиллер, Расін). З польських драматургів

засяяв блискучим хистом комедіограф Олександр Фредро. Постійні театри діяли у Варшаві, Вільнюсі, Кракові та Львові.

Надзвичайно важлива для розвитку суспільства культура була доступна по суті тільки освіченим верствам. Народ і дрібна шляхта плакали традиційні звичаї й культуру, що різнилися залежно від регіону. Проте були відчутні впливи і взаємодія обох культур — масової та елітарної (музика, поезія).

7.2.2. Після поразки Листопадового повстання країна зазнала суворих репресій, і якийсь час не було змоги розвивати культуру. Проте вона одразу розквітла в еміграції. Твори трьох великих польських письменників, що працювали в еміграції та були визнані національними провісниками, становлять вищий здобуток польської літератури романтизму.

Це патріотична література, де ідея нації та свободи переважала. Цій ідеї присвячено твори Адама Міцкевича *Dziady Część III, Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, Юліуша Словацького: *Kordian, Beniowski, Anelli, Lilla Weneda* і Зигмунта Красинського: *Irydion, Nie-boska komedia*.

На батьківщині політизована творчість не мала шансів на друк, який контролювався цензурою. Проте вона не завмерла повністю. В період між повстаннями з'явилися твори, що досі є знайомими і цитованими, як *Gdy naród do boju* Густава Еренбурга або *Choral* Корнеля Уейського. Продовжував публікувати і ставити на сцені свої твори Олександр Фредро. Виходили твори Вінцентія Поля, що прославляли стародавні звичаї. В цей період вже почали виникати побутові романи (Юзеф Коженювський, Юзеф Ігнацій Крашевський).

Заслужують на увагу науково-літературні журнали, що виходили на батьківщині та були допомогою для молодих митців, надаючи шпальти для дебютів, а також світоглядної полеміки. До найбільш поважних періодичних видань належали *Biblioteka Warszawska, Przegląd naukowy* (Варшава), *Tygodnik Literacki* (Познань), *Athenaeum* (Вільнюс).

Період між повстаннями не сприяв розвитку науки. Ліквідація університетів у Варшаві та Вільнюсі позбавила терени, що за поділами потрапили під російську владу, та Королівство Польське всіх навчальних закладів. Організовані загарбницькими властями різноманітні курси перебували на низькому рівні й не давали шансів розвитку науки. Два університети у Кракові та Львові ще існували, але зазнали германізації. У Львові досить швидко німецька мова заступила латину. У Кракові після включення 1846 р. до Габсбурзької монархії університет було германізовано майже на 20 років. За цієї ситуації краще розвивалися гуманітарні науки, що користалися зі збірок приватних бібліотек (Наприклад, Рачинських у Познані,

Дзялинських у Курнику, Оссолінських у Львові). Публікації з цих галузей викликали велику зацікавленість широких кіл інтелігенції.

Між істориків чільну роль відігравав Йоахім Лелевель, що писав в еміграції, а наукову кар'єру розпочав задовго перед Листопадним повстанням у Віленському університеті. У філософії першу скрипку грали Броніслав Трентовський, Август Пешковський і Кароль Лібельт, що були прихильниками месіанізму, ставили за мету пізнання істини, реформування життя і визволення людства. За польської політичної ситуації ідею месіанізму плекали не тільки філософи, а й трое видатних польських поетів — Міцкевич, Словацький та Красинський.

У галузі етнографії величезним здобутком стало розпочате на той час багатотомне видання *Lud* (1857—1890) Оскара Кольберга, де було представлено зібрані ним народні звичаї, літературу і музику окремих земель Речі Посполитої.

Складніші умови розвитку мали в Польщі математичні, природничі, технічні науки. Нечисленні науковці знаходили собі працю і визнання за кордоном. Та в цій галузі були такі здобутки, як нафтоочищення (1853 р.) Ігнація Лукасевича і винайдення газової лампи.

Польських середніх шкіл фактично не існувало. Під прусською владою і в Галичині школи були як правило германізовані, а на землях, що опинились під владою Росії після поділів, русифіковані. Почалась також, хоча в обмеженому масштабі, русифікація середніх шкіл у Королівстві Польському.

Початкові школи краще розвивалися під прусською владою, де навчання відбувалося польською і німецькою мовами. На Горішній Сілезії викладання польською мовою розпочалося аж після 1848 р. На пруських теренах навчання охопило дітей на селі. В Галичині початкова освіта на гідному рівні почалася після визволення і наділення селян землею. На теренах, що опинились під російською владою після поділів, початкові школи ліквідовувалися з будь-якого приводу. Цей період не був сприятливим для загальної освіти.

В музиці Фридерік Шопен блиском свого хисту і надалі затьмарював решту здобутків у цій галузі. Його музика справляла вплив на розвиток романтичної та неоромантичної європейської музики (Ференц Ліст, Ріхард Вагнер, Петро Чайковський, Сергій Рахманінов, Олександр Скрябін). Хоча він творив за кордоном, ця музика з ентузіазмом сприймалася в Польщі. Проте вона на той час не знаходила послідовників між польськими композиторами, які користувалися іншими музичними взірцями.

Станіслав Монюшко вважався в Польщі творцем національної опери (*Halka*, *Straszny dwór*) і черпав творче натхнення з польських і білоруських народних традицій. Зрештою його діяльність у цей період лише розпочиналася.

В малярстві першу скрипку грав Пьотр Міхаловський, що писав батальні сцени, коней, портрети, сільські сцени, такі характерні для

романтичного мистецтва. Поширенню мистецтва служила літографія (першу майстерню у Варшаві відкрили 1819 р.). В 40-х роках до Польщі потрапив дагеротип, що незабаром був названий фотографією. Важко переоцінити значення цих винаходів для популяризації мистецтва.

Романтична архітектура з типовою для того часу неоготикою стала стилем багатьох костьолів і сільських аристократичних осель. У 1839—1842 рр. перебудовано в цьому стилі, поряд з іншими, кафедральний костьол Св. Яна у Варшаві. Намітилися розбіжності забудови міст у трьох частинах країни. Познань розбудовувалася за берлінськими взірцями, Краків і Львів — за віденськими. Варшава залишалась під впливом загальноєвропейських течій в архітектурі, не набуваючи виразного стилю якоїсь з європейських столиць.

Санітарний стан міст залишав бажати кращого. Проте, особливо коли йдеться про великі міста, він не відрізнявся від тодішніх європейських стандартів.

7.3. Суспільство

На період між повстаннями припадають помітні зміни в суспільних структурах. Маєтна шляхта перестала бути єдиним власником земель. Їх також купували вихідці з інших суспільних верств. Та шляхта і надалі становила переважну групу серед католицького кліру. Її діячі посідали вищі позиції в церковній ієрархії. Так само між фаховою інтелігенцією, яка виникала в містах, переважали люди шляхетського походження.

В цей період дещо частіше селяни і міщани почали долати станові бар'єри. Цьому сприяла праця на нововиниклих фабриках, залізницях, у дедалі розгалуженіших урядових установах. Серед робітників теж були шляхтичі, та здебільшого вони обіймали керівні посади. Лінія станового поділу в суспільстві ставала більш помітною. Освічені верстви відрізнялися вбранням і поведінкою від сільського і міського простолюдю.

В XIX ст. в Європі спостерігається швидкий приріст населення. В Польщі кількість мешканців зросла приблизно на 45 %. Все ще переважала сільська людність. Населення міст збільшувалося швидше, ніж міг би виправдати природний приріст, внаслідок міграцій з сіл до міст. Сільське населення заселяло передусім більші міста — Варшаву, Гданськ, Вільнюс, Познань, Львів, Краків. Варшава 1865 р. налічувала 240 тис. жителів, а решта — по 30–80 тис. Найдинамічніше зростала Лодзь — чільний осередок текстильної промисловості. На початку свого розвитку вона мала 1 тис. жителів, а 1865 р. — 40 тис. Решта міст не мали навіть по 10 тис. жителів. Частина з них і надалі жила за рахунок сільського господарства.

В період між повстаннями зросла національна свідомість. Крім шляхти, набували її дедалі більш полонізовані міщани і представники деяких заможних єврейських родин. Носієм свідомості стала,

між іншим, художня література. Численні спроби змов і заколотів зазнавали поразок, але зміцнювали в широких колах ідеал боротьби за незалежність Польщі. Пробудженню національної свідомості селян Познаньщини сприяло повстання 1848 р. Визволення селян і наділення землею почало загалом помітно впливати на зміни в ментальності польського села. Це був тривалий процес, але без сумніву, він розпочався зі зміною соціального становища селян. У свою чергу, події 1848 р. виразно продемонстрували, що у Східній Галичині існують дві нації — поляки і русини, чого тамтешні поляки ще довго не помічали, або не хотіли помічати.

З огляду на зміни в соціальній структурі зросла кількість людей, що усвідомлювали свої громадянські обов'язки і права. Це ще не означало цілковитого прийняття такого стану справ групами, що доти були провідними. Проте тиск на подолання станових бар'єрів був уже настільки сильний, що ніхто не був здатен його стримати.

8. Церква і релігійне життя

В галузі церковної політики засади держав-загарбниць від початку були спільними щодо підпорядкування Церкви владі. В жодній з цих держав Церква не мала такого значення і самостійності, як у Речі Посполитій. Тенденції підпорядкування зрештою були європейськими.

Загарбники прагнули пристосувати кордони дієцезій¹ до нового політичного поділу. Вони не бажали визнавати церковну владу єпископів з-за кордону. Нові володарі вважали, що від польських королів успадкували право призначати єпископів. Кандидати мали бути насамперед слухняними стосовно нових властей.

До 17 архидієцезій і дієцезій з доби Речі Посполитої додалася 1783 р., здобувши папське схвалення, Могілівська архидієцезія і створена 1786 р. Тарновська дієцезія. Після загибелі Речі Посполитої 1798 р. виникли, за згоди Апостольського престолу, дієцезії Варшавська, Віленська і Мінська. Припинили існування Інфлянтська і Смоленська. Замість Київської та Луцької виникла Луцько-Житомирська дієцезія. 1805 р. скасовано Холмську, але виникла Люблінська. Водночас ліквідовано Тарновську, а створено Келецьку дієцезію.

8.1. Римо- католицька церква

¹ Церковні округи, у православ'ї — єпархії. — Прим. пер.

Великі зміни в дієцезіальній структурі сталися після 1815 р. внаслідок папських булл (1818, 1821, 1826 рр.). На теренах колишньої Речі Посполитої існували такі архидієцезії та дієцезії: під анексією Росії — Могилівська архидієцезія, з Жмудською, Віленською, Мінською, Луцько-Житомирською і Кам'янецькою дієцезіями; в Королівстві Польському — Варшавська архидієцезія з Краківською, Сандомирською, Люблінською, Августовською, Підляською, Плоцькою, Куявсько-Калиською (Влоцлавською) дієцезіями; під анексією Пруссії — Гнезненсько-Познанська архидієцезія з Хелмінською і Вармінською дієцезіями; під анексією Австрії — Львівська архидієцезія з Перемишльською і Тарновською дієцезіями.

Після поділів під усіма анексіями, а також у Королівстві Польському було ліквідовано монастирі. Під австрійською владою це відбувалося в рамках йозефінізму¹ — регулювання державою всіх адміністративних, в т. ч. церковних, справ. Під прусською владою ліквідація монастирів після 1830 р. призвела майже до зникнення орденського життя. Під російською владою ліквідація після 1832 р. належала до політичних і національних репресій після Листопадового повстання. Фонди ліквідованих монастирів витрачалися на потреби Церкви і шкільництва, на добротинні цілі або забиралися на користь державної скарбниці. Під прусською владою майно забрала скарбниця, а духовництву виплачувала сталі пенсії, т. зв. компетенції.

Єпископи всіх анексованих земель листувалися з Римом за посередництва державних властей в Берліні, Петербурзі та Відні. В питаннях більшої вагомості єпископи від початку намагалися оминати офіційні шляхи, використовуючи приватні контакти. В цій сфері терени з австрійською владою були в кращій ситуації, ніж решта, бо у Відні мав резиденцію папський нунцій². Ні Пруссія, ні Росія не погоджувалися відкрити нунціатури у своїх державах.

В Росії Павло I створив Департамент у справах Католицької церкви. Олександр I його замінив на Римо-католицьку духовну колегію з резиденцією в Петербурзі. Ця інституція залежала від доброї ласки чергових царів і з точки зору Церкви була нелегальною.

В Князівстві Варшавському у Королівстві Польському взаємини Церкви з державою не повернулися до стану, що був перед поділами. Та попри обмеження, легше було порозумітися з власними, ніж із загарбницькими властями. В Сенатах обох цих держав єпископи посідали перші місця. Становище Церкви ускладнила надмірна заповідливість регіональних властей. Обтяжливою для духовництва була нав'язана йому функція урядовців цивільного стану. Впровадження разом з наполеонівським кодексом цивільних шлюбів і

¹ Реформи 1780-х рр. в дусі просвітницького абсолютизму, див. також прим. 19 до розд. 1.1, с. 5. — *Прим. пер.*

² Апостольський нунцій — посол Св. Престолу (нині посол держави Ватикан). — *Прим. пер.*

розлучень ставило клір у конфліктну ситуацію щодо обов'язкового кодексу канонічного права. Католицька церква не визнавала розлучень. Значно було обмежено вплив Церкви на виховання й освіту молоді, бо до шкіл було впроваджено урядові навчальні програми.

Проти заходів державних властей Князівства Варшавського боровся від імені свого та інших єпископів архієпископ Ігнацій Рачинський. Складність компромісу у стосунках Церкви з державою полягала в зіткненні двох протилежних концепцій: просвітницька визнавала державу зверхнім чинником, а інша визнавала за Церквою повну незалежність і свободу дій. Перемагала просвітницька концепція, вже раніше реалізована в інших державах, наприклад у католицьких Австрії та Франції.

Серед духівництва надалі домінувала шляхта. Це впливало не так від небажання брати міщан і селян до кліру, як скоріше з наявних суспільних відносин. Шляхта тоді домінувала в суспільстві. Загарбницькі уряди закріплювали це становище, спираючись власне на шляхту, зокрема в перший період. Шляхта мала легший доступ до шкіл. З плином часу це зазнало змін. До духовного стану почали більшою мірою входити міщани, рідше — селяни.

Велике значення мало ставлення ієрархії та кліру до питання незалежності країни або — ширше — до національного питання. Поділи завершили період політичної ваги єпископів. Натомість збереглося велике значення кліру в суспільстві, зокрема між середньої та дрібної шляхти і народних мас. Духівництво відтак не могло стояти осторонь важливих національних питань. Як зазвичай буває в таких випадках, по-справжньому залученою до національних справ була лише невеличка кількість духовних осіб, часом одинаків. Конспіративні групи загалом були нечисленні, отже небагато було і ксьондзів-змовників. У скрутні часи, наприклад під час національних повстань, становище змушувало клір до чіткої позиції. Неодноразово ксьондзи боялись, що паства може відійти від пастирів. За залученість із суспільством у національних справах вони розплачувалися ув'язненням, вигнанням, засланням і репресіями проти Церкви.

Звичайно, справи були набагато складніші, ніж змальовано в цій стислій характеристиці. Подеколи навіть рішучо неохайні до повстань ксьондзи не могли байдуже дивитись на переслідування співбратів у вірі. Коротке урядування варшавського архієпископа Зигмунта Щенсного-Фелінського (1862–1863) є показовим прикладом. Рішучий противник повстання заопікувався переслідуваними співвітчизниками і дістав 20-річне заслання вглиб Росії.

Загарбницькі власті та ватажки конспірацій, змов і повстань враховували можливості впливу ксьондзів на паству, бо амвон становив собою найважливіший і часто єдиний засіб масового впливу. Саме тому обидві сторони рахувалися з Католицькою церквою як істотною силою суспільства. Загарбницькі власті зрештою пере-

більшували це значення, представляли в Римі польських ксьондзів революціонерами, що викликало переляк на Тибрі. Адже папство боролось з проблемою революції у власній державі та не завжди бачило різницю між становищем у Польщі та Італії. Найхарактернішим прикладом нерозуміння справ у Королівстві Польському під час Листопадового повстання була енцикліка папи Григорія XVI *Sum primum* 1832 р. Вона дорікала ксьондзам за участь у повстанні. Загалом контрреволюційно налаштований папа дозволив російській стороні переконати себе, що польське повстання є заколотом проти законної влади. Наступник Григорія XVI, папа Пій IX, був набагато обережніший. Він не погодився офіційно засудити польські змови і повстання 1848 і 1863 рр.

Релігійне життя пастви точилося в двох площинах і різнилося в еліти і ширших мас. Серед еліти існувала виразна подвійність релігійного життя. Попри релігійну байдужість зберігались зовнішні ознаки належності до Церкви. Тому виконувалися релігійні обряди: хрещення, церковний шлюб, християнський похорон, але без зайвих вагань вдавалися до розлучень, що в Католицькій церкві набуло форми визнання шлюбу нечинним. У численних свідченнях мемуаристів непомітно, щоби розлучення становили для цієї групи людей якесь морально-релігійне ускладнення. Подібним чином не помічено ознак суспільної дискримінації розлучених. Громадська думка цих верств вважала розлучення нормальним актом. Їхні зв'язки серед церковної ієрархії полегшували визнання шлюбу нечинним.

В добу між повстаннями релігійність зростала. Було помітно відхід від просвітницької байдужості. Це справляло вплив на виховання молоді та сприяло релігійному відродженню, зокрема серед аристократичних родин. Виховання там втрачало космополітичний характер, поширений ще в перші роки XIX ст.

Іншою була релігійність широких верств суспільства. Авторитет священика для них лишався непохитним. Роль і значення релігії становили важливий елемент повсякденного життя. Ватажки рахувалися з релігійністю цих верств. Характерним прикладом були легіони. Їхні організатори, люди Просвітництва, не могли ігнорувати прихильність вояків до віри.

Боротьба за зверхність держави над Церквою від Князівства Варшавського і Королівства Польського та майже повне підпорядкування Католицької церкви владі на землях, загарбаних Пруссією, Росією і Австрією, не позначилися на релігійному житті пастви, згуртованої навколо своїх парафій і священиків. Це була щира, хоча здебільшого традиційна релігійність. Від пастирської діяльності залежало, якою мірою вона поглиблюватиметься. За цієї ситуації дуже важливими були місії, що провадили серед простолюду запрошувані до парафій ченці. Показовим прикладом є діяльність редемптористів

(називаних бенонітами) у Варшаві. Вони до 1808 р. утримували впливовий пастирський осередок, справляючи вплив на бідних мешканців Старого і Нового міста. Усунення їх з Варшави 1808 р. за наказом Наполеона було істотною втратою для пастирської діяльності у столиці.

Однією зі сфер діяльності церкви була доброчинність. Після поділів загарбники наклали на неї обмеження. Поряд із суто церковною доброчинністю почали виникати світські доброчинні установи. Світську доброчинну діяльність здійснювали жінки з т. зв. пристойного товариства. Крім цього, тоді виникли три великі Товариства доброчинності у Вільнюсі (1807), Варшаві (1814) і Кракові (1816). Вони становили сферу співпраці священників і світських осіб.

Для релігійного життя величезне значення мав клір, його матеріальне становище, інтелектуальний рівень і освіченість. Кожна дієцезія, відповідно до ухвал Тридентського Собору¹, мала одну, а деякі й більше семінарій. Проте збільшення кількості семінарій не впливало на піднесення рівня освіченості. Скоріше розпорошеність фінансових коштів і викладацьких кадрів спричинила зниження наукового рівня і збільшення додаткових витрат на їх утримання. Це також ускладнювало єпископам нагляд над цими закладами.

Численні скасування і обмеження орденських спільнот спричинили зменшення еліти всередині духівництва. Адже багато видатних постатей колись походило саме з чернецтва.

1795—1864 рр. виявилися дуже важкою добою для Церкви. Вплив Просвітництва, втрата кліром політичної ваги, репресії чужинських властей, зубожіння мали би похитнути Церкву і релігію. Та вона витримала і навіть зміцнила значення єдиної установи безперечно польського характеру, що охоплювала всі терени під владою трьох загарбниць. Лихоліття спіткало націю, але зміцнило віру тих, кого зачепили репресії. Містицизм і романтизм теж сприяли релігійності. Загарбникам не пощастило відірвати єпископів від Апостольського престолу і створити незалежні від Риму локальні Церкви. Велика сила польської церкви полягала в єдності з папою. Єпископи могли сказати і казали «*non possumus*», покликаючись на папу, хоча наражалися на суворі репресії (наприклад, Гнезненсько-Познанський архієпископ Марцін Дунін, Підляський єпископ Марцелій Гутковський, Полоцький єпископ Вінцентій Попель, Сейненський єпископ Костянтин Лубенський, Гнезненсько-Познанський архієпископ Мечислав Ледуховський та згадуваний Варшавський архієпископ Зигмунт-Фелікс Фелінський). Це зміцнювало віру пастви всупереч намірам загарбницьких властей.

¹ Тридентський Собор XVI ст. Контрреформація, зміцнення догм католицизму, наголос на освіті. — Прим. пер.

8.2.
Унійна
(греко-католицька)
церква

Після Римо-католицької найчисленнішою на землях Речі Посполитої була Унійна церква. Після Третього поділу уніати опинилися під російською і австрійською владою. Невелика кількість потрапила до Пруссії. 1807 р. і вони перейшли під російську владу (Білостоцький округ). Після змін кордонів 1807, 1809 і 1815 рр. під владою Австрії були 2 діє-

цезії: Львівська, підвищена 1808 р. до рангу митрополії, та Перемишльська. Під владою Романових опинилися митрополіча, Білоруська, Полоцька, Луцька і Холмська дієцезії.

Найбільшу загрозу для Унійної церкви становила Росія. Від самого початку Унії до її противників належали Московський патріархат і володарі Росії. Катерина II після Другого поділу почала ліквідацію. До Православної церкви було тоді вписано близько 1,5 млн уніатів. Після смерті цариці Павло I і Олександр I припинили переслідування уніатів. Микола I, в свою чергу, взагалі за кілька років ліквідував Унійну церкву на східних теренах колишньої Речі Посполитої, прилучивши уніатів 1839 р. до Православної церкви. Вся акція була здійснена в закамуйфований спосіб, аби Захід не довідався про тиск, що чинився державними властями на паству. Тому акт ліквідації був несподіванкою для Риму. Папа Григорій XVI, що численними поступками Миколі I намагався боронити Католицьку церкву, засудив унійних достойників-відступників. Він звелів оприлюднити друком документи, що свідчили про переслідування Церкви в Росії. Це схилило Миколу I розпочати переговори і в результаті укласти конкордат з Апостольським престолом (1847 р.).

Остання – Холмська унійна дієцезія під владою Романових — була на території Королівства Польського. Після Січневого повстання російські власті почали переслідувати тамтешніх уніатів, примушуючи їх перейти до православ'я. Для приборкання унійних сіл було задіяно військо і козаків. Проти затятих також було вжито вогнепальну зброю. Кільканадцять людей було вбито (Дрилів, Пратулін), інших побито, ув'язнено, заслано вглиб імперії. Остаточню унію в Холмській дієцезії було ліквідовано 1875 р. прилученням до православ'я.

Уніати залишилися тільки під владою Австрії. Їхнє становище там було добрим. Вони були прирівнені в правах до римо-католиків і офіційно названі греко-католиками за декретом Марії-Терезії 1774 р. Вони населяли Східну Галичину. Греко-католиками були русини (українці), здебільшого селяни. Оскільки шляхта та інтелігенція на цих землях здебільшого складалася з поляків римо-католицького віросповідання, соціальні конфлікти єдналися з національними і конфесійними. Греко-католицький клір

тих часів був майже єдиною групою інтелігенції в русинів. Священики зміцнювали в них відчуття власної національності. Вони відіграли неабияку роль у подіях 1848 р. Користаючи з прихильності австрійських властей, греко-католицька ієрархія, згуртована навколо кафедрального собору Св. Юра у Львові (т. зв. святоюрці), розпочала діяльність з метою здобуття тамтешніми русинами політичних прав.

Православна церква, що існувала на східних теренах Речі Посполитої, опинилася під владою Росії. Вона налічувала 0,5 млн вірних 1772 р. Нечисленна православна діаспора під владою решти загарбників не перевищувала кількох тисяч.

8.3.

Інші церкви та конфесії

Православ'я під російською владою було панівною конфесією. Не можна було з православ'я перейти до іншого віросповідання. На чолі Синоду, вищої влади російської церкви після ліквідації Петром I патріархату 1718 р., перебував призначений царем державний урядовець. Після примусового навернення уніатів Катериною II, а потім Миколою I кількість православних на згаданих теренах зросла до кількох мільйонів. В Королівстві Польському православні до 1831 р. становили нечисленну групу. Це були купці, урядовці, офіцери і солдати дислокованих там російських військ. Після придушення Листопадового повстання кількість їх зросла. Скасування Унії в Холмській дієцезії офіційно збільшило кількість православних у Королівстві Польському від кількадесяти тисяч до бл. 300 тис.

Решта християнських віросповідань становила меншину на теренах колишньої Речі Посполитої. Протестанти мешкали передусім під прусською владою, а також на Сілезії та Мазурах. Під владою решти загарбників після поділів їх було від кількох до кільканадцяти тисяч. Велика група, що налічувала близько 150 тис., мешкала в Королівстві Польському.

Протестантів з плином років більшало не тільки внаслідок природного приросту, а й через підтримувану властями колонізацію під прусською владою та в Королівстві Польському, через вплив урядовців та інших функціонерів-німців на польські землі під прусською владою.

Церковно-адміністративною владою для протестантів були консисторії, нарізно для реформатського і лютеранського віросповідань. Траплялися спроби унії обох віросповідань. Проте паства сприймала їх негативно і вважала втручанням держави у внутрішні справи церкви саме тому, що до унії схиляли власті.

Протестантам бракувало пасторів. Парафії були великими через розпорошеність пастви. На створення нової парафії доводилося чекати кілька або навіть кільканадцять років. Та хоч і запізно, нові парафії виникали весь час у різних частинах колишньої Речі Посполитої.

Після християнських віровизнань найчисленнішу групу становили євреї. Залежно від регіону вони складали від кількох до кільканадцяти відсотків загалу населення. Після поділів почалося помітне пересування єврейського населення на Схід та з сіл до міст. Євреї надалі становили окремий стан. Культивована ними релігійна, звичаєва і мовна окремішність не сприяла інтеграції євреїв з поляками, литвинами і русинами. Пруссія і Австрія намагалися германізувати євреїв. Але лише багатії подеколи зазнавали цілковитої германізації. Єврейські маси здебільшого мали сепаратистські настрої рівним чином як щодо поляків, литвинів, русинів, так і щодо німців.

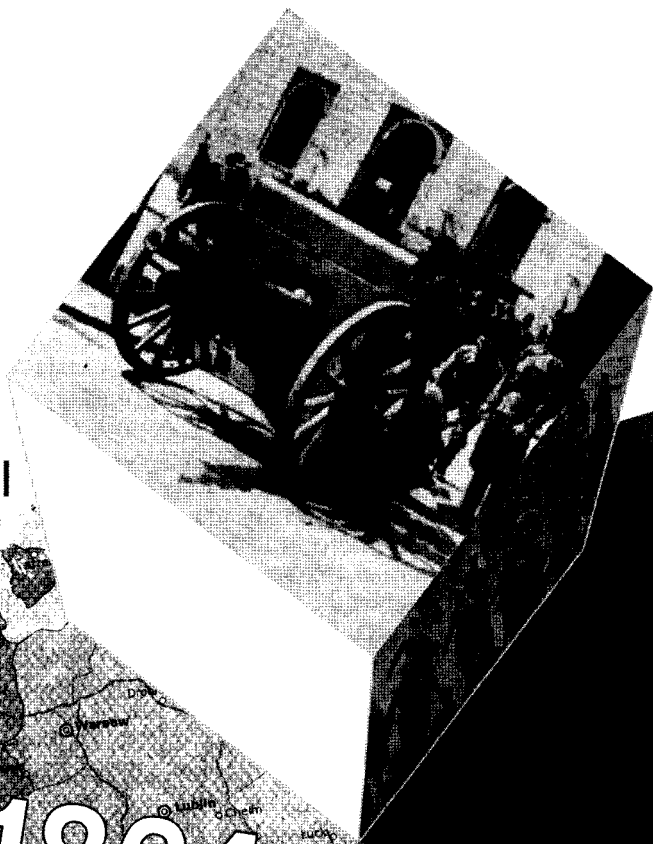
Внутрішнє розшарування єврейського населення викликало те, що тільки нечисленні групки боролися за рівноправність. «Цивілізувати» євреїв, як тоді говорили, означало по суті полонізувати або германізувати їх, а це майже завжди пов'язувалося з переходом у католицизм або протестантизм. Трохи більшою мірою це траплялося лише в другій половині XIX ст.

Ставлення поляків до євреїв було різним. Антиєврейські настрої виявлялись, серед іншого, у тому, що за євреями довго не визнавали політичних і громадянських прав. Відстрочення цих прав на десять років урядом Князівства Варшавського залишив чинним на неокреслений час уряд Королівства Польського. Деякі міста з часів перед поділами зберігали привілеї «*de non tolerandis judaeis*». В інших містах було визначено ділянки, де євреї могли мешкати. Набуття прав громадянства не змінило радикальним чином довготривалого відокремлення обох спільнот.

Інші віросповідання (наприклад, караїми, мусульмани) охоплювали невеличкий відсоток суспільства Речі Посполитої.

ЧАСТИНА II

1864-1918

1. Королівство Польське і загарбані землі після Січневого повстання _____

Гасло органічної праці ¹ в Королівстві Польському було відповіддю на російські репресії за Січневе повстання. Репресії були суворішими, ніж після катастрофи 1831 р. На землях колишнього Великого князівства Литовського, тобто у Литві та Білорусі, де діяв Михайло Муравйов, званий «вішателем» ², російські власті прагнули зменшити і ліквідувати польський елемент. Русифікація установ, судів і насамперед шкіл провадилася надзвичайно послідовно.

Було також заборонено друкувати литовською та білоруською мовами, якщо вони використовували латиницю (1865 р.). Цю заборону 1875 р. було поширено і на український друк. По містах існувала заборона вживати польську мову в деяких місцях. Найсильніший удар було скеровано проти шляхти. Адже саме вона, головним чином, становила польський елемент. Було конфісковано маєтки учасників повстання. Запідозрені в участі у ньому мусили продати свої маєтки впродовж двох років. Поляки не могли їх купувати. Їх можна було продати тільки росіянам. Найбільше потерпала дрібна шляхта, що становила патріотичний польський елемент і масово підтримала повстання. Крім удару проти польського майнового стану, розгорнувся загальний поліцейський терор. Були повішені або розстріляні кількості безпосередніх ватажків Січневого повстання, схоплених зі зброєю в руках. А бл. 20 тис. заслано до Сибіру або вглиб Росії. Було також завдано удару Католицькій церкві — підваліні польськості.

В Королівстві Польському було ліквідовано раніше визнану автономію. Урядовий комітет під проводом намісника Королівства Теодора Берга мав на меті здійснення аграрної реформи. В Петербурзі замість станового Секретаріату Королівства Польського було створено Комітет зі справ Королівства Польського. Після смерті Теодора

¹ Органічна праця — див. пояснення на с. 43 в розд. 5.1. — *Прим. пер.*

² Сам каратель казав, що він не той Муравйов, якого вішають (натяк на декабриста), а хто сам вішає. — *Прим. пер.*

Берга 1874 р. його наступники вже мали титул не намісників, а лише генерал-губернаторів (Павло Коцебу, Петро Альбединський, Осип Гурко, Павло Шувалов, Олександр Імеретинський). Вони зосередили в своїх руках адміністративну, військову і поліцейську владу. Було скасовано офіційну назву Королівство Польське, а натомість впроваджено урядову назву «Привіслянський Край». Посади майже винятково обійняли росіяни, прислані з імперії.

Школи було піддано цілковитій русифікації. Апогей боротьби з польською мовою мав місце за влади генерал-губернатора Гурка (1883—1894) і куратора навчального округу Олександра Апухтіна (1879—1897). Переслідування зачепили Католицьку церкву. Не йшлося (як на той час в Європі) про обмеження повноважень Церкви, а про удар по ній як по виразно польській установі (пор. ч. II, п. 6.2 і 7.1).

Польський характер зберегли лише деякі установи, наприклад Варшавсько-Віденська залізниця, Земське кредитне товариство і державні театри.

Русифікація Королівства Польського не мала успіху. Коли утиск пом'якшав 1905 року, виявилось, що російські впливи в суспільстві є поверховими. В повсякденному житті люди намагалися не помічати росіян, а стосунки з ними обмежили офіційними справами. Підвалиною польськості ставали оселя і родина. Тут непересічну роль відіграли патріотично налаштовані жінки, що плекали традиції й пам'ять про боротьбу за незалежність. Сорок років утисків не залишилися без сліду в польському суспільстві, зміцнюючи неприязнь до росіян і до російської культури.

2. Революція 1905 р. _____

Російська революція 1905 р. відгукнулася гучним відлунням у Королівстві Польському. Страйки спалахнули в січні й лютому у Варшаві, Лодзі й Домбровському басейні, а незабаром охопили цілий край. Завмерли фабрики, шахти, залізниці, пошта. Розпочаті самостійно різними соціальними групами, страйки мали переважно політичний характер. Вони свідчили про високу громадянську, національну свідомість поляків. Висувалися вимоги громадянських і політичних свобод. На страйки ставала молодь і вимагала передусім польської шкільної освіти. Страйки охопили також частину сільськогосподарських робітників (Люблінщина, Седельщина) з вимогами до власників поліпшити умови життя і праці. Польська соціалістична партія (ПСРП) і Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) прагнули очолити страйки селян і робітників.

Розбіжності між цими соціалістичними угрупованнями були різні. ПСП говорила про революцію і незалежність Польщі. СДКПіЛ розвивала партійну та особисту співпрацю з більшовиками і пропонувала пліч-о-пліч з російськими революціонерами, що намагалась інтернаціоналізувати революцію. Тим часом патріотичні гасла ПСП здобували прихильників, бо широкі маси не бажали чужинської влади. Національна демократія (ендеція)¹, прибічниця співробітництва з Росією на ґрунті здобуття автономії Королівства Польського, не задовольняла прагнень більшості молоді та інтелігенції. Ендеція була противницею страйків, зокрема шкільних, хоча не виступала проти них відверто, бо побоювалась наразитися на реакцію молоді.

Незважаючи на оголошення воєнного стану (10 листопада 1905 р.), страйки в Королівстві не припинилися зовсім. Проте без сумніву, тиск революції слабшав, до чого спричинилась і агітація ендеції проти страйків. Її діячі заявляли серед іншого, що маніфест Миколи II 17/30 жовтня 1905 р. з обіцянкою конституційного правління і скликання парламенту (Думи) дасть певну свободу Королівству. Ці розрахунки виявилися марними. Роман Дмовський пропонував від імені Національної демократії співробітництво у заспокоєнні країни прем'єрові Сергію Вітте в обмін на автономію, але наразився на відмову. Ендеція недооцінила революційних настроїв у Королівстві. Російський уряд ще рахувався з цими настроями і не одразу застосував суворі репресії, що випливали з воєнного стану. Надалі приписи цензури значно диференціювалися. Все ще могли відбуватися збори і виникати товариства.

На виборах Першої (1906 р.) і Другої (1907 р.) Думи незаперечну перемогу в Королівстві здобули ендеція та її прихильники, що отримали в Першій 34 (з 36), а в Другій 35 (з 37) мандатів. Депутати з Королівства Польського створили Польське коло, що співпрацювало з т. зв. Кресовим колом², куди входили депутати-поляки зі східних земель колишньої Речі Посполитої. Кресове коло налічувало 19 (I Дума) і 14 (II Дума) мандатів. Польське коло мало добру позицію в Думі, щоби торгуватись, бо могло там переважити шальку терезів. В обмін на підтримку урядових ухвал воно ставило на порядок денний відновлення автономії Королівства Польського.

Після початку Першої, а потім Другої Дум, уряд змінив виборчий закон, що обмежив, поряд з іншим, кількість депутатів від національних меншин і поглибив нерівність у поділі мандатів між різними соціальними групами. В Королівстві Польському кількість мандатів було зменшено від 37 до 14 із застереженням 2 з цієї кількості для росіян, що там мешкали. Національна демократія мала в Третій Думі (1907–1912) 11 депутатів. Зменшилася до 7 кількість депутатів-поляків з Кресів. Польське коло вже не могло справляти

¹ Див. наступний розділ 4.2. — *Прим. пер.*

² Креси (Східні) — Західна Україна, Західна Білорусь і Віленський край. — *Прим. пер.*

вплив на ухвали. Довелось припинити вимоги автономії. Тоді поляки стали домагатися принаймні поширення польської мови і скасування воєнного стану. Дума ухвалила вичленити Холмщину з Королівства Польського і включити її до Росії. Це було спричинено масовим переходом колишніх уніатів з православ'я у католицизм після указу 1905 р. про толерантність. Православні священники втрачали парафіян і протидіяли, аби загальмувати, як казали в Петербурзі, процес покатоличення і колонізації русинів.

Після виборів до Четвертої Думи (1912—1917) польських депутатів поменшало до 9 (з Кресів — 4). Польське коло, де надалі домінувала Національна демократія, не мало шансів здобути поступки полякам. Зрештою, очевидно, вже й раніше великих шансів не було.

Прихід 1906 р. до влади в Росії Петра Столипіна¹, людини сильної волі, поклав початок суворій контрреволюції. В Королівстві Польському це призводило до дедалі частішого кривавого придушення нелегальних виступів. Створені 1906 р. польові суди мали право засуджувати і страчувати впродовж 24 годин. Цей закон застосовувався безжально. До 1908 р. було виконано майже 500 смертних вироків у Варшавському і Віленському округах. Протягом революції загинули сотні людей, які брали участь у демонстраціях, замахів і, на жаль, у братовбивчій боротьбі. Було втрачено попередні здобутки: ліквідовано профспілки, розпущено Польську шкільну Матицю², обмежено вживання польської мови у приватних школах (пор. ч. II, п. 6.2). 1913 р. націоналізовано Варшавсько-Віденську залізницю. Польський персонал мав бути замінений росіянами. З огляду на воєнні приготування це мало стратегічний характер, але було сприйнято як відверто антипольський захід.

Революція 1905 р. становила важливий момент у громадянському вихованні широких шарів польського суспільства. Страйки, особливо в перший період революції, мали характер виступів знизу. Робітники, молодь, а згодом також урядовці мобілізували сили в боротьбі з чужинською владою. Це свідчило, що сорокарічна інтенсивна русифікація після придушення Січневого повстання зазнала цілковитого фіаско. В суспільстві стала помітнішою потреба взаємодії. Численні культурні, освітні, фахові угруповання, в т. ч. профспілки, що виникали 1905—1906 рр., будили громадську свідомість. Хоча не вдалося уникнути розколів і зіткнень всередині окремих груп, та загальний баланс свідомості суспільства в самостійних діях виявився позитивним. Репресії на якийсь час загальмували активність. Можна твердити, що революція 1905 р. готувала поляків до захисту незалежності, здобутої 1918 р.

¹ Петро Столипін (1862—1911) — голова Ради міністрів Росії 1906—1911 рр. — *Прим. пер.*

² Матиці — культурні та освітні осередки чехів, словаків, хорватів та інших слов'ян XIX—XX ст. — *Прим. пер.*

Революція активізувала польських землевласників на східних околицях колишньої Речі Посполитої, що становили там весь час найбільш освічену і свідому групу населення. Скасування надзвичайних законів, впроваджених безпосередньо після повстання 1863 р., дало змогу полякам купувати маєтки, а указ 1905 р. про толерантність дозволив багатьом родинам повернутись до католицизму. Зійшла з мертвої точки органічна праця, доти майже відсутня на цих теренах. Виникала польська преса і культурні установи. Почалися спроби повернення польської школи. Тривав кооперативний рух. Разом з польською стала помітна потужна литовська й українська активність. Почалося пробудження білорусів. Литвини, білоруси й українці опинилися перед проблемою боротьби не лише з Росією, а й з польським елементом, що переважав через свій інтелектуальний і соціальний стан. Конфлікт інтересів виявився не одразу. Різні національності діяли поруч, ніби не помічаючи одне одного. Зокрема поляки вважали заселені ними землі польськими і не бачили дедалі більшої національної активності українців, литвинів і білорусів. Все ще не бралась до уваги можливість повернення їм східних теренів колишньої Речі Посполитої. Це питання не поставало в свідомості поляків.

3. Під прусською і австрійською анексіями

На долю поляків під прусською владою справила вплив злука Німеччини під егідою Пруссії 1871 р. Канцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк вирішив, що вже не треба зважати на поляків, і поставив мету германізувати польські землі. Бастіон польськості він вбачав у шляхті, католицькому духовництві, польській інтелігенції. Назву Велике герцогство Познанське було замінено на провінцію Позен, безліч місцевих назв германізовано. 1876 р. німецьку мову було визнано офіційною мовою адміністрації, судочинства, пошти і залізниці. Урядовці–поляки відтак усувались або переводилися до Німеччини і замінювались німцями.

Розпочалась широкомасштабна германізація шкільної освіти. Спершу польська мова ще дозволялась у початкових школах, поки народні маси не знатимуть краще німецьку. Польську послідовно було витіснено насамперед зі старших класів шкіл. Закон Божий вівся польською мовою тільки факультативно. Батьків схилили посылати дітей на навчання релігії німецькою мовою. Відтак було поступово скорочено кількість шкіл і класів з уроками релігії польською мовою. 1901 р. сталися події у Вжесні, де діти солідарно відмовилися від Закону Божого німецькою. Опір дітей і батьків було

зламано за рік застосуванням сили. Справа дітей з Вжесні вразила цілу Польщу, бо стала свого роду символом методів германізації. Вона відгукнулася відлунням в європейській пресі. Проте прусський уряд не змінив політики германізації в школах. Вона гуртувала поляків з різних суспільних верств на захист польськості.

В економічній царині пруські власті почали викуповувати землі з польських рук. 1886 р. виникла Колонізаційна комісія, що мала викуповувати земельні маєтки і парцелювати серед німців. На початку ХХ ст. уряд повів кампанію германізації на підставі надзвичайних законів. Колонізаційна комісія дістала право силоміць викуповувати польські маєтки. Інший закон 1904 р. забороняв утворювати нові аграрні оселі, якщо Колонізаційна комісія визнає це несумісним з її метою. Закон охопив усі провінції з польським населенням: Познаньщину, Сілезію, Гданське Помор'я, Вармію і Мазури. Фактично це призвело до заборони ставити будинки без дозволу властей. Набула розголосу по усій Польщі справа Міхаала Джимали. Він придбав 1904 р. ділянку і оселився там у цирковому фургоні, бо не отримав дозволу спорудити будинок. За 6 років його було змушено до продажу землі. «Фургон Джимали» надовго став у суспільній свідомості своєрідним символом захисту польського майнового стану.

Останнім надзвичайним законом був указ, прозваний каганцевим, що вимагав вести публічні збори, за винятком передвиборчих, німецькою мовою. Антипольську політику берлінського уряду підтримувала Німецька Спілка Східних Кресів, пересічно називана Гаката за першими літерами прізвищ її засновників. Це була громадська організація, якій сприяли власті.

Успіхи германізації не варті були витрачених зусиль і коштів. Опір поляків виявився потужним. Він консолідував у боротьбі з германізацією різні групи, ствердив національні почуття і розв'язав ініціативи знизу, важливий елемент громадянського виховання. Виникали і розвивалися можливі за наявних умов установи і осередки економічного і культурно-освітнього характеру. Органічна праця взагалі була помітним явищем на теренах під владою Пруссії. Підвалиною стала Католицька церква, що протистояла германізації. Бісмарк почав наступ на неї по всій Німеччині в межах т. зв. боротьби за культуру (Культуркампф). За захист прав Церкви архієпископ Мечислав Ледуховський став несподівано для себе самого національним героєм (пор. ч. II, п. 7.1).

Поляки входили до складу пруського сейму (Ландтаг) в Берліні, утворюючи в ньому Польське Коло. Залежно від політики властей до складу Коло входили до Першої світової війни від 12 до 27 депутатів. Коло взаємодіяло з депутатами-поляками (13–18) в Імперському парламенті (Рейхстаг). Обидві групи перебували в опозиції до уряду, за винятком 1890–1894 рр., коли рейхсканцлер Лео Капріві

погоджувався на певні поступки полякам за їхні голоси на підтримку урядової політики (між іншим, з питань збільшення видатків на військо і флот).

Революція 1905 р. в Королівстві Польському гучно віддунила на теренах під прусською владою. Вона зміцнила вплив Національної демократії у боротьбі з германізацією. 1906 р. знов ожило питання вивчення релігії польською мовою. Мабуть, на той час подіяв приклад молоді з Королівства Польського. Самочинний страйк охопив кількадесят тисяч дітей. Власті Пруссії не бажали поступитися, караючи затятих арештами і штрафами. За півтора року страйк вщух.

Боротьба з германізацією домінувала в суспільно-політичному житті на теренах під прусською владою. Успіхи поляків були незаперечні, про що свідчить антинімецьке повстання у Великопольщі 1918 р. (пор. ч. III, п. 1).

З трьох загарбаних теренів у найліпшому становищі перебувала Галичина. Після того, як Австрія програла 1866 р. війну з Пруссією, а потім після об'єднання Німеччини 1871 р. навколо Пруссії австрійці мали реформувати свою багатонаціональну державу. Виникла дуалістична Австро-Угорщина. Галичина здобула автономію. Польська мова стала офіційною в школах, установах і судах. Послідовно було полонізовано університети в Кракові та Львові. Чільну роль у краї відігравали польські землевласники. Намісниками Галичини і головами Сейму були майже без винятку польські аристократи, що мали девізом відоме речення зі звернення галицького Сейму 1866 р. до цісаря: *«Przy tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy»* («Біля тебе, Найясніший Пане, стоїмо і стояти хочемо»). Посади повітових старост і маршалків обіймала шляхта або інтелігенція, зазвичай вихідці з землевласників. Землевласники Східної Галичини — т. зв. подоляки рішуче обмежили права русинів, попри гарантований конституцією національний розвиток. Краківські консерватори визнавали права українців, та не бажали протистояти подолякам і не хотіли послідовно обстоювати свої проекти. Загал польського суспільства не помічав українських прагнень.

У порівнянні з іншими анексіями органічну працю в Галичині було занедбано. Економічна стагнація не шкодила інтересам консерваторів, що правили краєм. Народна освіта, другий важливий елемент органічної праці, взагалі не належала до кола їхніх зацікавлень. Тамтешній сейм переклав на громади утримання народних шкіл. Неписьменність у Галичині була відтак дуже значною (1890 р. — бл. 2/3 населення). Спроба групи людей, пов'язаних з нафтопромисловістю, активізувати землевласників і зацікавити крайовий сейм розвитком господарства не дала ефекту. Певний вплив на активізацію галицького суспільства справила революція 1905 р. в Королівстві Польському. Збільшилася кількість робітниць—

ких і селянських страйків та членів професійних спілок. Крім економічних страйків, відбувалися вуличні демонстрації. Висувалися вимоги виборчого закону з чотирьох складників (загальні, рівні, прямі й таємні вибори), скасування тодішньої куріальної системи. В січні 1907 р. парламент у Відні ухвалив реформу виборів. Було скасовано куріальну систему виборів до Державної Ради. Та консерватори з парламентського Польського Кола домоглися впровадження на селі у Східній Галичині двомандатних округів. Малося на меті, аби депутатів-поляків кількісно не переважили українці, що становили більшість. На перших виборах за новим законом (у травні 1907 р.) консерватори зазнали поразки. Змінилося співвідношення сил у Польському Колі. Та до Першої світової війни Коло майже весь час входило до урядової більшості.

З політичної точки зору Галичина була польським П'ємонтом¹, де могло розвиватися національне життя, що принесло плоди появою політичних рухів і партій, напіввійськовою і військовою діяльністю перед Першою війною і під час неї. Найважчу проблему становив польсько-український конфлікт, бо його не вдалося розв'язати і навіть пом'якшити.

4. Політичні партії та рухи

Кінець XIX ст., точніше — 90-ті роки, дали поштовх масовим політичним рухам, започаткували виникнення організованих партій. Це випливало з соціально-економічних змін, що почалися наділенням селян землею, виникненням робітничого класу і перетвореннями в шляхетській верстві. Найпотужнішими угрупованнями були народний, національний і робітничий рухи. Вони відіграли величезну роль у формуванні національної та громадянської свідомості поляків. Належність до них становила сутність поділів у суспільстві, що втрималися надовго.

Грунт для ширшого народного руху підготувала діяльність ксьондза Станіслава Стояловського. Стояловський гуртував селян патріотично-релігійними гаслами, а потім почав утворювати, за прикладом Великопольщі, аграрні гуртки і пропагувати народну освіту. Значною мірою він готував галицьке село до організованого селянського руху. Він гадав, що треба

4.1.

Народний рух

¹ Рівною мірою і українським П'ємонтом, осередком самосвідомості. Сардинське королівство (П'ємонт) 1860—1870 рр. об'єднало навколо себе Італію. — *Прим. пер.*

утворювати селянські виборчі комітети і залучати селян у парламент. Агітацію серед селян розвивав також інший народний діяч, Болеслав Вислоух, що знаходив порозуміння з українськими народними діячами Іваном Франком і Михайлом Павличком.

1895 р. в Галичині виникла Народна (Людова) партія з поміркованою програмою, що не висувала мети парцеляції фільваркової землі. Народний рух охоплював дедалі ширші кола селян, загострив і доти не найліпші стосунки маєтків з селами. Галицькі консерватори залучили духівництво проти людовців. Це підірвало престиж ксьондза в сільському доккілі, але не загальмувало народного руху. 1903 р. Народна партія, що відтоді звалася Польська народна партія (ПНП), схвалила нову програму. Висунуто було постулат демократизації громадського життя, а також урядового сприяння парцеляції землі маєтків, що зрештою спиралася на засади добровільності та відшкодування.

Перед Першою світовою війною селянський рух 1913 р. зазнав розколу. Це було наслідком не лише особистого суперництва між провідниками, Яном Стапінським (ПНП — Лівіця) і Вінцентієм Вітосом (ПНП — «П'яст»). Протиріччя корінилися глибше — у самій структурі села. ПНП об'єднувала насамперед заможних селян. Тим часом на селі виникав помітний конфлікт багатіїв з малоземельними і безземельними селянами. Він навіть відсував на задній план давні суперечності між маєтком і селом. Партія заможних селян могла стати партнером інших політичних груп, що прагнули такого союзу. Такий союз легше було створити з ендецією (Національна демократія), ніж з іншими угрупованнями.

В Королівстві Польському не виникло селянської партії. Після 1905 р. уряд, щоправда, припускав певну діяльність між селян, але вважав її протипагою іншим угрупованням. Від Національної демократії відходили деякі діячі, зацікавлені селом. Велику роль на той час відіграв тижневик *Zaranie*, заснований 1908 р., що здобув багатьох постійних передплатників (бл. 5 тис.) і охопив край мережею сільських кореспондентів. Уряд не дозволив, аби народний рух у Королівстві Польському перетворився на політичну партію. Завдяки створенню для них періодичним виданням і таємним товариствам (напр., Польська народна спілка), селяни були підготовлені до політичної діяльності. Пізніше це знайде вираз у незалежній Польщі.

На східних теренах колишньої Речі Посполитої народний рух не торкнувся поляків. Сільське населення в переважній більшості складалося з литовців, білорусів і українців. Землевласники-поляки не були зацікавлені в активізації села. Вкорінене у ментальності шляхтичів переконання в «інакшості» селян не сполучалося з розумінням їхнього права на власне національне буття. До свідомості тамтешньої шляхти в принципі не доходила можливість виникнення на цих теренах іншої держави, крім польської.

Під владою Пруссії народний рух розвивався серед міського населення. Село було охоплене органічною працею з наголосом на освіту і зміцнення економічного становища. Там головним завданням маєтків і сіл була боротьба за втримання землі в польських руках (пор. ч. II, п. 3). Це домінувало в житті села і навіть спричинилося до певної солідарності землевласників і селян, себто груп, що в інших місцях були антагоністичними.

Напередодні Першої світової війни в народному русі співіснували дві потужні течії. Однією була ПНП — «П'яст» Вінцентія Вітоса, а другою — виникла в Королівстві ПНП, що 1915 р. взяла назву ПНП «Визволення». Народний рух дуже помітно впливав на пробудження політичних, національних і громадянських прагнень польського села.

В деяких колах старшого покоління еміграції побутувала думка створити організацію, що охопила би впливом усі три анексовані частини Польщі та польські осередки за кордоном. Вихідний пункт становила програма Польського демократичного товариства. 1887 р. в Швейцарії з ініціативи Зигмунта Мілковського (Теодор Томаш Еж) виникла Польська Ліга, що мала на меті здобуття незалежності в кордонах з-перед поділів.

Враховуючи національні відмінності, вона спиралась на засаду федерації, зважаючи на регіони, відокремлені від Речі Посполитої ще до 1772 р. До Польської Ліги прилучилася студентська молодь з Галичини і з-за кордону, згурпована від 1887 р. в заснованій Зигмунтом Балицьким Спілці польської молоді «Зет». Влаштована на взірець масонства, з трьома ступенями посвячення, спілка прагнула охопити впливом польських студентів. Відбувалося зближення з редакцією часопису *Głos*, що видавала радикальна варшавська інтелігенція. *Głos* прагнув впливати на народ, сприяючи організації кооперативів і добровільній парцеляції фільварків.

1893 р. група членів «Зету» на чолі з Романом Дмовським зазіхнула на Польську Лігу, перетворила її на Національну Лігу і перенесла керівництво до Варшави. Пов'язаний з Польською Лігою молодіжний рух спочатку був досить революційним, хоча патріотичним, а з плином часу став менш революційним і більш націоналістичним. Поворот до націоналізму мав на меті здобуття впливу на широкі кола суспільства. Відсторонення від революційних тенденцій мало сприяти привабленню землевласників і духовництва.

Чільні діячі Ліги через переслідування переїхали до Галичини, де почали 1895 р. видавати *Przegląd Wszechpolski*. На національному ґрунті Ліга, що в Галичині мала назву «всехполяків», знайшла спільну мову з землевласниками-подоляками, найконсервативнішим угрупованням. Вона сприяла польсько-українському антагонізмові, спираючись також на невеликі групи тамтешніх польських селян.

4.2.

Польська

Ліга

і Національна

демократія

1897 р. керівники Національної Ліги утворили Національно-демократичну партію (НД), що зазвичай називають ендецією. Національна Ліга посилила вплив на селі в Королівстві Польському. Завдяки «Зетові» вона мала змогу діяти серед студентської молоді. За вплив на студентів точилася запекла боротьба між Лігою і соціалістами. НД зачіпала також терени під прусською владою.

1903 р. у новій програмі Національної демократії говорилося про неможливість збройної боротьби за незалежність країни і пропагувалися легальні форми захисту польськості. Ендеція по суті перебрала на себе контроль за різними галузями органічної праці, насамперед за народною освітою. Від культурного та інтелектуального розвитку селян, характерного для позитивістів, НД перейшла до пробудження їхнього національного самоусвідомлення. В агітації на селі та в містах НД почала пропагувати антисемітські гасла, кидаючи навіть заклик до економічного бойкоту євреїв. Це знайшло відгук зокрема в дрібного міщанства, що вбачало потужних конкурентів у єврейських ремісниках і роздрібних торговцях.

Ендеція набула сильного впливу насамперед у Королівстві Польському. Та курс Дмовського на згоду з Росією призвів до розколу. За кілька років перед Першою світовою війною з НД вийшла група діячів інтелігенції, що потягнули за собою частину прихильників ендеції з народу. Вони згодом скерували симпатії до незалежницьких угруповань соціалістів, насамперед ПСП.

Незважаючи на розколи, НД зберегла поважні впливи в Королівстві Польському, Галичині та під прусською владою. Та вона не могла претендувати на владу над душами цілого польського суспільства не лише через існування двох інших сильних політичних рухів, народного і соціалістичного, але також і через наголос на необхідності угоди з Росією на базі автономії. Вона на той час не робила ставку на незалежність Польщі. Її прихильники відіграли важливу роль у Польських колах в парламентах Відня, Берліна та Петербурга (пор. ч. II, п. 1, 2 і 3).

Розвиток промисловості по всій Європі викликав швидке зростання пролетаріату, а відтак висунув на перший план робітниче питання. Робітничий рух на польських землях зазнавав таких самих пертурбацій і еволюції, як і по всій Європі. Проте він також залежав від становища в кожній з трьох анексованих частин країни. Познаньщина і Помор'я були слабко індустріалізовані. Лише Горішня Сілезія вже у 70-х роках мала досить міцний робітничий клас — гірників і металургів.

Терени під прусською владою першими відчули соціалістичну агітацію, і до кінця 70-х років це була агітація німецька. За браком більших промислових осередків польські робітники не мали опори. Впровадження в Німеччині надзвичайного закону проти соціалістів

завдало удару розпочатому робітничому рухові на Познаньщині та Помор'ї. Він там не встиг набути масового масштабу.

У ще менш індустріалізованій Галичині соціалістичні ідеї знайшли певну опору серед групи ремісників та інтелігенції. Більш сильний в Цешинській Сілезії робітничий клас теж не одразу організувався в політичну партію. Галичина надавала притулок переслідуванню на інших теренах соціалістичним діячам. Вона становила плацдарм агітації в Королівстві Польському, де соціалізм знайшов собі головну опору.

Першою соціалістичною партією в Польщі була заснована 1882 р. Людвіком Варинським у Варшаві Соціально-революційна партія «Пролетаріат», що стисло називалась «Пролетаріат». Вона мала марксистський характер і робила ставку на класову боротьбу та взаємодію робітників на міжнародній арені для здобуття спільної мети — світової перемоги соціалістичної революції. «Пролетаріат» співпрацював з російською «Народною Волею». Справу незалежності програма партії обходила мовчанкою і не містила чітких економічних вимог. Арешти і засудження чільних діячів поклали край діяльності «Пролетаріату».

1892 р. на з'їзді найвидатніших польських соціалістів у Парижі було укладено програму нової Польської соціалістичної партії (ПСП). Наголошувалася її загальнопольський масштаб. Мету становила боротьба за незалежну демократичну Польщу, керовану економічними засадами, важливими для робітників. Програма виходила з постулату добровільної федерації непольських національностей, що колись входили до складу Речі Посполитої. Одним з чільних діячів ПСП став Юзеф Пілсудський. Раніше засуджений за самостійницьку чинність, він повернувся з сибірського заслання і провадив соціалістичну діяльність на Віленщині. В агітації ПСП велику роль відіграли друковані видання, передусім головний орган партійної преси — *Robotnik*. Обіг нелегальних видань, т. зв. бібули, становив зрештою важливий складовий елемент праці будь-яких угруповань. Цю роль відігравали і легальні органи преси.

На теренах під пруською анексією соціалісти, що доти діяли в лавах німецької Соціал-демократії, створили ПСП. Програма партії містила положення про відбудову незалежності Польщі — привід до ускладнень з німецькою партією, в складі якої ПСП діяла і від якої залежала у фінансуванні.

В Галичині, яка попри розвиток нафтопромисловості була мало індустріалізована, виникла Польська соціал-демократична партія (ПСДП), що охопила Галичину і Цешинську Сілезію. ПСДП визнала право поляків на власну державу, проте не включила боротьбу за незалежність до своєї програми.

Робітничі діячі, які робили ставку на взаємодію з міжнародним революційним рухом і на міжнародну співпрацю соціалістів, утворили окрему організацію — спочатку тільки Соціал-демократію

Королівства Польського, а згодом, від 1900 р., і Литви (СДКПіЛ). Творці СДКПіЛ прагнули спільної революції з російськими соціалістами з метою повалення царату. Вони відкидали постулат незалежності Польщі. З цього питання позиції партії найконкретніше окреслила Роза Люксембург. Серед творців і керівників СДКПіЛ був Фелікс Дзержинський, що відіграв важливу роль у російській Жовтневій революції та в Радянській Росії. Друкованим органом партії був *Czerwony Sztandar*. Відмова від боротьби за незалежність Польщі та наголос на тісних зв'язках з революціонерами Росії відштовхнули від СДКПіЛ патріотично настроєні кола польського суспільства, навіть якщо вони мали безумовно ліві погляди в соціально-економічній галузі.

В соціалістичному русі та в усіх його партіях активну роль відігравали видатні діячі єврейського походження. В робітничому русі взагалі виявилось багато асимільованих євреїв, що трактувалися нарівні з іншими учасниками без огляду на походження і визнання. Проте польські соціалістичні партії не охоплювали всіх робітників-євреїв, які працювали в окремих ремісничих чи промислових підприємствах. Ці євреї склали ортодоксальну групу, що помітно відрізнялась за звичаями і віросповіданням від решти суспільства. З цієї причини 1897 р. було засновано Загальну єврейську робітничу спілку, що зазвичай називали Бундом, яка діяла в Польщі, Литві, Білорусі та Росії. Польські робітничі партії вважали, що євреї мусять належати до спільної партії з поляками. На цьому тлі відбувалися суперечки Бунду з СДКПіЛ. Для конкретних дій польські партії подеколи налагоджували порозуміння з Бундом.

Поза партіями суто соціалістичного характеру виникали національні робітничі партії та угруповання. Такою була, наприклад, Національна робітнича спілка (НРС), що виникла за ініціативи ендеції в Королівстві Польському. З огляду на проросійську політику Дмовського керівники спілки 1907 р. вийшли з-під впливу НД і провадили власну політику. Під час війни НРС висловила за незалежність Польщі.

Внаслідок революції 1905 р. в Королівстві Польському активізувалися маси робітництва, а відтак і партії, до яких воно вступало (пор. ч. II, п. 2). Кількість членів ПСП зросла на той час до 55 тис., а СДКПіЛ — до 40 тис. Відбувалося також зростання професійних спілок.

Революція викликала розкол у найбільшій партії — ПСП. 1906 р. на з'їзді у Відні частина її відокремилась. Привід дала Бойова організація, якою керував Пілсудський, що діяла в межах ПСП і була визнана надто самостійною. Суперечка призвела до розколу, внаслідок якого виникла ПСП-революційна фракція на чолі з Пілсудським і ПСП, що згодом дістала назву ПСП-лівіця. Насправді йшлося про характер соціалістичного руху в Польщі, про зіткнення там від початку двох орієнтацій — незалежницької, скерованої проти Росії,

та марксистської, яка у спільній з росіянами боротьбі прагнула перемоги міжнародної революції. Суперечка точилася вже раніше не лише на батьківщині, а й в еміграції. Відверте зіткнення сталося на конгресі Другого Інтернаціоналу в Цюриху (1893 р.).

Вже після здобуття незалежності 1919 р. виникла Польська соціалістична партія внаслідок злуки ПСП–революційної фракції з ПСП колишніх прусських теренів ПСДП Галичини і Цешинської Сілезії. ПСП–лівиця і СДКПіЛ, у свою чергу, утворили 1918 р. Комуністичну робітничу партію Польщі.

5. Польська справа під час Першої світової війни

Поділ Європи на два протилежні військові союзи — Троїстий Союз, куди входили Центральні держави (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) і Троїсту Згоду-Антанту (Англія, Франція і Росія) — загрожував миру в світі та ще більше — в Європі. Підтримка однієї зі сторін у якійсь локальній війні могла викликати світовий конфлікт. Суперечність інтересів була сильною. Великі держави озброювалися, щоб утримати або здобути нові впливи на всіх континентах.

1908 р. формальна анексія Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною призвела до конфронтації між габсбурзькою монархією і Росією¹. Напругу взаємин двох великих держав-загарбниць використала ПСП–революційна фракція. Маючи опору в галицьких соціалістах і користаючи з автономії Галичини, вона створила конспіративну Спілку чинної боротьби, що почала організовувати загони військової підготовки: «Стрілець» у Кракові та «Стрілецька спілка» у Львові. Головним натхненником творення майбутнього війська був Юзеф Пілсудський. Інші польські політичні угруповання теж утворювали свої напіввійськові загони — Стрілецькі дружини, Бартошові дружини, Підгалянські дружини, Польові загони Сокола. Українці зі Східної Галичини утворили на той час загони Січових Стрільців.

Внаслідок ситуації, що склалась у зв'язку з війною на Балканах², 1912 р. було досягнуто тимчасове об'єднання польських

¹ Австро-Угорщина 1878 р. окупувала і 1908 р. анексувала османську Боснію, перекресливши зазіхання Сербії. Послаблена поразкою у війні з Японією і революцією Росія врешті змушена була визнати анексію. — *Прим. пер.*

² Перша Балканська війна 1912–1913 рр. між Балканським союзом (Болгарія, Греція, Сербія, Чорногорія) і Османською імперією і Друга — 1913 р. між Болгарією та всіма її сусідами. — *Прим. пер.*

військових і політичних зусиль. Було створено комісію конфедерованих незалежницьких партій і Польську військову скарбницю. Вбивство австрійського престолонаступника в Сараєво (28 червня 1914 р. сербським націоналістом) стало приводом до розв'язання Першої світової війни. Від її початку 1914 р. в Кракові виник Керівний національний комітет, що мав координувати незалежницькі дії.

Загал суспільства втім був скоріше пасивним, бо звик до статусу в межах чужих держав. Тільки групи молоді вдалося привабити ідеєю боротьби за незалежність, яку обстоювали соціалісти на чолі з Юзефом Пілсудським. Утворювані на той час у Галичині вищезгадані напіввійськові організації стали осередком легіонів, що билися під час Першої світової війни проти Росії у складі австрійської армії.

Проблема здобуття Польщею незалежності доти не стояла на міжнародному порядку денному. Та від початку світового конфлікту польська справа набула істотного значення. Війна точилася на польських землях, що становили один із головних театрів воєнних дій, які велися Німеччиною і Австрією проти Росії. Тому держави-загарбниці не могли бути байдужими до позиції поляків.

Поляки, мобілізовані під час війни державами-загарбницями, билися в їхніх арміях і гинули часто від руки співвітчизників за чужу справу. Якою мірою вони усвідомлювали свою роль у цій війні, важко сказати напевно. Схоже, що з плином часу під час війни вони усвідомили це значною мірою, і загарбникам доводилось із цим рахуватись.

Німецькі та австрійські війська 1915 р. окупували Королівство Польське. Російська армія відступила, а разом з нею було евакуйовано до Росії російські установи та інституції. На теренах імперії опинилася на той час величезна кількість поляків-службовців з цих установ, часто з родинами. Селяни з Королівства Польського становили головну базу рекрутування вояків Австрією і Німеччиною, які зазнали великих втрат у попередніх боях і потребували поповнення. Ситуація змушувала відтак обох імператорів зробити якийсь жест стосовно поляків. Ним став Акт 5 листопада (1916 р.) про створення Польського Королівства, щільно пов'язаного, зокрема у військових справах, з Німеччиною і Австрією. Питання кордонів і майбутнього устрою держави залишалися відкритими. Внаслідок цього Акта німецький губернатор у Варшаві Ганс Безелер і австрійський в Любліні Карл Кук скликали Тимчасову Державну раду як паліатив, доки відбудуться вибори представницького органу польського суспільства. Вона складалася з 25 членів, призначених ними. На чолі став Вацлав Немойовський з титулом маршалка. Окупанти обмежили компетенцію Ради до дорадчої ролі. В серпні 1917 р. Рада пішла у відставку.

Після Акта 5 листопада цар Микола II теж визнав за необхідне висловитись щодо питання створення «вільної» Польщі у складі теренів з-під влади всіх трьох держав під протекторатом Росії (грудень 1916 р.)¹.

Тим часом в перші два роки війни на російському фронті самовіддано билися польські військові частини (легіони), що формально діяли при австрійській армії. Вони мали польську мову командування. На шапках (т. зв. мацеювках) вояки мали польських орликів. Після різноманітних реорганізацій між груднем 1914 р. і весною 1915 р. виникли три бригади. Першою бригадою командував Юзеф Пілсудський, другою — Юзеф Галлер (від 1916 р.), а третьою — Віктор Гжесицький. Легіони брали участь майже в усій російській кампанії від початку війни до липня 1917 р., коли Перша і Друга бригади відмовилися скласти присягу на вірність Німеччині. Тоді їх було інтерновано в табори у Беньямінові та Щипьорні. Пілсудського було інтерновано до Магдебурга. Легіонери — піддані Австрії лишилися у Польському допоміжному корпусі або були включені до регулярної австрійської армії. Криза з присягою та інтернування Пілсудського зміцнили його авторитет не лише серед легіонерів. Нелегальна Польська військова організація (ПВО), що діяла від 1914 р. і охопила впливом терени Речі Посполитої, визнала Пілсудського Головним командиром. В період своєї кульмінації вона налічувала кількадесят тисяч членів і теж сприяла популярності командира. Безпосередньою метою ПВО мали бути диверсії в тилах російських військ. По суті справи, йшлося про мобілізацію суспільства на боротьбу за ідею незалежності. Члени ПВО відіграли важливу роль у роззброєнні німців у листопаді 1918 р., а згодом у війську відродженої Польщі.

Всупереч власним інтересам загарбницькі власті, виходячи з неминучості виникнення проблеми під час війни, самі поставили польське питання на міжнародній арені. Польське військо в цій політико-дипломатичній грі стало конкретним і важливим козирём самих поляків. Повалення царату 1917 р. створило нову ситуацію. Тимчасовий уряд, слідом за декларованою ще раніше Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів незалежності Польщі, видав подібну заяву. Більшовицькі керівники Жовтневої революції оприлюднили 15 листопада 1917 р. Декларацію прав народів Росії, що давала цим народам змогу проголосити незалежність. Це не мало практичного значення, бо більшовики виступали за світову революцію і вважали, що будь-які кордони і національні прагнення незабаром втратять сенс. За цієї ситуації острах великих держав перед маршем російської революції на захід Європи справив вплив на зміну їхнього

¹ Декларація головнокомандувача — великого князя Миколи Миколайовича. — *Прим. пер.*

ставлення до Польщі. Вона могла тепер стати на заваді більшовицькій навалі.

Керівники західних держав були в певному сенсі змушені до якоїсь позиції з питання Польщі. Девід Ллойд-Джордж ¹ не симпатизував Польщі, але в січні 1918 р. заявив, що незалежна Польща необхідна. Найважливішу заяву про незалежність Польщі зробив президент США Томас Вудро Вільсон у Зверненні 8 січня 1918 р. ² 13-й пункт звернення каже: «Мусить бути створена незалежна польська держава, що повинна охопити землі, населені польською людністю, мати гарантований вільний і безпечний доступ до моря; її політична незалежність і територіальна цілісність мусять бути гарантовані міжнародним устроєм».

Декларація Вільсона мала велике значення на міжнародній арені. Адже Сполучені Штати посіли в коаліції місце революційної Росії ³, а їхня участь у війні могла відіграти роль у перемозі. В свою чергу, перемога над Німеччиною була необхідна для незалежності Польщі. Жодні декларації, втім, не уточнювали її наступного устрою і кордонів.

Окремий мир, укладений в лютому 1918 р. в Бресті Німеччиною і Австрією з Україною, а в березні з Радянською Росією, залишив Польщу під австрійською і німецькою владою. Німецькі війська окупували балтійські країни, Білорусь, російські землі до Пскова, Вітебська, Курська, Ростова-на-Дону. Українська Центральна Рада ще раніше проголосила незалежну Україну зі столицею в Києві ⁴. За миром у Бресті Україна отримала Холмщину, яку російський уряд 1912 р. вилучив з Королівства Польського. В Королівстві Польському у вересні 1917 р. виникла створена імператорами Німеччини і Австрії Регентська Рада у складі трьох осіб: варшавського архієпископа Олександра Каковського, Здіслава Любомирського і Юзефа Островського. Вона не мала істотної громадської підтримки. Та їй належить заслуга у створенні польської адміністрації. 7 листопада 1918 р. вона оприлюднила відозву до нації, що прокламувала створення незалежної польської держави з усіх трьох частин країни.

В листопаді 1918 р. в Любліні виник Тимчасовий уряд Народної Польської Республіки під проводом Ігнація Гашинського, що складався з членів ПСП і ПСДП. Цей уряд оприлюднив 7 листопада 1918 р. Маніфест, що містив обіцянку соціальних реформ.

¹ Девід Ллойд Джордж (1863—1945), прем'єр-міністр Британської імперії 1916—1922 рр. — *Прим. пер.*

² Чотирнадцять Пунктів Вільсона (1856—1924, президент від 1912 р.) — умови замирення. — *Прим. пер.*

³ США вступили у війну на боці Антанти в квітні 1917 р., коли Росія ослабла. — *Прим. пер.*

⁴ Четвертий універсал 22 січня 1918 р. — *Прим. пер.*

Капітуляція Німеччини 11 листопада 1918 р. в Комп'єні у Франції завершила Першу світову війну (Австро-Угорщина розпалася місяцем раніше) ¹.

Юзеф Пілсудський повернувся напередодні з Магдебурга і взяв владу, яку вручили йому Регентська Рада і уряд Дашинського ².

6. Економіка. Культура. Суспільство

Селянство повсякчас становило підвалину економічної структури країни. Після наділення землею не одразу сталися помітні зміни в аграрному виробництві. Врешті самовизначення селян залежало не лише від місцевої ситуації. Ціни на збіжжя, імпорт і експорт залежали від становища і аграрної політики у державах-загарбницях, а також у цілій Європі, ба навіть у світі. Система протекціоністських мит, що захищали власні галузі економіки, справді давала результати, проте не була панaceaю за умов швидкоплинної світової економічної кон'юнктури.

В польському землеробстві домінувала фільваркова власність. Власники фільварків першими наважились на інтенсифікацію і агротехнічний поступ. Почали з'являтися перші сільськогосподарські машини. Отже земельні маєтки становили певний взірєць наслідування для селянських господарств. В маєтках розвивались аграрні промисли. Поступ у рільництві відбувався переважно у маєтках середнього масштабу. Наділення селян землею найсильніше торкнулося маленьких фільварків. Вони також найчастіше міняли власників внаслідок продажу з аукціону за борги або добровільного продажу. Конфіскація з політичних причин спіткала після 1863 р. Королівство Польське і польські маєтки у Литві та Білорусі.

Польське село розшарувалося на багатих, середніх, малоземельних і безземельних селян. На початку ХХ ст. малоземельних господарств завбільшки до двох гектарів у Королівстві Польському було 25 %, в Галичині 44 %, у Великопольщі 67 %; великих господарств — понад 20 гектарів — відповідно 2 %, 1 % і 5 %. Більше середніх господарств мало Королівство Польське. Подрібнення селянських господарств було викликане родинними поділами. Вони

6.1.

Економіка

¹ Незалежність Чехословаччини 28 жовтня, Угорщини і Держави СХС (словенців, хорватів і сербів), Західноукраїнської Народної Республіки — 1-го, Німецької Австрії — 3-го, зречення цісаря — 12 листопада 1918 р. — *Прим. пер.*

² Пілсудський був ув'язнений в Магдебурзі за відмову легіонів скласти присягу Німеччині, а після повернення до Варшави тимчасово мав надзвичайні повноваження Командира Держави (Komendant Państwa). — *Прим. пер.*

навіть призводили до ліквідації крихітних господарств. Найбільше їх було в Галичині, де також до кінця XIX ст. панувала майже цілкова стагнація в селянському і фільварковому рільництві.

З огляду на великий демографічний приріст і подрібнення господарств на селі виник земельний голод. Його задовольняли, поряд з іншим, купуючи землі з цілком або почасти парцельованих маєтків. Латифундії загалом зберегли свою землю, не піддаючись парцеляції.

Через перенаселеність села легко було знайти наймитів. З цього користали фільварки і багаті селяни, диктуючи умови праці. Наймит отримував низьку винагороду. До кінця XIX ст. його становище не набагато покращилося. Народний рух не цікавився ним (пор. ч. II, п. 4.1). Лише масові аграрні страйки в період інтенсивних польових робіт (сівба, жнива) привернули увагу суспільства і, попри часте застосування сили для їх придушення, змусили дідичів до певних поступок.

З перенаселених сіл людність плинула до міст і районів, де зростала промисловість. З Галичини і Королівства Польського сезонна еміграція простувала й до Великопольщі, яка наприкінці XIX ст. відчувала брак рук для роботи в землеробстві, а також до західних провінцій Німеччини. Найбільше людей емігрувало до Сполучених Штатів та до Канади, Бразилії й Аргентини. Кількісний підрахунок заробітчанської еміграції не є легким, зважаючи на те, що частина тих, хто виїздив, наприклад до Німеччини, поверталась після сезону. Кількість емігрантів, що виїздили з Польщі назовсім до Першої світової війни приблизно перевищує 4 млн чол. Заробітчанська еміграція приносила країні користь у вигляді припливу готівки на село, що давало змогу певною мірою інтенсифікувати аграрне виробництво.

На межі XIX і XX ст. зростала врожайність збіжжя і картоплі, змінювалося скотарство. По всій країні зменшилося вівчарство. Скоротилась і кількість рогатої худоби, бо волів заміняли коні, кількість яких помітно зросла. З усіх трьох частин країни після поділів найбільше розвинулася аграрна культура земель під пруською владою. Познанищина використала шанс перетворитися на продукольчий тил промислових провінцій об'єднаної Німеччини. Розвиток рільництва спричинився до розбудови пов'язаних з ним промислів.

Перебіг та інтенсивність вищезгаданих процесів в різних частинах країни і навіть в окремих областях цих регіонів дещо відрізнялися. Проте певні тенденції були спільними, як наприклад, заробітчанська еміграція, земельний голод, парцеляція маєтків, розшарування села, а також національне і політичне самоусвідомлення завдяки організації селян.

Інакше виглядали справи під пануванням Росії на східних теренах колишньої Речі Посполитої. Це були рідконаселені краї.

Селянин при наділенні землею отримав значно більше моргів, ніж на польських землях. Отже, не було перенаселеності. Селянин у пошуках заробітку не виїздив ані за кордон, ані до міст, в яких промисловості не було. Не маючи готівки і живучи в неперенаселеному господарстві, селянин не прагнув його збільшити. Тому не було тиску на парцеляцію маєтків. Останні намагалися насамперед утримати стан володінь, обкраяних конфіскаціями і контрибуціями після повстання.

Розвиток сільського господарства в литовських та білоруських селах перебував у стагнації. Порядкування перебувало на низькому рівні. Пересічна врожайність була настільки низькою, що доводилося привозити збіжжя і борошно з Росії. В українських губерніях з огляду на добрі ґрунтові та кліматичні умови сільське господарство розвивалося інтенсивніше. Там вирощувалося збіжжя, насамперед пшениця, в таких кількостях, що можна було його експортувати, між іншим, користуючись сплавом до Чорного моря. В Україні також у великих масштабах вирощувався цукровий буряк, що стало підставою розвитку великої цукрової промисловості і збагачення багатих землевласників.

Започаткована в першій половині XIX ст. індустріалізація краю наприкінці сторіччя дала величезне збільшення виробництва в головних галузях промисловості. Розвиток мав місце в гірничодобувному, металургійному, текстильному і аграрному підприємстві.

Королівство Польське належало до більш індустріалізованих частин Польщі. Важка промисловість розвивалася в Домбровському і Ставропольському басейнах, а металургія і машинобудування — у Варшаві. Близько 1900 р. сталеливарну промисловість Королівства спіткала криза. Кон'юнктура з'явилася знову лише за кілька років перед Першою світовою війною. Спостерігалася концентрація важкої промисловості. Малі підприємства ліквідовувались, а виробництво і робітників перебирали великі фабрики. Монополізація давала змогу збільшувати ціни через обмеження виробництва. Великі акціонерні товариства завдяки цьому отримували значний зиск. Крім вітчизняного, у важкій промисловості побутовав й іноземний капітал.

Важка промисловість також зростала у прусській Горішній та австрійській Цешинській Сілезії. Ці регіони згодом будуть найбільш індустріалізованими і в незалежній Польщі.

В Галичині домінантні великі землевласники не бачили потреби в індустріалізації. Для цілої монархії Галичина була ринком збуту готових товарів. Ремесла краю не досягли промислових масштабів. Наявні соляні копальні, в т. ч. найбільша у Величці, постачали сіль власне тільки на потреби краю. Лише невелика кількість надходила до Сілезії та Моравії.

Найголовніша корисна копалина Галичини — нафта — попри величезне зростання видобутку (з 22 140 т 1875 р. до 1 758 620 т 1908 р.) не спричинила відповідною мірою індустріалізації краю. Нафтові акціонерні товариства належали чужому капіталові. В польських руках було тільки 0,5 % власності. Слаборозвинена нафтоочисна промисловість мала проти себе організований австрійський картель, що перехоплював прибутки від перероблення нафти. Галичина становила відтак лише джерело сировини, що довело її майже до становища колоніальної країни. Осередок видобування був у Східній Галичині (Дрогобич, Борислав). Там також містилися поклади озокериту, що, як і нафта, становив собою сировину, яка майже не перероблялась у самому краї. Незважаючи на спроби поживити економіку перед Першою світовою війною, Галичина залишилась аграрним краєм з дуже відсталим господарством.

Крім важкої індустрії, найрозвиненішим було текстильне виробництво, насамперед у Королівстві Польському, причому 90 % у Лодзі та її околицях. Там випускались, головним чином, бавовняні вироби. Крім місцевого ринку, три чверті продукції надходило до Росії. Льняна промисловість зосереджувалась в Жирардові. Вовняна промисловість розвивалась під австрійською владою в Бельську і Бялій.

У споживчій промисловості найбільшого значення набуло цукроваріння в Королівстві Польському, Україні та Познаньщині. Воно вже належало до помітних галузей виробництва. Шоправда, кількість цукроварень зросла не набагато, але виробництво цукру швидко зростало, тому що використовувалися новітні засоби вироблення бурякового цукру в промислових масштабах. Чільні цукроварні перетворювалися на частки землевласницькі й часті буржуазні акціонерні товариства.

Розвиток залізниць справляв величезний вплив на господарство країни. Безпосередньо перед Першою світовою війною під владою Пруссії кілометр колій припадав на 8,5 км², в Галичині — на 19,5 км², а в Королівстві Польському на 36,5 км². Терени під прусською владою випередили решту Польщі також за кількістю брукованих шляхів.

Підсумовуючи економічне становище після 1864 р., варто звернути увагу на те, що державні й митні кордони розкраяли країну і не сприяли її господарчій інтеграції. Це почало позначатися і на економічних сферах, що доти були далекими від політики. Економічні міркування держав-загарбниць брали в розрахунок лише власну користь, що не сприяло добробутові окремих частин Польщі.

Світова війна прокотилася польськими теренами і залишила країну в жалюгідному стані. Окупанти демонтовували і вивозили машини, верстати, фабричне устаткування. Запаси сировини і готових виробів були конфісковані або купувалися за півціни сило-

міць. Найбільших збитків у промисловості зазнало Королівство Польське. Виробництво у Горішній Сілезії, яку німці вважали складовою своєї держави, перебувало на незмінному рівні. Так само видобування нафти в Галичині майже не зменшилося порівняно з 1914 р. Втрати далися взнаки після війни. Вони випливали з браку інвестування 1915–1918 рр.

У другій половині XIX ст. відбувався швидкий розвиток науки. Польща не мала власної держави, а намагалася встигнути за Європою. Та наука мала лише два польські університети і декілька інших інституцій. Університети у Кракові та Львові було полонізовано в 60-х рр. внаслідок автономії, яку успішно здобула Галичина. В Кракові 1873 р. виникла Академія, що прагнула згуртувати всіх польських науковців. У Львові відкрито Політехніку. У Варшаві після закриття польської Головної школи і відкриття російського університету польських науковців підтримувала каса ім. Юзефа Мяндовського. На Помор'ї та у Великопольщі діяли два Товариства друзів наук: у Познані й Торуні. Всі ці наукові установи мали дуже скромні кошти, і багато польських науковців, зокрема в галузі точних наук, мусили шукати змоги провадити дослідницьку працю за кордоном.

Здобутком світового масштабу було зрідження повітря (1883 р.) краківськими професорами Зигмунтом Врублевським і Каролем Ольшевським. Згодом чільне місце серед науковців зайняла постать Марії Складовської-Кюрі, що працювала в Парижі, здобула визнання і дворазово отримала Нобелівську премію (1903 і 1908 рр.) за свої відкриття. Це була перша жінка на кафедрі в паризькій Сорбонні. Можна було б назвати багато прізвищ відомих польських науковців. Представники технічних наук, зокрема Рудольф Моджеевський (поза Польщею знаний як Ральф Моджескі), Габріель Нарutowич, Ігнацій Мосцицький здобули визнання у світі, маючи на своєму рахунку великі здобутки. 1866 р. з ініціативи польських інженерів почав виходити *Przegląd techniczny*, що видається досі.

В царині гуманітарних наук легше було працювати, спираючись на збірки вітчизняних бібліотек. Допомогу науковцям-гуманітаріям надавали великі бібліотеки, засновані славетними польськими родинами (пор. ч. I, п. 7.2). 3-поміж лінгвістів найвидатнішою постаттю був Ян Бодуен де Куртене. Відбувався помітний розквіт історичних наук. Розгорнулася дискусія про причини занепаду Речі Посполитої. В ній виділилися дві школи — краківська і варшавська. Чільними діячами першої були Валеріан Калінка, Юзеф Шуйський, Міхал Бобринський, а другої — Тадеуш Корзон і Владислав Смоленський. У Львові з ініціативи Ксаверія Ліске виникло Історичне Товариство (1886 р.), що почало видавати *Kwartalnik historyczny* (1887 р.). Обидві ініціативи мали на меті згуртувати польських істориків з усіх трьох частин країни. До Першої

6.2.

Культура.

Наука.

Освіта

світової війни в польській історіографії постала низка досліджень боротьби за незалежність. Почав Шимон Ашкеназі, що згуртував у Львові групу учнів, які вивчали етику боротьби за незалежність, спираючись на архіви Петербурга, Відня, Парижа.

Польська наука не мала власної держави, але намагалася йти пліч-о-пліч зі світовою наукою. Коли після здобуття незалежності було організовано декілька нових університетів, наявні наукові кадри з батьківщини і з-за кордону могли обійняти створені в них кафедри.

Освіта неоднаково була доступна для молоді в різних частинах Польщі. Початкові, народні школи не рівною мірою ліквідовували неписьменність. На світанку ХХ ст. фактично лише під прусською владою не було неписьменних людей. Щоправда, шкільна освіта там була германізована, але вміння читати і писати полегшувало також читання польських книжок.

Впровадження обов'язкової німецької мови на уроках Закону Божого викликало опір дітей і батьків. 1901 р. діти зі школи у Вжесні солідарно відмовилися відповідати німецькою на уроках релігії. За це їх тоді відшмагали. Батьки, які виступили на захист дітей у Вжесні та інших місцевостях, були віддані під суд. 24 особи було засуджено до ув'язнення. 1906 р. шкільні страйки спалахнули знову. Німецькі власті їх теж придушили силою. Німецьку мову не було скасовано на вивченні Закону Божого (пор. ч. II, п. 3).

Під владою Росії неписьменних було найбільше — бл. 70 %. В деяких губерніях до народних шкіл ходили хіба що кілька відсотків людей. Обов'язкова в них російська абетка на основі кирилиці не сприяла вмінню читати польською мовою. Зарадити цьому намагалися жінки з шляхетського та інтелігентського середовища, які потай навчали дітей, переважно на селі. Та ступінь розвитку цього явища був низьким порівняно з потребами. Стан польського народного шкільництва помітно поліпшився лише внаслідок революції 1905 р. Тоді виникла Польська Шкільна Матиця (1906–1907), що заснувала близько 800 польських початкових шкіл, багато бібліотек і дитячих притулків. Оголошення Матиці незаконною 1907 р. не означало ліквідації цих осередків. Частина з них діяла й надалі більш-менш легально. Перед Першою світовою війною помітно зросла активність селян у заснуванні початкових шкіл. (1912–1914 — 1025 шкіл). Їх підтримувала інтелігенція, згуртована навколо призначеного для народу тижневика *Zaranie* (т. зв. заранярський рух). 1914 р. кількість шкіл досягала 7 тис.

В Галичині шкільною освітою керувала Крайова шкільна рада. Проте її консервативний склад не сприяв розвитку загальної освіти. Це також ускладнювали злидні в краї. Галичина вступала відтак у ХХ ст. з 56 % неписьменних. Перед Першою світовою війною в Галичині також почався тиск села за розбудову початкових шкіл. 1914 р. їх було вже близько 6200.

Середні школи готували потрібну країні інтелігенцію. Помітне зростання кількості цих шкіл сталося на початку XX ст. Зокрема в Королівстві Польському після 1905 р., коли було дозволено засновувати приватні школи з польською мовою викладання, середніх шкіл побільшало від 73 до бл. 300. Почала розвиватися середня освіта для дівчат, насамперед у Королівстві (з 289 шкіл 1912/13 р. було 170 жіночих). В Королівстві Польському та під прусською владою добре розвивалися додаткові професійні (ремісничі, технічні, аграрні) школи. Важливим елементом освіти було підвищення кваліфікації дорослих. Цей рух зростав стихійно і охоплював робітників, селян і дрібних міщан. В усіх частинах країни виникли освітні та культурні товариства, які налагодили початкову освіту та популяризували здобутки науки. Часто визначні польські науковці вели лекції та бесіди. Поширенню освіти допомагало заснування народних читалень і бібліотек.

Після Січневого повстання відбулось помітне зростання кількості назв і накладів періодичних видань: під російською владою від 92 до 378 назв, а під прусською — від 126 до 495. Тижневики і газети друкувалися великими накладами, по декілька і навіть по кількадесят тисяч примірників. Вони досягали найширших кіл суспільства, намагаючись задовольнити спрагу друкованого слова. Вони справляли вплив на поширення освіти і громадянське виховання читачів та їхніх родин. Журналістський фах почав набувати великого суспільного значення. Можна зазначити початки масової культури у вигляді т. зв. вуличної преси, розрахованої на менш вибагливого читача. Масова культура відобразилася також у швидкому розвитку кінематографії. Кіно було доступне майже кожному, хоча поки що тільки у містах. Перед Світовою війною в Королівстві Польському було 300, в Галичині — 70, а на Познаньщині — 30 кінотеатрів. Масовий спорт — а ним від кінця XIX ст. був футбол — становив собою наступну галузь цієї культури. Освічені, заможні верстви бавилися фехтуванням, веслуванням, велосипедом.

В період позитивізму розквітає роман і новела. Письменники прагнуть переполювати візрі органічної праці, в романах і оповіданнях змальовують наболілі проблеми села і міста. Найвідоміші тоді письменники — Болеслав Прус (Олександр Гловацький), Еліза Ожешко, Генрік Сенкевич — є чільними польськими класиками. Сенкевич 1905 р. став лауреатом Нобелівської премії в галузі літератури за роман про життя перших християн під назвою *Quo vadis*. Письменники усвідомлювали свою суспільну місію — виховання свідомих громадян.

Від кінця XIX ст. до Першої світової війни Краків був осередком літературного і мистецького життя, що називалось Молодою Польщею. До відомих постатей доби, поряд з іншими, належать Станіслав Пшибишевський, Станіслав Виспянський, Ян Каспрович, Владислав Реймонт (лауреат Нобелівської премії 1924 р. з літератури).

Габрієля Запольська, Стефан Жеромський. Вони теж відчували свою соціальну і громадянську місію.

Театральні сцени на пристойному рівні існували у Варшаві, Кракові, Познані та Львові. Виникли театри у Лодзі та Вільнюсі. Польща мала багато славних акторів. В театрах ставилися польські побутові п'єси та великий романтичний репертуар. В творах Шекспіра блискучою виконавицею великих ролей була Гелена Моджеєвська, що згодом зажила слави у Сполучених Штатах. Новим різновидом вистав стало літературне кабаре. Найвідомішим був на той час краківський «Зелений балончик» (повітряна кулька). Театр і кабаре порушували важливі загальнолюдські та національні польські проблеми. Вони впливали на суспільну еліту, готуючи її певним чином до ролі володарів душ.

Польське малярське середовище було досить розпорошене. Великим успіхом користувався історичний живопис. До найвідоміших у Польщі належать історичні картини Яна Матейки. Реалістичне малярство репрезентували, поряд з іншими, Войцех Герсон, Олександр і Максиміліан Геримські, Юзеф Хелмонський. В період Молодої Польщі поменшала відстань між Заходом і Польщею в засвоєнні нових напрямів живопису. Імпресіонізм став відомим у Польщі завдяки творчості Юліана Фалата і Леона Вичулковського. Кубізм практикували декілька польських малярів, які осіли в Парижі (наприклад, Тадеуш Маковський). Зрештою, багато польських живописців навчалися в Парижі, Римі, Мюнхені.

Архітектуру великих споруд весь час представляв еkleктизм, що наближався чи то до готики, чи то до Ренесансу. Напередодні Першої світової війни у Кракові з'явився модерн, відомий більше під назвою сецесії. Новий стиль прищепився і в Королівстві Польському (поряд з іншим, у Варшаві та Лодзі). Крім архітектури, він знайшов вияв у прикладному мистецтві. Його тріумф після років еkleктизму був великим, але нетривалим. Невдовзі сецесію було визнано стилем, важким для сприйняття.

В добу Молодої Польщі найвидатнішими композиторами були Мечислав Карлович і Людомир Ружицький. Починав кар'єру Кароль Шимановський. З віртуозів світової слави треба назвати Ігнація Падеревського, значення якого для Польщі неможливо переоцінити. Важливим елементом музичної культури було поширене між землевласників, буржуазії та інтелігенції навчання дітей вдома гри на фортепіано. Рівень бував різним, але це знайомило, принаймні, з найвідомішими творами. Велику роль у залученні до музики відіграли аматорські хори на селі та в містах. Вони співали, зокрема, пісні Станіслава Монюшка, скомпоновані часто на народні слова. Співочі товариства і хори, як і аматорські театральні трупи, виконували важливу роль у пробудженні та зміцненні польськості серед широких верств суспільства. Організовані знизу, вони стали своєрідною школою громадянського виховання.

Поразка Січневого повстання мала не тільки військовий характер. Дуже болісно її відчули національно свідомі та освічені верстви суспільства. Здавалося, що покладено край надіям на здобуття незалежності. Ця думка не залишала поляків після падіння Речі Посполитої. Після Січневого повстання принаймні два покоління відкинули незалежницькі мрії та присвятили себе органічній праці. На початку ХХ ст. і перед Першою світовою війною ситуація зазнала змін. Нові покоління сприймали програмний постулат ПСП — здобуття незалежності — як дорогоцвітка. Це стимулювало активну участь молоді в напіввійськових утворах, потім у легіонах і ПОВ.

6.3.

Суспільство

Наділення селян землею спричинилося до поступового вклюднення їх у політичне життя. Шляхта дедалі частіше називалась землевласниками і спочатку ще відігравала значну роль. Поряд з нею провідником нації починала ставати інтелігенція. Вона стала своєрідним середнім класом, якого Річ Посполита не мала. Вона, поза сумнівом, належала до продуктивної групи суспільства і була рішучою в суспільних справах, мала почуття відповідальності за громадянське виховання поляків.

Міграція з села до міст спричинила появу радикального міського пролетаріату, як, зрештою, і всюди в Європі. Поступова демократизація громадського життя витягла на поверхню доти не помітні етнічні відмінності населення на східних теренах Речі Посполитої. Ця дуже складна національна проблема раніше виявилася під владою Австрії й мала актуальне значення в житті регіонів, населених литовцями, білорусами, українцями, а також поляками.

У другій половині ХІХ і на початку ХХ ст. відбулися великі зміни в складі населення. В цей період демографічний вибух охопив Центральну Європу. На теренах Речі Посполитої 1870 р. польське населення налічувало бл. 10 млн, а перед Першою світовою війною разом з еміграцією — бл. 22 млн. Показники спиралися на статистику держав-загарбниць і стосовно польської національності часто бували тенденційними. Швидко зростало населення міст. За 50 років (1864—1914) населення Варшави збільшилося майже вчетверо — від 240 тис. до бл. 900 тис., а населення Лодзі (разом з передмістями) від 40 тис. до майже 700 тис. На всьому просторі колишньої Речі Посполитої відсотковий приріст міського населення на 1870 р. становив кілька відсотків, а до 1914 р. зріс до майже двадцяти стосовно всього населення. В різних регіонах розбіжності були великими. В Горішній Сілезії приріст становив навіть 36 %.

Переддень Першої світової війни був також добою великої заробітчанської еміграції. Передусім емігрувала людність з перенаселених сіл головним чином до Сполучених Штатів і Бразилії, а в Європі — до Німеччини. Еміграція охопила понад 4 млн осіб. На тлі

заробітчанської еміграції заледве частку відсотку становила політична чи наукова еміграція.

За способом життя, виглядом помешкань і одягу загалом стирались відмінності між інтелігенцією, буржуазією і землевласниками. Натомість вони виразніше впадали в очі між пролетаріатом і рештою суспільних груп. Село і надалі плекало власні традиції у забудові, побуті, освіті та вбранні. Селян було легко відрізнити від мешканців міст.

Весь цей час помітно посилювалось додання соціальних бар'єрів. Щоправда, сільські діти мали важчий старт у житті, та окремі особи досягали великих успіхів у науці, мистецтві та громадському житті (наприклад, Станіслав Пігонь, Францішек Буяк, Владислав Оркан, Вінцентій Вітос). Деякі євреї колонізувались й інтегрувались в польське суспільство. Їхній внесок до культури і науки був визначним (напр., Шимон Ашкеназі, Артур Рубінштейн).

7. Церква і релігійне життя

7.1. Римо- католицька церква

Становище Церкви під владою Росії було важким. Уряд ліквідував три дієцезії: 1866 р. — Кам'янецьку, 1867 р. — Підляську, а 1869 р. — Мінську, прилучивши до сусідніх дієцезій.

Під час російських політичних і антицерковних репресій після повстання єпископи усувались з кафедр, деякі засилялись на багато років вглиб Росії (наприклад, варшавський архієпископ Зигмунт Щенсний-Фелінський — 20 років, віленський єпископ Адам Красинський — 20 років). Часто вони вже не повертались до своїх єпископств.

Домовленість з Апостольським Престолом 1882 р. врегулювала низку церковних питань. З частини Краківської дієцезії, що опинилась у Королівстві Польському, було створено Келецьку дієцезію. В решті двох частинах країни не було змін у кількості дієцезій. Було призначено декількох єпископів. Проте згодом дієцезії по кілька років очікували на єпископів. Дуже складна ситуація виникла на теренах, де мешкали «переписані» на православ'я уніати (пор. ч. I, п. 8.2). Єпископи не могли візитувати там латинських парафій, бо власті боялись їхнього «шкідливого впливу» на ново навернених православних.

Внаслідок касації 1864 р. зникли старі орденські установи в Королівстві Польському і на землях, включених до Російської імперії, які існували до поділів. Це послабило роль і можливості пастирського впливу. По суті залишилися тільки парафії, проте їхній розвиток не встигав за приростом населення. Це зокрема стосувалось промислових міст і районів. Відтак виникали величезні парафії у вели-

ких містах, що налічували по кількадесят і більше тисяч вірян (наприклад, парафія Св. Хреста у Лодзі 1906 р. нараховувала 142 тис. осіб).

Терени під прусською владою в 70-х роках були охоплені політикою Бісмарка — Культуркампфом. Її жертвою тоді став гнізненсько-познанський архієпископ Мечислав Ледуховський, що доти був дуже лояльним, але потрапив під арешт за невиконання законів, які зазіхали на важливі сфери життя Церкви і, поряд з іншим, на семінарії. Він 1874 р. був ув'язнений, 1876 р. висланий з краю і позбавлений можливості керування архієпархією. Позбавлялися парафій священники, які не відповідали законам Культуркампфу. Це зачепило бл. 100 парафій Великопольщі. Відмова Бісмарка від антицерковної політики у Німеччині певною мірою поліпшила ситуацію і на польських землях. Після відставки Ледуховського, що перебував у Ватикані, кафедру в Гнезно посів німець, що становило серйозну небезпеку з огляду на постійну кампанію германізації. Адаже решту дієцезій під прусською владою від часу поділів обіймали німці. Хоча новий архієпископ Юліуш Діндер не став «полякожером», прецедент за тодішньої ситуації був загрозливим. На щастя, після смерті Діндера архієпископами знову були поляки — Флоріан Стаблевський, Едвард Ліковський, Едмунд Дальбор.

В найліпшій ситуації перебували терени під австрійською владою — Галичина. Відхід від йозефінізму і конкордат ¹ 1855 р. з Апостольським Престолом, незважаючи на його розрив 1870 р. з формальних причин, давали набагато більше можливостей для пастирської праці. Священники здобули перспективи навчатись не лише в Кракові та Львові, а й в інших університетах монархії. Нунція у Відні вже не обмежувало втручання держави до справ Церкви. Натомість проблемою становило в Східній Галичині співіснування латинського і грецького (унійного) обрядів, пов'язане з українським національним рухом. Переважну більшість греко-католиків становили русини, а римо-католиків — поляки. Національний конфлікт позначався на співіснуванні ієрархії, духовництва і пастви. Та за домовленістю було досягнуто консенсусу (пор. ч. II, п. 7.2).

Проблемою для польської Церкви тоді становило ставлення до соціально-політичних рухів. Церква від початку не сприймала соціалізм, але і провідні соціалісти були байдужі до Церкви. Та вони мусили рахуватися з почуттями багатьох членів і прихильників своїх партій. В легіонах, що виникли, між іншим за ініціативою соціалістів, від початку були капелани.

Енцикліка Льва XIII *Rerum novarum* 1891 р. стосовно розв'язання соціальних питань активізувала польське духовництво. Пастирські листи і вказівки єпископів закликали діяти проти соціалістичної пропаганди, нейтралізувати її та організувати робітників у пов'язані з Церквою спілки. Вони не загальмували соціалістичного руху, але

¹ Білатеральна угода Ватикану з іншими урядами про статус Католицької церкви в їхніх державах. — Прим. пер.

створили робітничі спілки на християнських засадах, що справляли деякий вплив на товаришів по праці.

Народний (людовий) рух, початий священиком Станіславом Стояловським, не зустрів підтримки, пов'язаної з консерваторами католицької ієрархії Галичини. Єпископи забороняли пастві читати народні листки, а заарештований ксьондз Стояловський навіть був підданий відлученню від Церкви (згодом церковну кару було скасовано). Виступи кліру проти людовців мали наслідком послаблення авторитету священиків у селян, пов'язаних з рухом. Відтак антиклерикалізм потрапив і на село, хоч і не всюди. Ксьондзи й надалі були часто єдиними ініціаторами і діячами освіти, головними творцями сільської кооперації. В цих сферах першу скрипку грало духовництво під прусською владою. На межі XIX–XX ст. помітно зросла кількість священиків селянського походження. Ці ксьондзи розуміли потреби села, могли здобути довіру народу. Селянські сини почали з'являтися і серед ієрархії Церкви в Польщі.

Досить рано було помічено й усвідомлено потребу підвищення кваліфікації кліру, нової теологічної та пастирської підготовки. Зокрема, це збагнуло молоде покоління священиків. Невідворотно насувалася необхідність нових пастирських методів, пристосованих до змін у світі. На цьому тлі виникло декілька ініціатив, що становили певний фермент у Церкві. Дуже важливим було поліпшення духовних семінарій і реформа навчання, чим заопікувалися деякі єпископи. Всі зміни перебували на початковій стадії, проте мали велике значення і разом з індивідуальною працею деяких капеланів дали плоди в майбутньому.

Заслуговує на увагу ініціатива і діяльність у Королівстві Польському капуцина Гонората Козмінського, що в оперті на францисканський статут¹ створив понад 20 таємних громад ордену (без сутан). Вони охопили кілька тисяч осіб, переважно жінок, і мали на меті охопити релігійною і матеріальною допомогою різні суспільні верстви в місті та на селі. Їхня діяльність зосередилася на освіті, доброчинності, вихованні. З цими громадами взаємодіяли бл. 100 тис. осіб.

У країні та на еміграції виникали також нові легальні орденські громади, що походили зі сфери впливу громади «змертвихвстанців»².

На межі XIX і XX ст. виникли незалежні від Католицької церкви церковні інституції: у Сполучених Штатах — польська національна церква (Францішек Годур), а на батьківщині — маріявіти. Рух маріявітів виріс з пастирської запопадливості. Втім, незабаром через власну концепцію Церкви і відмову в слухняності ієрархам маріявіти були засуджені папою і польськими єпископами (1904, 1906 pp.).

Релігійність у цей період великих суспільних змін, соціально-політичних рухів та спроб реформувати пастирську діяльність була різноманітною. Дедалі численніші кола інтелігенції, залучені до роз-

¹ Статут ордену Міноритів (братів менших), що заснував св. Франциск Асизький в XVI ст. — *Прим. пер.*

² Zmartwychwstanie (пол.) — воскресіння. — *Прим. пер.*

витку природничих наук під впливом позитивізму і сайєнтизму, значною мірою були не схильні до традиційно клерикальної Католицької церкви, не вбачали в ній позитивних рис або ознак відновлення і змін. Подеколи це була ворожість до Церкви і релігії взагалі, що вважалося «опіумом для народу». Байдужість інтелігенції була досить поширена. Та на відміну від байдужості аристократів доби Просвітництва, польська інтелігенція другої половини XIX і початку XX ст. була настроєна патріотично і активно щодо суспільства. Вона, як і давніша аристократія, дотримувалася базових релігійних обрядів. Чисельність тих, хто не виконував обрядів взагалі, становила зaledве кілька відсотків.

Робітницька верства наразилась на дехристиянізацію. Вихоплені з власного сільського середовища, часто позбавлені пастирської допомоги через розміри парафії та анонімність вірян у місті, вони не завжди були здатні зберегти і переказати дітям віру, винесену з домівки. В цій галузі варто зазначити пастирські здобутки на Горішній Сілезії, де попри промисловий розвиток збереглася глибока релігійність робітників. Поруч, у Королівстві Польському — в Домбровському басейні, не менш індустріалізованому, ніж Сілезія, ситуація складалась інакше. Там бракувало нових парафій та пристосування пастирської праці до швидкозмінного становища.

На селі плекалась традиційна релігійність, пов'язана з народними звичаями і культом Марії. Попри зовнішні видовищні риси, вона мала глибше, хоч і не інтелектуальне підґрунтя. Вона вижила в народному русі, незважаючи на впливи антиклерикалізму і позитивістської інтелігенції, що не симпатизувала Церкві. Можна вважати, що Церква вижила саме завдяки народній релігійності, незважаючи на брак численнішої католицької еліти. Суспільство не зазнало масової дехристиянізації, притаманної на той час деяким європейським країнам.

Після ліквідації унії в Королівстві Польському уніати (греко-католики) офіційно залишилися тільки під владою Австрії. Вони мали три дієцезії: Львівську архидієцезію, Перемишльську і з 1885 р. Станіславівську дієцезію. Більшість населення Східної Галичини складали українці (русини), які

делалі більше відчували національну окремішність, організовували своє суспільне і релігійне життя. Суперечки латинського й унійного обрядів стосувалися т. зв. викрадання душ, мішаних шлюбів і навзаєм наданих тайнств. Обидві сторони бачили потребу порозуміння. 1863 р. було підписано Згоду (конкордію), що врегулювала найважливіші спірні питання. В 60-х і 70-х роках XIX ст. греко-католики стали об'єктом православної пропаганди московських агентів, що наголошували національну і релігійну єдність русинів і росіян. Після прийняття православ'я одним з галицьких унійних сіл (Гнилючки) австрійські державні власті загальмували цей процес. Новий тиск російських місіонерів на користь православ'я мав місце під час Першої світової війни, коли російська армія 1914–1915 рр. окупувала Галичину.

7.2.

Інші Церкви

і віросповідання

У Королівстві Польському уніати були 1875 р. офіційно «переписані» на православ'я (пор. ч. I, п. 8.2). Багато хто не бажав з цим погодитися. Вони не вчащали до православних церков і не користалися пастирськими послугами попів. Попри кількадесят років утисків, вони трималися католицької віри. Завдяки місіям, організованим насамперед єзуїтами з Кракова, вони потай час від часу брали участь в організованих здебільшого в лісах лесах, хрестячи дітей, укладаючи шлюби і приймаючи інші таїнства. Подеколи вони нелегально виїздили до Галичини — головним чином, до Кракова — укладати шлюби і хрестити дітей. З моменту толеранційного указу 17/30 квітня 1905 р., що дозволяв зміну православного віросповідання, вони масово повертались до Католицької церкви. В травні та червні 1905 р. до римо-католицьких книг на Підляшші та Холмщині вписалося близько 120 тис. колишніх уніатів. Указ не відновив Унійної церкви. В наступні місяці й роки багато тисяч колишніх уніатів повернулись до католицизму. Ті, хто повернувся в лоно Церкви, в наступні роки зазнали полонізації. Тепер лише прізвища свідчать, що їхні предки були русинами-уніатами.

Протестантські церкви були найсильнішими під владою Пруссії. Уряд їх підтримував. Більшість пастви належала до німецької національності. В Королівстві Польському, зокрема в промислових районах, де в 20-х і 30-х рр. XIX ст. існувала німецька колонізація, надалі були протестанти. Подеколи вони підлягали полонізації, хоча у великих містах, наприклад у Лодзі, зберігали національну окремішність. Серед протестантів Цешинської Сілезії було багато поляків (кількадесят тисяч). Поза Цешинською Сілезією і деякими округами під прусською владою протестанти не становили суттєвої маси. Це спричиняло пастирські труднощі, тим більше, що вони не становили монолітного сповідання, а поділялись на декілька Церков.

На теренах колишньої Речі Посполитої великою спільнотою були православні. Після скасування унії в Російській імперії 1839 р. і в Королівстві 1875 р. більшість православних становили білоруси і українці. Вони були організовані за єпархіями і парафіями та підлягали Святішому Синодові в Москві¹. Релігійність православних була пов'язана з духовністю східних Церков. Вона мала, втім, і сильне звичаєве, народне коріння. Невелика частина православних були поляками, найчастіше внаслідок походження з мішаних родин. Адаже за російським законом, чинним до 1905 р., діти від таких шлюбів мусили приймати православну релігію.

Серед нехристиянських віросповідань найчисленнішою групою були юдеї. Вони населяли здебільшого Королівство Польське, становлячи тут близько 15 відсотків людності. Наприкінці XIX ст. майже чверть євреїв мешкала в Лодзі та Варшаві. Загалом вони тоді зосереджувались по містах і містечках, де кількість їх сягала 50 і більше відсотків населення. Поза Королівством Польським це мало місце насамперед у

¹ В Петербурзі. — Прим. пер.

західних губерніях Російської імперії та в Галичині. Під владою Пруссії на початку ХХ ст. євреї становили тільки 1 %. Такий невеликий відсоток пов'язаний, поряд з іншим, з вищезгаданою (пор. ч. I, п. 8.2) еміграцією євреїв звідти на схід, а також на захід до інших провінцій Пруссії та зі швидкою асиміляцією в німецькому оточенні. По містах і містечках євреї становили компактні осередки, живучи в замкненому колі власної релігії, окремо від решти мешканців. Особливо різнилась мовою, вбранням і звичаями ортодоксальна юдейська біднота, яка становила цілком непроникну групу населення.

Багато євреїв брали участь у польському суспільному і національному житті та в незалежницьких рухах, долучили свої досягнення до розвитку польської науки, включались до широкої освітньої діяльності. Чимало їхніх творів належить до здобутків польської культури. Та вони весь час перебували в полі зору громадської думки, що примудрилась через десятиріччя пригадати їм або нащадкам єврейське походження, вважаючи це загалом фактом з принизливим присмаком. Такого ставлення не зазнавали полонізовані німці, українці чи росіяни. В колах багатой буржуазії та єврейської інтелігенції почався нелегкий процес асиміляції. Антисемітизм відлунював у найрізноманітніших виявах і різнорідних колах. Він випливав з антипатії до конкурентів (купці, ремісники), з релігійної та звичаєвої відмінності, з бажання знайти цапа відбувати за свій брак талану. Національний рух мав досить легку поживу для пропаганди антисемітизму.

Підсумок історії після поділів

З національної точки зору період поневолення, що охопив 123 роки, не був втраченим часом для польськості. Зміцнилась і загартувалась національна свідомість, що охопила також селян і робітників.

У першій половині ХІХ ст. соціальні та незалежницькі починання очолювала шляхта, а згодом керівну роль перебрала інтелігенція. Спогади про власну державу були весь час живі в суспільстві. Незважаючи на поразки, ідея незалежності щоразу оживала в наступних поколіннях, ведучи молодь до конспірації, змов і врешті повстань. Незважаючи на трагічний досвід дідів і батьків, сини й онуки знову починали боротьбу, залучаючи дедалі численніші лави співвітчизників. Завдяки цьому стало можливо під час Першої світової війни висунути польське питання на міжнародну арену і примусити держави — учасниці війни сформулювати свої позиції стосовно нього. Адже були тисячі поляків, які прагнули боротись і гинути за незалежність, постійно вірячи в перемогу і можливість жити в майбутній вільній країні. Впродовж цілої доби після поділів суспільство кепсько сприймало колаборацію з загарбниками, що

так ніколи і не стала загальною у сенсі прийняття чужої влади. Ситуація відрізнялась тільки в Галичині впродовж кількадесяти років автономії, що існувала у межах габсбурзької монархії.

Багаторічні змагання з загарбниками забрали безліч жертв, втрачених у численних стратах, ув'язненнях, засланнях, чужому війську або в еміграції. До цього треба додати втрати, викликані денационалізацією багатьох польських осередків на Вармії, Мазурах, Сілезії та на східних землях колишньої Речі Посполитої. У Литві, Білорусі та Україні пробудження національної свідомості оберталося проти польськості, проійшло повз увагу більшості поляків і з натугою усвідомлювалося владою.

Брак власної держави викликав відставання освіти — польських шкіл не було. Він спричинив загальмованість у розвитку науки й економіки. Загарбникам було байдуже до благополуччя теренів, що дошкуляля багатьма національними і політичними клопотами. Величезні втрати господарства внаслідок Першої світової війни вдалося надолужити лише наприкінці 20-х рр. XX ст. Та відсутність держави спонукала окремих людей і цілі групи (зокрема, інтелігенцію) до суспільної діяльності. Навчаючись і навчаючи інших, вони таким чином підготували майбутніх діячів держави і самоврядування.

Об'єднавчим чинником поляків з трьох анексованих частин країни була культура. Вона розвивалась у кількох великих містах, що подеколи не були розташовані на етнічних теренах Польщі, як наприклад, Вільнюс або Львів, а певний час осередком польського культурного життя був навіть Париж. В Польщі такими осередками були Краків, Познань і Варшава. Подібним чином і народна культура, зокрема численні аматорські колективи, мала неабияке значення для інтеграції локальних суспільств.

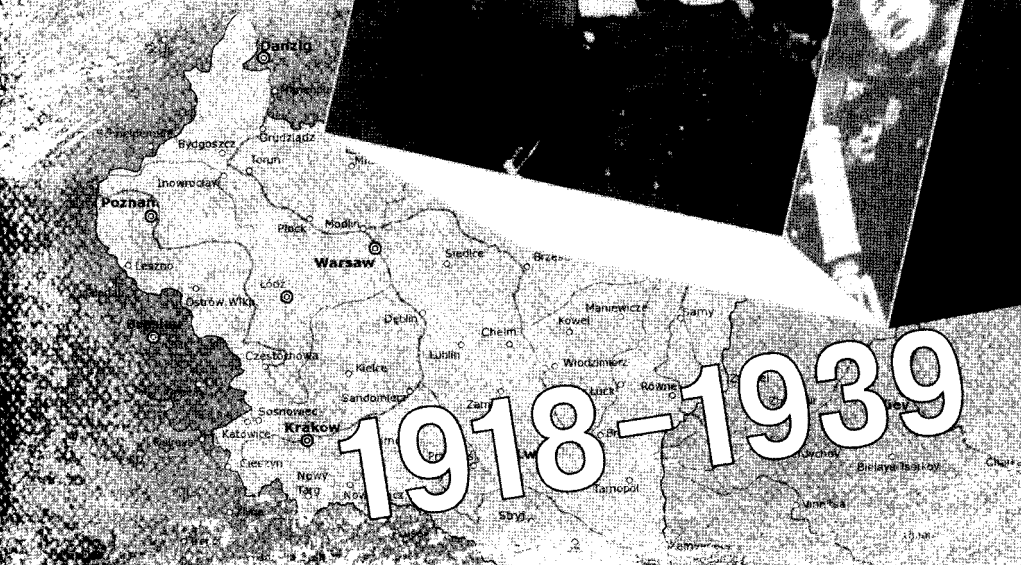
Католицька церква, до якої належала переважна більшість поляків, теж була чинником, що сполучав через кордони. Неабияке значення мало те, що некатолицькі Пруссія і Росія здавались цілому суспільству чужими не лише з національного, а й віросповідного погляду. Для народу це становило важливу ознаку, що відрізняла його від чужих урядовців, вчителів, військовиків. Під російською і прусською владою усталився стереотип: поляк-католик. Проте серед поляків, що мали заслути перед країною, були також віряни інших релігій.

Завдяки сприятливим обставинам зусилля багатьох поколінь поляків врешті-решт привели до здобуття незалежності. Дискусії на тему, чи то органічна праця чи збройні зусилля дали кращі наслідки, не можуть мати однозначної відповіді. Безумовно, шасливе закінчення багаторічного поневолення супроводжувалось поневір'яннями і самозреченням борців за свободу, про що не можна забувати. Проте його було досягнуто також зусиллями тих поляків, що самовіддано діяли в царині органічної праці, використовуючи законні можливості держав-загарбниць, а також пом'якшення утиску, що мало місце в певні періоди. За винятком безумовно свідомих і добровільних, але загалом нечисленних зрадників, нікому не можна було відмовити в патріотизмі.

ЧАСТИНА III

1918-1939

1. Усталення кордонів держави _____

Внаслідок розпаду трьох монархій-загарбниць змогла виникнути польська держава, що одразу зустрілась із необхідністю ведення війн для усталення і захисту власних кордонів.

Принциповим питанням для держави, що виникала, була її територія. Чи це мало бути прийняття спадщини цілої Речі Посполитої з доби перед поділами? В колах інтелігентів і землевласників домінувала переконаність щодо належності цих земель до відроджуваної Польщі. Навіть між польських землевласників на східних окраїнах це переконання загалом зберігалось незважаючи на те, що народ на цих землях був усе ж таки іншомовним.

Серед політичної еліти побутували дві засадничі концепції розв'язання цього незмірно важливого питання. Одна з них, т. зв. федеративна, представлена Юзефом Пілсудським, визнавала права литовців, білорусів і українців на самовизначення. Та плекалася надія, що вони хотітимуть якоїсь унії з Польщею. Друга концепція, представлена Дмовським, прагнула національно монолітної держави, до якої належало інкорпорувати стільки східних земель, скільки дасть змогу асимілювати тамтешнє непольське населення. В цих планах до Польщі включалася також Східна Пруссія. Проте всі плани і концепції не могли бути втілені в життя через війни, що від самого початку довелось вести відроджуваній Польщі.

Після падіння австрійської влади в Східній Галичині українці вдалися до спроби опанування краю від Сяну до Збруча ¹. Першого листопада 1918 р. спалахнули українсько-польські бої у Львові, що був населений переважно поляками і становив собою важливий польський культурний, а від здобуття автономії ² — також адміністративний центр. На допомогу польським борцям квапилися добровольці з інших регіонів. Врешті-решт Львів опинився в польських руках. Від початку в Польщі існував культ захисників міста, серед яких була велика група молоді, звана Орлятами Львівськими.

¹ Листопадовий Зрив — проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). — *Прим. пер.*

² Порозуміння з Віднем 1861 р. — *Прим. пер.*

Полеглих поховали на окремій ділянці Личаківського цвинтаря у Львові. В подальшій боротьбі українські війська було витіснено зі Східної Галичини ¹.

Тим часом у лютому 1919 р. війну почала Радянська Росія, посідаючи терени, залишені німецькою армією ². Польсько–радянська війна домінувала над польсько–українським, польсько–білоруським і литовсько–польським конфліктами, змушуючи всі сторони припиняти бойові дії або міняти тактику. Польське військо стримало наступ Червоної армії. В квітні поляки посіли Вільнюс, дійшли до Березини і Двіни. Призупинення воєнних дій проти Росії восени 1919 р. було викликано недовірою до «білих» росіян ³, що билися проти більшовиків. Їхній вождь, генерал Антон Денікін, підтриманий західними великими державами, стояв на позиціях Росії в кордонах 1914 р. Для Польщі це було неприйнятно.

За домовленістю з Головним отаманом Семеном Петлюрою 1920 р. було укладено союз Польщі з Україною. Польща визнала незалежність Української Народної Республіки й отримала згоду на кордон між ними по річці Збруч ⁴. Пілсудський використав угоду з Петлюрою і підготував новий виступ проти Росії на Україні.

Навесні 1920 р. поновився польський наступ. 8 травня 1920 р. військо під проводом генерала Е. Ридза–Сміглого захопило Київ. Фронт стабілізувався на лінії Києва у верхів'ї Дніпра та вздовж Березини і Двіни. Влітку Червона армія почала наступ, захоплюючи дедалі нові міста Білорусі. Більшовики відбили у поляків Вільнюс і в липні 1920 р. уклали мир з Литвою, віддали їй місто і дістали право проходу для своїх військ. Литовці, що після відступу німців утворювали власну державу, від самого початку були проти будь-якої унії з Польщею, бо боялись подальшої колонізації й не бажали відігравати другорядну роль у спільній державі. Додалася суперечка за Вільнюс, історичну столицю Литви, де литовці тоді становили малий відсоток мешканців. Литовці почали збройні дії. Польща 4 серпня 1920 р. звернулась по втручання до Ліги Націй, представникам якої вдалося спинити воєнні дії. На той час Червона армія підійшла до Варшави. Захист столиці став принциповим питанням — бути чи не бути, — і не лише для Польщі, а й для Литви, Білорусі, України і цілої Європи. Адже командувач Північного фронту ⁵ Червоної армії Михайло Тухачевський чітко казав, що «на

¹ Українська Галицька Армія (УГА) з урядом ЗУНР 1919 р. відступили на схід, за Збруч. — *Прим. пер.*

² Зокрема Українська Держава (Гетьманат П. Скоропадського), а також Білорусь і Литва. — *Прим. пер.*

³ Т. зв. «Збройні сили Півдня Росії», зокрема Добровольча армія, з якою певний час мала угоду УГА. — *Прим. пер.*

⁴ Угода навесні 1920 р. у Варшаві Ю. Пілсудського з Головним Отаманом і головою Директорії Української Народної Республіки Симоном Петлюрою передбачала автономію для Східної Галичини. — *Прим. пер.*

⁵ Західний фронт. — *Прим. пер.*

заході вирішується доля загальної революції, через труп Польщі дорога веде до світової пожежі».

Небезпеку було усунуто. Маневр з оточенням армії Тухачевського дав змогу виграти битву за Варшаву. Перемогу, названу «Дивом на Віслі» (15 серпня 1920 р.), було визнано однією з битв, що вирішують долю світу. Британський посол у Берліні, лорд Едгар д'Абернон тоді писав: «Битва під Туром врятувала наших предків від ярма Корану¹; цілком правдоподібно, що битва під Варшавою врятувала Центральну і Західну Європу від набагато жахливішої небезпеки — фанатичної радянської тиранії» (Н. Девіс). Наступні польські перемоги під час відступу Червоної армії, зокрема битва на Німані (20–26 вересня 1920 р.), привели до закінчення війни й укладення миру.

Національна демократія домінувала з польського боку на мирних переговорах, що велись у Мінську і Ризі. Вона не бажала кордону, що заходив би далеко на Схід, бо вважала, що Польща не асимілює тамтешнє населення. Тому відбувся поділ Білорусі та України на польську і радянську частини. Ризький мир (18 березня 1921 р.) закреслив федеративну ідею Пілсудського. Відповідно до прелімінарного договору було роззброєно і розпущено білоруський корпус на чолі зі Станіславом Булаховичем, що бився на боці поляків. Вояків Петлюри після переходу польського кордону було інтерновано в кількох таборах. Головнокомандувач Пілсудський звелів надати інтернованим цілковиту свободу дій всередині таборів. Під час відвідин одного з них у Щипьорні він згадав Ризький трактат і сказав: «Прошу пробачити мене, панове, дуже прошу вас мені вибачити» (В. Побут-Малиновський).

Поділ земель України і Білорусі став драмою цих націй. Радянська влада поневолила їх комуністичною системою і російським імперіалізмом. Під владою Польщі після відмови від думки про федерацію вони не мали шансів реалізувати національні й державні прагнення. Українці вважали польську владу у Східній Галичині окупаційною. Там виникла потужна Організація українських націоналістів², не згодна на жоден *modus vivendi* з властями Польщі. Західні держави 15 березня 1923 р. остаточно визнали інкорпорацію Східної Галичини до Польської республіки. В світлі міжнародного права вона відтоді становила частину теренів польської держави. Цей акт визнав теренами польської держави також Вільнюс і Віленщину.

Належність Вільнюса й Віленщини стала предметом багаторічної суперечки Литви з Польщею. Внаслідок литовсько-польської війни 1920 р. і втручання представників Ліги Націй було укладено

¹ Перемога франків Карла Мартела над мусульманами Абдедахмана в першій половині VIII ст. — Прим. пер.

² ОУН виникла у Відні—Празі 1929 р. з Української військової організації (УВО) старшин УГА. — Прим. пер.

угоду в Сувалках (7 жовтня 1920 р.), що визначила демаркаційну лінію. Вільнюс залишився на литовському боці. 9 жовтня генерал Люціян Желіговський з відома і за ініціативи Пілсудського опанував Вільнюс загонами, переважно з мешканців Віленщини, і створив т. зв. Центральну Литву. Проведені там вибори створили Віленський сейм, що ухвалив прилучити Центральну Литву до Польської республіки. Сейм у Варшаві в березні 1922 р. одностайно затвердив акт інкорпорації. Сейм Центральної Литви було розпущено. Польсько-литовські стосунки перебували замороженими кільканадцять років (до 1938 р.).

Впродовж польських війн на сході великі держави Заходу намагалися висувати і нав'язувати свої концепції. Адже від січня 1919 р. в Парижі засідала мирна конференція. Там інтереси Польщі представляли Роман Дмовський та Ігнацій Падеревський¹. Під час польсько-російських війн держави Антанти окреслили східний кордон Польщі, що назвали лінією Керзона за прізвищем тодішнього міністра закордонних справ Великої Британії². Кордон мав трасу від Сувалок на південь до Бугу і далі вздовж цієї річки. Обидві сторони, польська і радянська, відмовлялися визнати цей кордон, сподіваючись здобути більше залежно від становища на фронті. Ризький мир завершив дискусії та суперечки на тему лінії Керзона. Ця справа ожила і знову стала актуальною під час Другої світової війни.

Внаслідок Ризького миру східний кордон Польської республіки проходив вздовж Двіни від Динабурга³ в східному напрямку, а потім на південь до Збруча, залишав Полоцьк, Мінськ і Луцьк на радянському боці, а далі тягнувся вздовж Збруча до його влиття в Дністер.

Нелегко було усталити й західний та північний кордони. Хоча Німеччина програла війну і у Версалі її представників не було допущено на засідання, але вони мали там своїх «захисників». Це випливало, між іншим, зі старого політичного принципу великих держав Заходу: утримувати т. зв. рівновагу сил всупереч прагненням і егоїзмові окремих націй. Щоправда, відбудова Польщі відповідала інтересам цих держав, але її конфігурація і розмір уявлялися по-різному. Для Великої Британії переможена Німеччина вже не становила військової загрози. Натомість її існування і потенціал мали значення для європейської рівноваги. Всі обмеження щодо Польщі походили насамперед з боку Великої Британії, представник якої Девід Ллойд Джордж належав до політиків, які не симпатизували Польщі.

¹ Голова Польського національного комітету в Парижі та міністр закордонних справ Польщі. — *Прим. пер.*

² Під час війни Польщі з Західноукраїнською Народною Республікою 1919 р. лорд Керзон пропонував провести кордон у Галичині приблизно за лінією етнічного поділу між українським і польським населенням. — *Прим. пер.*

³ Двінськ, нині Даугавпілс. — *Прим. пер.*

Республіка вела війни на сході і не завжди могла встати на захист поляків у західній частині країни. Тамтешнє суспільство взяло ініціативу до власних рук. Повстання 27 грудня 1918 р. у Великопольщі переросло у регулярну війну, а командування взяв генерал Юзеф Довбур–Мусницький¹. Німцї було вигнано зі створеного 1815 р. Великомо герцогства Познанського. Доконані факти змусили великі держави санкціонувати це мирним трактатом. Великопольща і Гданське Помор'я припали Польщі. Гданськ із прилеглими територіями (бл. 2 тис. км²) на пропозицію Ллойд Джорджа було визнано Вільним містом під контролем Ліги Націй.

Долішня Сілезія залишалась у Німеччині. Належність Горішньої Сілезії, Вармії й Мазур мав визначити плебісцит. Німці ретельно готувались до плебісциту і везли до Сілезії кількасот тисяч тамтешніх уродженців, що жили вже поза її теренами, збільшуючи кількість своїх прихильників. Плебісцит відбувся у важкий час польсько–російської війни. Уряд не міг приділити справі таку увагу, як Німеччина, підтримана на додачу Великою Британією в особі Ллойд Джорджа. В Горішній Сілезії спалахнули поспіль три антинімецькі повстання (серпень 1919, липень 1920, травень 1921 р.). Остаточно Сілезію було поділено так, що Польщі віддали повіти з більшою частиною промисловості. На німецькому боці залишилися Битом, Лівіца та Рацибуж. Несприятливим для Польщі став плебісцит на Вармії та Мазурах, що припали Німеччині.

На півдні чеські війська в січні 1919 р. завдали удару слабким польським загонам і посіли Цешинську Сілезію. Рада послів Антанти визнала за Польщею менше половини Цешинської Сілезії та лише невеличкі клаптики Спіша й Орави. Чехи скористалися дуже важким на той час становищем Польщі на Східному фронті (липень 1920 р.)².

Серед інших ухвал Версальського миру, що ратифікував сейм Польської республіки, Польща і решта новоутворених держав мусили підписати т. зв. трактат про меншини, що гарантував захист національним меншинам³.

Відроджена польська держава охоплювала 388,4 тис. км² і налічувала 27 млн населення (згідно з переписом 1921 р.). 1938 р. територія, збільшена Заольжям (Цешинською Сілезією) мала

¹ Колишній російський офіцер і організатор польських військ на боці Росії в Світовій війні. — *Прим. пер.*

² Спіш і Орава — місцевості в горах Словаччини. Більшість міста Цешин (чеськ. Тешин, нім. Тешен) припала Польщі, а його залізнична станція — Чехословаччині з кордоном по річці Ольжі. Під час наступу Червоної армії на Варшаву чехи готувались до оборони від більшовиків і евакуації свого уряду та всіх цінностей на Захід. — *Прим. пер.*

³ Мирний договір Антанти та її союзників, в т. ч. новостворених Польщі, Чехословаччини, КСХС (Королівства сербів, хорватів і словенців — від 1929 р. Югославії), з Німеччиною 28 червня 1919 р. Трактат про меншини має розглядатися також у контексті Сен–Жерменського договору з Австрією, вересень 1919 р. — *Прим. пер.*

389,7 тис. км² і 35 млн чол. Національні меншини становили бл. 31 % населення. Найчисленнішою групою були українці (бл. 14 %), на другому місці євреї — бл. 9 %). Кілька відсотків припало на білорусів і німців. Менше 1 % складали росіяни, литовці й чехи. Українці, білоруси і литовці населяли схід держави і там становили переважну більшість населення на селі, німці були зосереджені на заході, а чехи і словаки — на півдні.

2. Політичне становище

Внутрішнє облаштування держави припало на важку добу усталення кордонів. Більшість у країні підтримувала правницю, і призначення Пілсудським соціалістичного уряду Єнджея Морачевського не сприяло політичній стабілізації в державі й за кордоном. Паризька мирна конференція довіряла правниці, представленій Романом Дмовським. Тому глава держави звільнив уряд і сформував новий під проводом Ігнація Падеревського, що здобув підтримку ендеції та людовців, визнаний державами Антанти і більшістю депутатів новообраного сейму.

2.1.

1918–1926

роки

При скликанні Установчого сейму в лютому 1919 р. Пілсудський склав перед ним повноваження глави держави. Сейм доручив йому виконувати ці обов'язки надалі, а 20 лютого 1919 р. схвалив тимчасові засади функціонування держави, т. зв. малу конституцію.

Відбудова країни потребувала великих зусиль. Належало уніфікувати адміністрацію, освіту, залізничне сполучення. Уніфікації потребувало і законодавство. Адже ці галузі відрізнялися в кожній з трьох частин країни, що доти перебували під владою Росії, Австро-Угорщини і Німеччини. До здобутків початкового періоду розбудови держави належало законодавче поліпшення умов праці. Було впроваджено 8-годинний робочий день і англійську суботу, обов'язкову страховку, контроль безпеки праці, захист квартиронаймачів, а від 1922 р. платні відпустки. Було ухвалено аграрну реформу. Існувала більш-менш загальна згода на її впровадження, хоча були суперечності щодо способів її здійснення. В руках великих землевласників мало залишитись, залежно від теренів, де розташовані маєтки, 60, 180 або 400 гектарів. Одноставне схвалення сеймом 15 липня 1920 р. закону про аграрну реформу мало велике значення, коли на Польшу наступала Червона армія з величезним апаратом антипоміщицької класової пропаганди.

Держава мусила вдатися до величезного збройного зусилля, починаючи від бл. 100 тис. вояків у січні 1919 р. до майже мільйона 1920 р. Крім звичайного призову, до війська під час російсько-польської війни оголошувалися добровольці з різних соціальних верств. Адаже всі вважали Росію, білу чи червону, ворогом Польщі.

Перший період відбудови країни завершився ухваленням конституції 17 березня 1921 р. Згідно з нею законодавча влада належала сеймові та сенату, що обирались кожні 5 років. Виконавчу владу мали здійснювати президент і уряд. Президента обирали спільно сейм і сенат на 7 років. Березнева конституція продовжувала традицію давньої Речі Посполитої, зокрема Конституцію 3 травня 1791 р. Перевагу в громадському й адміністративному житті держави дістав сейм. Роль президента було обмежено майже винятково репрезентативними функціями. Уряд, залежний від співвідношення сил у парламенті, теж не отримав належних гарантій стабільності та тривалості.

Обраний 1922 р. за новою конституцією сейм мав 444 депутати і 111 сенаторів. Перемогу на виборах здобула правиця, але в сеймі не отримала більшості. Співвідношення чільних сил у парламенті виглядало так: згуртована в Християнській спілці національної єдності (т. зв. Х'єна) правиця — 28 % мандатів, центр навколо ПНП «П'яст» — 13 %, ПСП — 10 %, ПНП «Визволення» — 11 %, національні меншини — 20 % (євреї — 8 %, німці — 4 %, білоруси — 3 %, решта — 5 %, включаючи декілька українців). Маршалком (спікером) сейму став представник ПНП «П'яст» — Мацей Ратай. Сейм зібрався 28 листопада 1922 р. Першим президентом 9 грудня 1922 р. обрано (з п'ятої спроби голосування) Габрієля Нарutowича, що переміг Мавриція Замоїського і Станіслава Войцеховського. Нарutowич дістав більшість голосів, між іншим, завдяки підтримці депутатів від національних меншин. Це викликало обурення правиці. Ендеція влаштувала кампанію в пресі й маніфестації проти президента. Ескалація націоналістичних настроїв призвела до вбивства Нарutowича 16 грудня 1922 р. митцем-маляром Елігієм Невядомським, ідейно пов'язаним з Національною демократією.

Другим президентом було обрано Станіслава Войцеховського, майже тими самими голосами, що попередника. Та вбивство Нарutowича було певним струсом для суспільства, і різкі суперечки вшухли. Становище країни було важким. Нестабільність наступних урядів вадила нагальним заходам, а завдань було багато. Відбудові господарства, зруйнованого німцями і росіянами, дуже заважали труднощі повернення вивезених ними техніки і промислового устаткування. Вадила господарству інфляція, з якою намагались боротись наступні уряди. Заслуга в цій справі належить міністрові фінансів Єжи Михальському (1921–1922). Йому вдалося в поданому сеймові (28 березня) бюджеті на 1922 р. наблизити грошову

рівновагу. Бюджет вперше охоплював прибутки і видатки цілої держави. Незважаючи на сильну опозицію, Міхальський провів у сеймі важливий для державних надходжень закон про тютюнову монополію. Інфляція принесла і певну користь, прискоривши відбудову промисловості та збільшивши зайнятість, що в свою чергу спричинило зростання споживання. Вона також сприяла експортові (пор. ч. III, п. 4.1).

Внаслідок домовленості (Ланцкоронський пакт) між ПНП «П'яст» і правими партіями в травні 1923 р. виник т. зв. уряд «Х'єно—П'яста» з прем'єром Вінцентієм Вітосом. Проте кон'юнктура тоді вже помітно змінилась. Дедалі більша інфляція стала гіперінфляцією, гальмуючи економічний розвиток. Зростали безробіття, ціни і невдоволення суспільства. Уряд намагався вгамувати ці прояви силою і впровадив надзвичайний стан. Незважаючи на це, на початку жовтня 1923 р. спалахнули страйки в Кракові, Бориславі й Тарнові, що організували ПСП і професійні спілки. Внаслідок сутичок з військом і поліцією були вбиті та поранені. Ніхто не бажав громадянської війни, тому було досягнуто компромісу. Організатори відмовилися від загального страйку, а уряд — від надзвичайного стану.

В грудні 1923 р. уряд Вітоса впав, а натомість виник уряд Владислава Грабського. Ще працюючи міністром фінансів в уряді Вітоса, Грабський розробив план оздоровлення економіки, а насамперед — гальмування гіперінфляції. Ставши прем'єром, він зберіг і портфель міністра фінансів. Грабський дістав повноваження від сейму і за кілька місяців здійснив принципову реформу, стабілізував гроші та досяг збалансованого бюджету. В обіг було впроваджено польський злотий. Результатів не довелося довго чекати. Ціни перестали зростати, а реальна платня помітно підвищилась. Реформу було проведено вітчизняними силами без позик і закордонної допомоги (пор. ч. III, п. 4.1). В суспільстві міцнішала довіра до уряду.

Важка ситуація склалася у східних воєводствах. Чергові уряди вели малоефективну політику щодо білорусів і українців. Оскільки ідея федералізму відпала, треба було знайти інший спосіб співіснування. Проте не було надано навіть автономії. Результатом стало те, що українці 1922 р. бойкотували вибори. Радянська пропаганда використала невдоволення білорусів і українців. 1922—1924 рр. з радянської території проникали диверсійні загони, що знаходили підтримку місцевого населення, нападали на польські маєтки і навіть державні установи в містечках та влаштовували замах на польських посадовців. Посилення цих дій спостерігалось влітку 1924 р. Уряд розпочав протидію. Разом зі змінами на посадах воєвод у східних воєводствах, з ініціативи генерала Владислава Сікорського, тодішнього військового міністра, було створено спеціальний військовий Корпус охорони прикордоння (КОП). В листопаді 1924 р.

загони КОП посіли найбільш неспокійні ділянки східного кордону. Наскоки диверсійних груп вщухли. Та вогнебезпечна ситуація в середині країни тривала.

Багато школи заповдіало на східних землях польське військово-осадництво. Осадники лише невеликою мірою самі обробляли наділи. Частина приватизувала землі, а багато гектарів залишалось перелогами. Зважаючи на злидні та земельний голод на селі, це стало підставою для почуття образи у білорусів. Накоїла лиха колонізація шкільництва. Було ліквідовано білоруські школи. У Східній Галичині та на Волині українські школи замінялися на двомовні українсько-польські школи (пор. ч. III, п. 4.2), але українці продовжували розпочату ще перед Першою світовою війною культурно-освітню діяльність на чолі з «Просвітою» і сільську кооперацію. Це давало їм ліпшу, ніж у білорусів, позицію в боротьбі за власні права.

Ускладнювала справу демагогічна пропаганда правиці, що підбурювала з обох боків настрої ворожнечі й перешкоджала компромісам, оголошуючи національною зрадою спроби такого типу. Це гасло легко підхоплювалося в перші роки важко здобутої незалежності.

Уряд Владислава Грабського витримав найдовше з усіх кабінетів перед травневим переворотом 1926 р. Він не здолав труднощів внутрішньої політики і погіршення становища в господарстві. Проявилися недоліки парламентаризму. Це збагнули і праві, й ліві. Дмовський, Вітос, Дашинський засуджували наявний стан речей. Усунуті від влади пілсудчики лаштували кампанії за свого Командира. Дмовський готувався створити Табір Великої Польщі. Було питанням часу, хто вдасться до спроби перевороту на зміну тодішнього політичного ладу. Виявилось, що найбільші шанси мали пілсудчики. В квітні 1926 р. військовий міністр генерал Желіговський зосередив біля Варшави підрозділи прибічників Пілсудського. 12 травня маршал Пілсудський повів їх на Варшаву в розрахунок на підтримку президента. Та Войцеховський не підкорився. Внаслідок боротьби між загонами, вірними президентові, та загонами Пілсудського бл. 400 осіб загинули, а близько тисячі було поранено.

14 травня 1926 р. президент склав повноваження перед маршалком сейму Мацеєм Ратаєм, що вдруже очолив державу. Ратай утворив уряд пілсудчика Казимира Бартя. Президентом обрано Ігнація Мосцицького на пропозицію маршала, бо сам Пілсудський не взяв цю посаду. Нова система влади мала риси авторитаризму, незважаючи на формально парламентський лад держави. Пілсудський очолив військово-міністерство і став генеральним інспектором Збройних сил. Всупереч очікуванням, він не спинив дію конституції й не розпустив сейму. Та йому належали головні рішення в державі, незалежно від вико-

нуваної функції. Це усвідомлювали всі. Пілсудський стояв на позиції переваги державних справ над рештою проблем. Він різко виступав проти т. зв. сеймокрації та вважав, що вона може відіграти в державі згубну роль. Він спирався на випробовану еліту легіонів і міг завжди розраховувати на гроно вірних йому колишніх підлеглих з легіонів і ПВО. У війську і адміністрації відбулись зміни. Протівники маршала усувалися, найчастіше звільненням в запас. Кар'єру робили пілсудчики і, як завжди в таких випадках, кар'єристи.

Строкатий політичний табір Санації¹ виник після травневого перевороту з обіцянкою оздоровлення Польщі. В перші три роки (1926—1929) Санація здобула підтримку суспільства завдяки покращенню економічної кон'юнктури. Супротивники не припиняли протидії. Опозицію гуртували радикальна лівиця, соціалісти і Національна демократія. На противагу їй Санація утворила Позапартійний блок співпраці з урядом (ПБСУ), що, втім, на виборах 1928 р. не здобув більшості. В сеймі виникла коаліція шести лівих і центристських фракцій — т. зв. Центролев, що оголосила боротьбу з диктатурою Пілсудського. Після деяких поступок Пілсудський схилив президента розпустити сейм і призначити нові вибори. Було заарештовано 19 колишніх депутатів, в т. ч. Вінцентія Вітоса і Войцеха Корфантого. Їх ув'язнили у фортеці в Бресті-на-Бугу із застосуванням фізичного і психічного примусу.

На виборах 1930 р. більшою мірою, ніж 1928 р., було застосовано тиск на виборців і маніпулювання (фальшування) поданими голосами. ПБСУ зібрав майже половину голосів.

Тим часом почалась економічна криза, а відтак і падіння популярності Пілсудського та урядів Санації. Опозиція спритно використала суспільне невдоволення і звинуватила панівну еліту в погіршенні економічної ситуації, хоча було добре відомо, що це наслідок великої світової кризи 1929—1933 рр.

Вироблену панівним табором конституцію сейм схвалив 23 квітня 1935 р. (квітнева конституція). Вона зміцнила владу президента, відповідального відтоді лише перед Богом та історією, і обмежила роль сейму. Конституція давала змогу президентові під час війни призначати собі наступника.

Згідно з новою конституцією, було призначено вибори. Опозиція оголосила бойкот. Явка була дуже низькою. З-поміж 16 228 тис. виборців взяли участь 7575 тис., себто 46,68 %. У виборах взяли участь національні меншини. З огляду на бойкот опозиції, до сейму і сенату увійшли люди, що підтримували урядову програму. Незважаючи на це, вибори було визнано поразкою уряду, а ПБСУ розпущено. Натомість було створено Табір національного єднання, т. зв. Озон, але так і не досягнуто наміченої мети — згуртування суспільства попри політичні поділи.

¹ Санація (оздоровлення) — гасло авторитарної влади Пілсудського. — *Прим. пер.*

1934 р., після вбивства українськими націоналістами міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, з ініціативи тодішнього прем'єра Леона Козловського було створено табір інтернування в Березі Картузькій (Полісся), де ув'язнювали політичних противників. Рішення про заслання до табору надавалося на розсуд адміністрації. Кількість в'язнів коливалась в межах 200–350. Режим був суворий, проте далекий від реалій у радянських і німецьких концтаборах. «Абсурдом було би порівнювати, наприклад, умови в польському таборі для інтернованих у Березі Картузькій (де кількість смертельних випадків склала сімнадцять осіб) зі сталінськими чистками, що призвели до смерті кількадесяти мільйонів людей» (Н. Девіс). Антисанакційна опозиція вимагала ліквідувати табір, але він існував до 1939 р.

Після смерті Пілсудського в урядовому таборі існували два осередки політичних впливів: т. зв. Бельведер прихильника політики твердої руки Едварда Ридз-Сміглого і «Замок» Ігнація Мосцицького, навколо якого групувались ліберальніші кола. Чвари урядового табору не сприяли державі. Опозиція гуртувалась. Помірковані опозиціонери на чолі з Ігнацієм Падеревським (т. зв. Фронт Моргес) разом із християнською демократією (Хадеція) утворили Партію праці. З боку правих у Національній демократії брали гору молодші радикали, що втілювали національно-тоталітарний дух. Групу очолив Національно-радикальний табір (НРТ), а його відгалуження НРТ-Фаланга Болеслава Пясецького виступало за обмеження прав національних меншин і з дуже антисемітських позицій.

В народному (людовому) русі теж відбулися зміни. ПНП «П'яст», ПНП «Визволення» і Селянська (Хлопська) партія 1931 р. об'єдналися у Народну партію (НП), що поряд з іншим домагалась аграрної реформи без відшкодування для землевласників. Радикальні молодіжні відгалуження людового руху діяли в Спілці сільської молоді «Віці». НП організувала 1937 р. селянський страйк, придушений поліцією.

В останніх виборах перед Другою світовою війною участь суспільства була значно вищою (67,35 %), ніж 1930 р., хоч опозиційні партії знову закликали до бойкоту. На користь санакційного уряду вже варуге (як і після травневого перевороту) зіграла добра економічна кон'юнктура, адже від 1933 р. країна виходила з кризи (пор. ч. III, п. 4.1).

2.3. Національні меншини Питання національних меншин до кінця Другої республіки не було розв'язано за пропозиціями жодної зі сторін. Пропагована ендецією політика колонізації білорусів і українців не мала успіху, попри антибілоруські та антиукраїнські дії щодо шкільної освіти. Обидві національності за підрахунками 1921 р. (згідно з рідною мовою та віросповіданням) становили бл. 20 % населення країни. В деяких воеводствах це була переважна більшість. У станіславському воеводстві

українців було майже 73 %, а в поліському і новогрудському воеводствах білоруси становили 58 %. Національну діяльність білорусів було загальмовано. А набагато краще організовані українці (зокрема, Організація українських націоналістів — ОУН) не припинили боротьби. Терористичні акти, в тому числі вбивство Тадеуша Голловка (до речі, прихильника польсько-українського порозуміння) і міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, та своєрідна прихована партизанська боротьба на Волині й Поліссі (1932—1933) призвели до пацифікації військом і поліцією сіл, підозрюваних у сприянні українцям. Зростала ненависть в обох спільнотах. У Березі Картузькій було ув'язнено поряд з поляками українських опозиційних діячів. Спроби порозуміння відкидали фактично обидві сторони. Українців не задовольнила б навіть автономія, якої зрештою їм не пропонували ні власті, ні жодні кола польського суспільства. Українці хотіли незалежності. За це врешті вони боролись уже в 1918—1920 рр.

Німці налічували бл. 750 тис. (2 %) населення, добре організованого в політичні, культурні та інші спілки. Пропорційно вони мали найбільше шкіл порівняно з рештою національних меншин у республіці (пор. ч. III, п. 4.2). Вони мали власні профспілки. 1931 р. багато німецьких спілок об'єдналися, створивши Раду німців у Польщі. З приходом Гітлера до влади нацисти намагалися привабити цю групу — важливий елемент у далекосяжних німецьких планах.

Понад 3 млн євреїв (бл. 10 %) мали гарантовану конституцією 1921 р. громадянську рівноправність. Раніше, 1919 р., їх було визнано національною меншиною. Та вони становили іншу проблему для держави, ніж решта меншин. Вони мешкали розпорошено по цілій країні, головним чином у містах, і не висували територіальних претензій. Багато хто відрізнявся від решти населення релігією, мовою, вбранням, культурою, звичаями. В польському ставленні до євреїв домінували дві тенденції — асиміляторська, здійснювана лівицею і представлена ПСП, та виразно антисемітська тенденція правих, головним чином ендеції, що прагнула обмежити кількість євреїв або взагалі звільнити країну від них. Обидві тенденції суперечили новій єврейській ідеї національної автономії. Соціалісти вважали, що це було би повернення до середньовічного гетто, а правих прагнула позбутись єврейських впливів у Польщі.

Посилення антисемітизму було наслідком дедалі більшого націоналізму. Це було властиво всій Східно-Центральній Європі, не кажучи про Німеччину. Активний захист євреїв від націоналізму становив один з елементів т. зв. нової єврейської політики. Ця політика прагнула виховати національну свідомість мас і гордість за належність до єврейської нації, вимагала дотримання властями Польщі рівноправності євреїв з рештою громадян республіки. Сильна політична роз'єднаність євреїв у Польщі мабуть була однією

з причин, що вони не мали якоїсь автономії. Роз'єднаність полягала не лише в існуванні багатьох дрібних партій, а й у фракціях в трьох найбільших угрупованнях євреїв Польщі. Між іншим, сіоністи загалом були прихильниками створення власної держави в Палестині, а в Польщі прагнули автономії, а звертались і до еліти, і до ортодоксальних єврейських мас. Їхні освічені та асимільовані в культурному відношенні депутати в сеймі фактично були офіційними представниками єврейської спільноти. Другим угрупованням був соціалістичний Бунд (пор. ч. II, п. 6.3), що діяв серед інтелігенції. Він справляв потужний вплив на єврейські профспілки, та не міг створити спільний фронт з іншими соціалістичними партіями у боротьбі за ліпше життя єврейського пролетаріату. Він знайшов мало прихильників створення світської, нерелігійної автономії євреїв Польщі з опорою на мову ідиш. В сеймі він не мав представників. Третє єврейське угруповання в Польщі — *Agudas Isroel* (Спілка Ізраїлю) було найважливішою політичною фракцією у кагалах¹ і контролювало приватні єврейські школи. Угруповання спиралося на маси ортодоксальних юдеїв. *Agudas Isroel* не вимагав національної автономії, а успішно намагався захищати традиційне релігійне життя юдеїв у Республіці. Тому він найменше конфліктував з польською адміністрацією. *Agudas Isroel* мав представників у сеймі, проте вони там не відігравали великої ролі, відсунуті на задній план відомішими сіоністськими політиками.

Дискримінація євреїв у двадцятирічній Республіці полягала між іншим у недопущенні до праці в адміністрації та державних установах, де 1931 р. євреї становили 0,6 % працівників. Іншим антисемітським елементом був економічний бойкот. На цьому тлі сталися напади на євреїв-гендлярів, що в кількох випадках перетворились на погроми (Брест, Гродно, Пштитик, Мінськ Мазовецький). Обмеження кількості студентів-євреїв у вищих навчальних закладах мало скоротити єврейську інтелігенцію, насамперед лікарів і правників. Націоналістична студентська молодь організувала т. зв. лавкові гетто, змушуючи євреїв-однокурсників сидіти на окремих місцях в аудиторіях. Траплялися і побиття студентами-бойовиками. У важкій ситуації деякі професори і викладачі демонстрували солідарність з переслідуваними.

1933–1936 рр. збільшилася еміграція євреїв з Польщі до Палестини (загалом майже 75 тис.). Її підтримували уряд, сіоністи і польські націоналісти.

З віддалі років міжвоєнна доба у Польській республіці втім виглядала не дуже лихою для євреїв. «Ніколи перед тим, — пише єврейський історик, — не було стільки сприятливих умов для розквіту єврейської національної політики і культури в діаспорі, і з цілковитою переконаністю можна твердити, що такі умови ніколи

¹ Юдейські громади. — Прим. пер.

не повторяться» (Е. Мендельсон). Цю точку зору, здається, підтверджують слова англійського історика: «Абсурдом було би (...) твердити, що негоди, яких зажили євреї під польською владою, хоч якоюсь мірою можна порівняти зі страхіттями Освенціма» (Н. Девіс).

Проте загалом антисемітизм глибоко закоренився у польському суспільстві. Справило вплив на таку ситуацію і тодішнє ставлення Церкви, зрештою, не лише в Польщі.

3. Міжнародне становище Польщі

Уряд Республіки від початку домагався союзів, що гарантували б недоторканність кордонів, суверенітет і незалежність. На думку Пілсудського, зовнішня політика мусила дати Польщі час на зміцнення держави. Отже, найважливішим було нейтралізувати Німеччину і Радянську Росію, зокрема з огляду на постійну загрозу співпраці між ними. Незважаючи на напруженість стосунків з Литвою і не найліпші взаємини з Чехословаччиною, центр уваги польської зовнішньої політики фактично був пов'язаний з Німеччиною і Радянською Росією. Обидві ці держави хотіли вийти з міжнародної ізоляції й тому вирішили співробітничати. Порозуміння між ними 16 квітня 1922 р. в Рапалло в Італії становило небезпеку для усталеного у Версалі європейського ладу, зокрема для Польщі. Зовнішня політика Польщі відтак була скерована на пошуки союзників. Природним союзником проти Німеччини була Франція. 1925 р. було підписано польсько-французьку угоду, що підтвердила їхню військову конвенцію 1921 р.

За пару місяців, у жовтні 1925 р., західні держави уклали з Німеччиною пакт, що гарантував незмінність західного кордону Німеччини. На жаль, кордони з Чехословаччиною і Польщею не діждали такої гарантії¹.

Важливим здобутком зовнішньої політики Польщі було укладення 10 лютого 1925 р. конкордату з Апостольським Престолом. Конкордат регулював статус Католицької церкви та її стосунки з державою. Врегулювання було важким — між іншим, з огляду на різну політику держав-загарбниць стосовно Церкви і релігії. В Республіці конкордат було впроваджено в життя мало не назавтра після підписання (пор. ч. III, п. 5.1).

¹ На конференції в Локарно Німеччина уклала Рейнський Гарантійний пакт з Бельгією, Великою Британією, Італією і Францією, а з Польщею і Чехословаччиною — тільки ненадійні арбітражні угоди. — *Прим. пер.*

Від 1932 р. зовнішню політику Польщі очолював Юзеф Бек, що реалізував концепції Пілсудського¹. 25 липня 1932 р. він уклав у Москві пакт про ненапад. Такий самий договір двома роками пізніше (26 січня 1934 р.) було підписано з Німеччиною. В Німеччині були помітні антипольські настрої. Гітлер на той час уже був при владі й не мав дружніх намірів щодо Польщі. Та поки що він зосередився на внутрішніх німецьких проблемах, зокрема на організації і озброєнні армії. Звідси випливає тактика стосовно Польщі та підписання вищезгаданого договору про незастосування сили у взаєминах. Цей пакт допоміг Німеччині вийти з ізоляції після її розриву з Лігою Націй. Пілсудський усвідомлював німецьку небезпеку для Польщі. Проте на той час Європа ще не бачила загрози з боку Гітлера.

Перелом у польсько-литовських стосунках стався лише 1938 р.² В березні уряд Польщі надіслав литовському уряду ультиматум з вимогою встановити дипломатичні стосунки. Відсутність їх була великим ускладненням для польських і литовських громадян, що мали численні родинні та майнові зв'язки потойбіч кордону. 19 березня литовський уряд нарешті висловив згоду на ультиматум і зав'язав стосунки з Польщею.

2 жовтня 1938 р. польське військо посіло Заольжя. Двома днями раніше польський уряд надіслав до Праги ультиматум з вимогою віддати Заольжя³, що було зайнято чехами 1919 р. і визнано належним до їхніх територій Радою Послів Антанти.

Обидві події не дістали схвалення в громадській думці Європи. Адже вони були пов'язані з агресивною політикою Німеччини щодо Австрії та Чехословаччини. 29 вересня 1938 р. в Мюнхені великі західні держави визнали нові вимоги Німеччини, сподіваючись у цей спосіб урятувати мир в Європі. Це було ошуканством. Дуже швидко Гітлер поставив Європу перед доконаними фактами і висунув нові зазіхання. Вже в березні 1939 р. німці загарбали Прагу⁴, а від Польщі зажадали згоди на включення Гданська до Рейху та на т. зв. екстериторіальний «коридор», що сполучав би німецьке Помор'я зі Східною Пруссією⁵.

¹ Полковник Ю. Бек, міністр закордонних справ до 1939 р., прагнув гегемонії Польщі між Балтикою і Чорним морем, рівновіддаленості між Берліном і Москвою, морального роззброєння через Лігу Націй. — *Прим. пер.*

² Литва вважала своєю столицею Вільнюс, а через його анексію Польщею мала уряд у Каунасі. — *Прим. пер.*

³ Внаслідок Мюнхенської змови Чехословаччина мусила віддати Німеччині Судетську область і задовольнити територіальні зазіхання Польщі (в Тешині) та Угорщини (на Словаччині та Закарпатській Україні). — *Прим. пер.*

⁴ Замість Чехословацької Другої республіки (1938–1939) створено Протекторат Чехія і Моравія. — *Прим. пер.*

⁵ За Версальським миром 1919 р. смуга Польщі до моря в Гдині та Вільне місто Гданськ (Данциг) відокремили Східну Пруссію від решти Німеччини. Гітлер вимагав комунікацій через цей Польський Коридор. — *Прим. пер.*

Коли німці окупували Прагу, Велика Британія наважилась відійти від попередньої пронімецької політики. 30 березня 1939 р. англійський посол у Варшаві надав міністрові Беку гарантії британської допомоги на випадок агресії з боку Німеччини. До цих гарантій також приєдналась Франція. Це вже не могло змінити намірів Німеччини. Гітлер простував до війни, маючи безперечну військову перевагу не лише над Польщею¹. Гітлер у виступі в Рейхстазі (28 квітня 1939 р.) відмовився від договору про ненапад з Польщею і укладеного 1935 р. морського договору з Англією. У відповідь міністр Бек промовив у сеймі (5 травня 1939 р.) відому в Польщі фразу: «Ми в Польщі не знаємо поняття миру за будь-яку ціну. Є лише одна річ у житті людей, націй і держав, що залишається безцінною. Цією річчю є честь» (В. Рошковський). Суспільство жваво підтримало уряд, що відкинув німецькі вимоги, активно включилось до оголошеної позики на протиповітряну оборону і платило добровільні внески до створеного на той час Фонду національної оборони (ФНО).

З огляду на войовничість Німеччини Польща потрапила в надзвичайно небезпечне становище. Таємні німецько-радянські переговори (що провадилися водночас і рівнобіжно з офіційними явними переговорами з Англією і Францією) привели до підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР (пакт Ріббентропа–Молотова). У доданому до цього договору таємному протоколі говорилось про поділ території Польщі і про сфери впливів Німеччини (Литва) і Радянського Союзу (Фінляндія, Естонія, Латвія і Бессарабія). Руки Німеччині було розв'язано, перед нею відкрився шлях до агресії проти Польщі.

4. Економіка. Культура. Суспільство

Відроджена польська держава опинилась у дуже важкому господарчому становищі. Перша світова і наступні війни сплюндрували край. 1914–1920 рр. було знищено бл. 30 % національного майна. Залишилося лише декілька промислових районів — своєрідні анклавні на аграрному тлі. З сільського господарства жилося 65 % населення, а з промисловості та гірництва — 17 %.

Промисловість була зосереджена біля Варшави і Лодзі, в Домбровському басейні, на Горішній Сілезії та у нафтовому басейні

4.1.

Економіка

¹ Німеччина ремілітаризувалася після відмови від військових обмежень Версалью, а також опанувала потужний військово-промисловий потенціал ліквідованої Чехословаччини. — *Прим. пер.*

у Східній Галичині та Малопольщі. Були розірвані попередні господарські зв'язки окремих частин країни з державами-загарбниками. Треба було облаштовувати загальнопольський ринок. Це було нелегким завданням. Держава мала, зокрема в початковий період, відігравати активну роль в економіці, впроваджуючи систему регламентації, примусове управління промисловими підприємствами і фінансову монополію.

Аж до 1924 р. сильний вплив на економіку чинила інфляція. 1920 р. було впроваджено уніфіковану грошову одиницю — польську марку, яка заступила різну валюту, що перебувала в обігу. Інфляція спочатку навіть спонукала розвиток господарства. Та її зростання і врешті перетворення на гіперінфляцію поклало край будь-якій кон'юктурі. Тому великим здобутком міжвоєнної доби була валютна реформа, що припинила зростання інфляції. Реформу здійснив 1924 р. уряд Владислава Грабського, який з цією метою отримав спеціальні прерогативи на 6 місяців від сейму (пор. ч. III, п. 2.1). Польську марку заступив злотий, забезпечений запасами золота і валюти приватного Польського банку, створеного в квітні 1924 р. Незважаючи на труднощі, в т. ч. велику світову кризу 1929–1933 рр., міцну позицію польського злотого до кінця Другої республіки вдалося втримати.

Від початку нелегкою була ситуація на ринку праці. Безробіття, навіть попри подеколи ліпше економічне становище, зберігалось на постійному рівні. По суті справи, наявний в країні економічний потенціал не давав змоги забезпечити роботою кілька мільйонів людей. Надалі зберігалась перенаселеність села, звідки могли б піти без якоїсь шкоди для сільського господарства теж кілька мільйонів осіб, які не могли знайти місця в інших галузях економіки і тому залишалися на селі. Аграрна реформа, здійснена з різною інтенсивністю, не була доведена до кінця. Це справляло вплив на матеріальне становище села. Заробітчанська еміграція тривала, проте не розв'язала, а тільки дещо пом'якшила проблему перенаселеності.

Для економічного розвитку країни 1936 р. було схвалено 4-річний інвестиційний план. В межах плану було розпочато створення Центрального промислового округу (ЦПО). На призначених для ЦПО теренах, поряд з іншим, було споруджено збройні заводи (Радам, Сянок), металургійний комбінат (Стальова Воля) і авіаційні підприємства (Мелець, Жешув). План був значною мірою виконаний достроково. Промислове виробництво 1938 р. було на 19 % вище порівняно з 1928 р. Надалі розбудовувався порт у Гдині, виникнення якого в 20-х роках давало Польщі незалежність від Гданська, де домінували німці.

План і будівництво порту в Гдині та план інвестиційного розвитку були справою Євгеніуша Квятковського, який 1926–1930 рр. був міністром промисловості та торгівлі, а 1935–1939 рр. віцепрем'єром і міністром фінансів.

Крім ЦПО розвивались гірничовидобувна і металургійна, а у варшавському окрузі — також електротехнічна і приладобудівна промисловість. Натомість текстильна промисловість намагалась подолати великі труднощі, пов'язані передусім із втратою російського ринку збуту.

Світова економічна криза відбилась на стані польської економіки. В сільському господарстві криза спричинила насамперед падіння цін на аграрну продукцію, занурила село в борги й викликала злидні, а подекуди навіть голод. У промисловості криза спричинила падіння виробництва продукції більш як на 30 %. Промисловці зменшили найм і капіталовкладення.

Польща почала виходити з кризи лише 1935 р. Економічно розвиненіші країни виходили з неї вже від 1933 р. Забрало часу, щоби належним чином підготуватись до війни, що неухильно насувалась.

Крім зовнішньої та внутрішньої політики та економічних труднощів, здобуття незалежності висунуло перед новою державою безліч питань у галузі освіти. Від чужинських властей Польська республіка успадкувала різні системи шкільної освіти і багато неписьменних. Загалом 1921 р. їх налічувалось 33 %, переважно це були жінки. В містах відсоток тих, хто не вмів читати і писати, був, щоправда, менше (15 %), ніж на селі (38 %). Найменша неписьменність була в західних воєводствах — бл. 4 %, а найбільша у східних — бл. 65 %.

9 лютого 1919 р. на всіх теренах держави було впроваджено загальну обов'язкову шкільну освіту для дітей у віці від 7 до 14 років. Кількість дітей, охоплених загальним навчанням, зросла з 69 % 1921 р. до 90 % у 1938/39 навчальному році. Навчання на рівні середньої школи відбувалось у 8-класних гімназіях, куди приймалися учні після четвертого класу загальної школи.

1932 р. міністр Януш Єнджеєвич ініціював, а його брат Вацлав продовжив шкільну реформу. Вона впровадила семикласні загальні школи і двоступеневу середню освіту — чотирикласні гімназії та двокласні ліцеї, що закінчувалися іспитом на атестат зрілості. До гімназій учні йшли після шести класів загальної школи. В 1938/39 навчальному році було 28 881 загальних шкіл з 4953 тис. учнів і 789 загальноосвітніх середніх шкіл з 234, 2 тис. учнів.

Лише невеликий відсоток селянської та робітничої молоді навчався в середніх школах і мізерний — у вищих навчальних закладах, але ті, хто їх закінчував, часто обіймали позиції, з якими рахувалися в науці, культурі або адміністрації.

Середня освіта з іспитом на атестат зрілості в період Другої республіки означала в очах суспільства належність до інтелігенції. Атестат зрілості оцінювався дуже високо, а його здобуття автоматично включало абітурієнтів саме до цієї групи.

4.2.

Освіта.

Наука.

Культура

Помітним був розвиток позашкільної освіти, в т. ч. обов'язкове навчання неписьменних у війську. Організована шкільна і позашкільна освіта спричинилися до значного скорочення неписьменності, що наприкінці Другої республіки обмежилася кільканадцятьма відсотками. Звичайно, не можна забувати про наявну і реальну загрозу вторинної неписьменності.

Великі відмінності були у системах шкільної освіти національних меншин. Існувала чітка тенденція до двомовних шкіл замість шкіл винятково з мовою конкретної меншини. В найгіршому становищі перебували білоруси. 1923 р. вони мали 37 загальних білоруських шкіл, а наприкінці Другої республіки — жодної загальної білоруської або двомовної школи і лише одну білоруську середню школу замість давніших п'яти приватних гімназій. Тільки в 44 школах діти мали окремим предметом білоруську мову.

Було ліквідовано значну більшість українських шкіл і замінено на двомовні польсько-українські, між яких у 1937/38 навчальному році було 3064 загальних і 2 середні. Лише з українською мовою навчання залишилися 461 загальна школа, 24 гімназії та 21 ліцей. В 2123 школах українську мову викладали окремим предметом.

Німці на той час мали 203 двомовні і 394 німецькі загальні школи, а також 15 німецьких гімназій і 13 ліцеїв. В 78 школах німецька мова була окремим предметом викладання.

Євреї мали 226 польсько-єврейських загальних шкіл і 38 гімназій, а також 24 ліцеї. Винятково єврейськими на той час були 226 загальних шкіл, 12 гімназій і 10 ліцеїв.

Малочисельні меншини теж мали свої школи; литовці — 23 загальні та одну середню загальноосвітню, чехи — 18 загальних, росіяни — 5 загальних і 4 середні загальноосвітні. Існували 112 шкіл, де предметом була литовська мова, і 18, де таким предметом була чеська.

Ліквідація неписьменності та збільшення кількості шкіл становили безсумнівний успіх тодішньої польської держави. Значення початкової і середньої польської шкільної освіти у той період полягало в інтеграційній ролі в суспільстві, що неможливо переоцінити. Діти і молодь діставали окреслені програмою знання польської історії та літератури, географії та природознавства, однакові по всій державі та викладені вчителями, стан підготовки яких відіграв вирішальну роль у рівні освіти. Цей рівень, мабуть, можна вважати задовільним. Діти з загальних і середніх шкіл у маленьких населених пунктах при вступі до вищих навчальних закладів були однаково готові й не потребували жодних преференцій. Важливим здобутком польської школи було патріотичне виховання. Воно виправдало себе, хоч і за трагічних умов, в наступні періоди вітчизняної історії. Пропагований у школах культ легіонів і Юзефа Пілсудського, якого фамільярно звали Дідусем, був культом людей, які вели країну в прорив до незалежності.

Вищі навчальні заклади були винятково польськомовними. 1915 р. було відновлено польський університет у Варшаві. Після 1918 р. виник університет у Познані, а в Любліні — Католицький університет. У Вільнюсі знову було створено університет, що дістав ім'я Стефана Баторія. Виникали і спеціальні вищі навчальні заклади, як, наприклад, Гірнича академія в Кракові (1919 р.) і Школа політехнічних наук у Варшаві (1922 р.). В політехнічному інституті у Гданську повсякчас навчалось кількасот студентів з Польщі. Велике значення мав заснований 1918—1919 рр. у Варшаві приватний Вільний Польський університет, що мав філію в Лодзі та гуртував викладачів, які через ліві погляди не знаходили місця в державних закладах. 1929 р. отримані в цьому закладі дипломи дорівнювали до дипломів інших університетів. Загалом Друга республіка мала 28 вищих навчальних закладів і 48 тис. студентів.

Розвиток вищої освіти в Другій республіці відбиває також кількість дипломів. 1922/23 н. р. було здобуто 2173 дипломи. На той час не було захищено жодної докторської дисертації. Найбільше докторських ступенів — 518 — було здобуто 1932/33 навчального року. 1936/37 н. р. дипломи про вищу освіту отримали 6114, а докторські дипломи — 25 осіб.

Вищі навчальні заклади змогли дати освіту численній групі громадян, що склала еліту, творила громадську думку, справляла вплив на інтелігенцію, а подеколи й інші верстви. Серед студентів стикалися різні точки зору. Частина перебувала під впливом націоналістичних угруповань, активно виступала, зокрема, проти євреїв в університетах. Частина схилилася на бік соціалістів. Більшість звичай просто навчалась і бажала набути знань, а після навчання посісти вищий соціальний статус, особливо студенти селянського і робітничого походження.

Польська наука мала успіх і на міжнародній арені. Міцні позиції посіла польська школа математики на чолі з Вацлавом Серпінським, Стефаном Банахом і Гуго Штайнгаузом. У філософії та логіці помітними постатями були Ян Лукасевич, Тадеуш Котарбінський, Роман Інгарден, Владислав Татаркевич. В інших галузях добилися успіху антропологі Броніслав Малиновський і Ян Чекановський, соціолог Флоріан Знанецький і вже згадуваний мовознавець Ян Бодуен де Куртене. Видатні науковці прославили польську науку у світі. Та повсякдень її творили насамперед численні науковці, що викладали в 28-ми вищих навчальних закладах країни та працювали в наукових установах і інститутах (поряд з іншим, Польська академія мистецтв, Державний заклад гігієни, Інститут дослідної біології імені М. Ненського, радієвий інститут). 1939 р. було 15 наукових інститутів, в тому числі 7 техніко-індустріальних.

Незважаючи на фінансові труднощі, культура розвивалась. З прози надалі читали твори Стефана Жеромського (пом. 1925 р.).

Успіхом у читачів користувалися Софія Налковська, Марія Домбровська, Юліуш Каден-Бандоровський, Софія Коссак-Шуцька. Деякі письменники тоді лише починали кар'єру, а після Другої світової війни увійшли до світової літератури. Це Вітольд Гомбрович, Бруно Шульц, Станіслав Ігнацій Віткевич (Віткаций). Письменницьку кар'єру починали Марія Кунцевичова і Ян Парандовський. Подією було присудження Нобелівської премії 1924 р. з літератури Владиславові Реймонту за роман «Селяни».

Поетичну творчість продовжували Леопольд Стафф і Ян Каспрович. Літературну діяльність почали поет Костянтин Ільдефонс Гальчинський, майбутній нобелівський лауреат Чеслав Мілош. Сильну групу склали поети (Юліан Тувім, Антоній Слонімський, Ян Чехонь, Казимир Вежинський, Ярослав Івашкевич), зосереджені навколо часопису *Skamander*, з якого вони взяли назву групи. З нею пов'язані поетеси Казимира Іллаковичувна і Марія Ясножєвська-Павликовська. Авангард поетів становили, поряд з іншими, Тадеуш Пайпер і Олександр Ват.

Варшава, Львів і Краків мали добрі театри. Діяли режисери і актори Юліуш Остерва, Стефан Ярач, Леон Шиллер. Театр належав до культури еліти, що рідко сприймалася ширшими колами суспільства.

В малярстві Друга республіка могла пишатись продовженням традицій довоєнної доби (Войцех Коссак, Яцек Мальчевський, Юліан Фалат, Юзеф Панкевич) і різними авангардними формами (Віткаций, Анджей Пронашко, Владислав Стшемінський, Генрік Стажєвський). Експозиції приваблювали дещо ширшу публіку, що, втім, подеколи керувалася лише снобізмом.

В галузі музики незаперечно чільною постаттю був Кароль Ши-мановський. Подіями музичного життя стали організовані від 1927 р. у Варшаві кожні п'ять років Міжнародні конкурси піаністів ім. Ф. Шопена. На них здобували лаври і польські піаністи (напр., Вітольд Малцужинський, Станіслав Шпінальський, Генрік Штомпка). Світову славу й надалі мали Ігнацій Падеревський і Артур Рубінштейн. Успіхи польських музик тішили публіку. Тривала традиція родинного музикування. Серйозну музику пропагувало радіо, що почало передачі 1925 р. Важливим елементом культури було поширення грамплатівок. Не припиняли діяти хори, співацькі товариства, зосереджуючи навколо себе місцеві спільноти.

Поширювали культуру розвиток преси, радіомовлення, книжковий друк. 1937 р. виходили 2692 назви часописів. Шкільні та освітні бібліотеки сприяли поширенню шкільних і позашкільних знань. Наприкінці Другої республіки наклад назв неперіодичних видань (7974) наближався до 30 млн, найбільша питома вага належала популярним (понад 14 млн).

У галузі масової культури велику роль відігравали популярні часописи і література не дуже високого ґатунку. Кінематограф допомагав зменшувати дистанцію між соціальними групами. Кіно-

театри стали постійним елементом інтер'єру міст і містечок. Віддаленим від масових розваг було село, де культурне життя зосереджувалось здебільшого навколо родин і плекало звичаї, пов'язані з порами року і релігійними святами. Помітні відмінності в стані культури значною мірою залежали від розташування. Без сумніву, села західних воєводств Республіки були ближчими до тодішніх стандартів Західної Європи і з точки зору аграрної культури. В поширенні загальної культури на селі певну роль відіграли панські двори і палаци, між іншим, за посередництва обслуги, що походила з навколишніх сіл. Взірці матеріальної та особистісної культури, запозичені в багатих, справляючи певний вплив на бідних. Проте ці зразки не завжди були корисні.

Здобуття незалежності Польщі 1918 р. створило цілком нову ситуацію. Ще не встигли вщухнути емоції з події, на яку покоління чекали 123 роки, як довелось налагоджувати оборону кордонів щойно здобутої батьківщини. Для західних земель боротьба з німцями за Помор'я, Великопольшу і Сілезію становила важливий момент консолідації суспільства на захист кодонів¹. Найбільша мобілізація майже всіх поляків мала місце у війні з Радянською Росією, коли на захист держави встали всі верстви суспільства. Війна 1918–1920 рр. дала полякам усвідомлення, що без огляду на соціально-політичні відмінності вони становлять єдину націю, яка мусить захищати вітчизну. Насамперед військо пройшло громадянське виховання. Служба у війську стала врешті (й пізніше, в мирний час) інтеграційним чинником польського суспільства. Польські громадяни інших національностей (білоруси, українці, євреї) служили, та не надто впливали на цю важливу роль війська. Другим чинником єднання поляків була загальна початкова освіта, зокрема після реформи, коли уніфікували навчальні програми. Звичайно, були й інші інтеграційні елементи, наприклад Римо-католицька церква (пор. ч. III, п. 5.1). Проте не всі вони охоплювали ціле суспільство. Друга світова війна показала, що національна свідомість поляків у міжвоєнний період дуже помітно зросла.

Згідно з переписом 1921 р., населення Другої республіки налічувало 27 177 тис., а 1931 р. — 32 107 тис. 1939 р. кількість населення становила близько 35 млн. Загальні переписи не виокремили національності, а лише рідну мову і віросповідання. На цій підставі приблизно можна визначити кількісне співвідношення національностей. Поляки становили близько 65 % усього населення.

Соціальна структура суспільства 1921 р. виглядала таким чином: люди найманої фізичної праці — 7,5 млн (28 %, в т. ч. сільськогосподарські робітники), селяни — 14,5 млн (53 %), інтелігенція — 1,4 млн (5 %), дрібні міщани — 3 млн (11 %), інші групи

¹ А також наступальна війна Польщі 1918–1919 рр. із Західноукраїнською Народною Республікою. — *Прим. пер.*

(в т. ч. 100 тис. землевласників) — 800 тис. (3 %). 1938 р. відповідні показники становили: 10,5 млн (30 %), 17,4 млн (50 %), 2 млн (6 %), 4,1 млн (12 %), 800 тис. (2 %).

У міжвоєнний період населення міст становило 1921 р. 25 %, а села — 75 % цілої людності. За 10 років міське населення збільшилось до 28 %, а сільське — зменшилось до 72 %.

Найбільше місто Другої республіки, Варшава, 1939 р. налічувала бл. 1 млн 300 тис. мешканців. Другим завбільшки містом була Лодзь — 672 тис., третім — Львів (318 тис.), четвертим — Познань (272 тис.), п'ятим — Краків (259 тис.), шостим — Вільнюс (209 тис.). Дев'ять інших великих міст нараховували від 100 до 140 тис. населення.

Відмінності в рівні життя стосувались не тільки міст і сіл. Вони також залежали і від регіону. Між окремих верств існувала велика різниця в матеріальному становищі. Загалом можна сказати, що цивілізаційний, культурний статус залежав значною мірою від освіти. Впадали в очі насамперед зовнішні відмінності вбрання між селянами і землевласниками, а серед мешканців міст — між пролетаріатом і рештою населення.

5. Церкви і релігійне життя

5.1. Католицька церква

Перед католицьким суспільством і Церквою як інституцією 1918 р. постала необхідність уніфікації організаційних і релігійних справ, що дуже відрізнялись на теренах, успадкованих від трьох держав-загарбниць. Загальна кількість католиків за переписом 1931 р. становила 20 670 100 осіб.

Уніфікувати певний взірць загальної релігійності виявилось легше, ніж вирішити організаційні й матеріальні справи Церкви. Майже одразу було відновлено дієцезії (ліквідовані указами Олександра II після Січневого повстання): в Мінську 1917 р., в Кам'янці-Подільському — 1918 р., і в Янові Підляському — 1918 р. (1924 р. кафедру було перенесено до Седльця). Перші дві згодом ліквідували радянські власті. В грудні 1920 р. було засновано дієцезію з осередком у Лодзі.

Конкордат набув чинності в серпні 1925 р., після підписання та ратифікації сеймом і сенатом. Папа Пій XI на той час створив нові митрополії й дієцезії та реорганізував наявні. Тож Друга республіка мала 5 митрополій (Гнезненсько-Познанська, Варшавська, Віленська, Львівська і Краківська) з 20 дієцезіями і польовим єпис-

копством Війська Польського. Вільне місто Гданськ було осередком Гданської дієцезії, напряду підлеглої Апостольському Престолові. Новими митрополіями в Другій республіці були Віленська і Краківська, а новими дієцезіями — Лодзька (від 1920 р.), Катовицька, Ченстоховська і Пінська.

Конкордат регулював стосунки держави з Церквою, надаючи останній автономію і свободу дій. Уряд шанував ухвали конкордату, а суперечки з Апостольським Престолом і деякими єпископами не становили загрози. Примасові або нунцію вдавалося їх залагоджувати доволі швидко. У Варшаві від 1919 р. перебував нунцій, а у Ватикані польський посланник, від 1924 р. — посол. Першим нунцієм у Польщі був Ахілле Ратті, майбутній папа Пій XI. Хоча католицька релігія не була державною, влада брала участь у церковних урочистостях, а ієрархи — в державних заходах.

Після здобуття незалежності виникла суперечка між Варшавою і Гнезно за місце резиденції примаса. Остаточню її було розв'язано 1925 р. Конгрегацією для надзвичайних церковних справ, яка визнала за архієпископом Гнезненським титул примаса Польщі. Це вже зрештою був почесний титул, оскільки з ним не пов'язувалися прерогативи примасів з періоду перед поділами. За двадцятиріччя було двоє примасів: Едмунд Дальбор від 1919 р. і Август Гльонд — від 1926 р. Обидва були кардиналами — Дальбор від 1919, а Гльонд — від 1927 р. Крім них, 1919 р. кардиналом став варшавський архієпископ Олександр Каковський.

Завдяки добрим взаєминам з державою Церква змогла розвинути організаційну і пастирську діяльність, а потреби у ній були величезні. Належало упорядкувати, поряд з іншим, фінансові підвалини, що різнилися у трьох частинах країни. Церковні маєтності з доби до поділів були значною мірою одержавлені загарбниками, духівництву виплачували заробітну платню. Конкордат визначив кількість етатів (посад) духівництва, що мали отримати від польської держави компенсацію за забрані землі. Парафіяльний клір і надалі отримував доходи від сплат за шлюби, хрещення, похорони і подібні т. зв. *iura stolae*. Різниця між духівництвом у цій царині була велика, залежно від дієцезії та майнового стану парафіян. Прибутки ксьондзів не падали нижче рівня непогано влаштованих державних службовців. Це викликало, зокрема в сільських осередках, де заможність священників впадала в очі, зростання антиклерикалізму. Звичайно, як завжди, так і в цьому випадку траплялися винятки — бідні ксьондази.

Функції, здійснювані ксьондазами, рівень освіти і матеріальний стан духівництва ставили його високо в соціальній ієрархії. Це було особливо помітно на селі. Відстань між ксьондзом і парафіянами там була дуже великою. На селі священник надалі був ближче до панського двору, а в малому містечку належав до місцевої інтелігенції. Видатки і потреби Церкви в загальнодержавному масштабі

були великі. Треба було утримувати Люблінський католицький університет і дієцезіальні семінарії, споруджувати і ремонтувати костьоли та парафіяльні будинки, субсидувати добродійні та освітні релігійні установи.

Викладання релігії в Другій Речі Посполитій охопило всіх дітей і молодь римо-католицького віросповідання (як, зрештою, й інших сповідань) у загальних і середніх школах. Викладали там фахові священники — катехіти. Вони були зобов'язані організовувати недільні меси і проповіді в школах. До цих функцій належали і реколекції Великого посту. Загальна пасторська опіка дітей і молоді становила дуже важливий елемент релігійного виховання. Було організовано і академічне пастирство, що охоплювало не всіх студентів, але являло собою певний засіб подолання досить поширеної релігійної байдужості в академічній молоді. Між ксьондзів, задіяних у цій галузі, були визначні польські душпастирі (Едвард Швейніц, Олександр Жихлінський, Генрік Глебович). На чолі академічних католицьких організацій стали «Відродження» і *«Juventus Christiana»*. Вони істотно вплинули на формування свідомої віри католицької інтелігенції. Завдяки зв'язкам з відомими особами або католицькими осередками за кордоном священники та інтелігенція довідувалися про нові течії, що виникали в європейській Церкві та могли їх прищеплювати на польському ґрунті, сприяючи таким чином до створення нової релігійної культури. Між ксьондзів це були, поряд з іншими, Іззі Радзішевський, Яцек Воронецький, Владислав Корнілович.

Народна релігійність лишалася повсякчас під впливами давніх стереотипів (сентименталізм, схильність до зовнішніх форм), що стверджували різноманітні братства і парафіяльні гуртки.

1930 р. польський єпископат створив Католицьку акцію з чотирма «спеціальностями», т. зв. колонами — чоловічою, жіночою, юнацькою і дівочою. Вона мала на меті оновлення релігійного життя родин і суспільства. Католицька акція намагалася долати величезну дистанцію між кліром і світським людом. Її недоліком була неминуча масовість, а отже, очікування інструкцій згори. 1939 р. Католицька акція нараховувала 750 тис. членів.

Другий після римського католицький обряд — грецький — за переписом 1931 р. гуртував 3 336 тис. вірян (10,5 % населення Другої республіки). Греко-католики мешкали компактно на терені Східної Галичини: у Львівському, Станіславському, Тернопільському воєводствах. Нечисленні (кількадесят) неоунійні парафії, створені після здобуття незалежності, були на теренах Підляшшя, Люблінщини, а також на Волині та Поліссі. Через щільну пов'язаність греко-католицької релігії з українською національністю поширювати унію було складно. Між римо-католицьких ієрархів палким речником на користь неоунії був сєдлецький єпископ Генрік Пшеждзецький, а з греко-католиків — львівський митрополит Андрей Шептицький. Польська влада вбачала в греко-католицьких

священиках, прибулих зі Східної Галичини, ворожий державі елемент. Місцева адміністрація ставилась до них недоброзичливо. Звідси випливали перешкоди відкриттю окремого єпископства неоуніатів і невеликий обсяг заходу.

Греко-католики мали і надалі три дієцезії: Львівську митрополічу, Перемишльську і Станіславську. З номінацією єпископів не було проблем, бо митрополит Андрей Шептицький і двоє інших єпископів, перемишльський Йосафат Коциловський і станіславський Григорій Хомишин, були призначені ще за часів австрійської влади.

Нормальна пастирська діяльність не наражалася на перешкоди. Релігійне життя дещо пожвавішало. Поновлювались і творилися численні парафіяльні братства, властиві східному обряду. Греко-католицькі єпископи прагнули впровадити celibat священиків¹. Новину сприймали з великим опором і священики, й паства. Акцію підтримував митрополит Шептицький і досягнув певних результатів. Наприкінці Другої республіки було вже 25 % неодружених греко-католицьких священиків, порівняно з неповними 10 % на початку розгортання акції.

У зв'язку з розпадом Австро-Угорської монархії поменшали можливості вищої освіти греко-католицького духовництва. З цією метою архієпископ Шептицький заснував 1928 р. у Львові Греко-католицьку теологічну академію. Її вистачало для потреб кліру, але це не погамувало прагнень українців мати у Львові власний національний університет.

Врешті скінчилась керівна роль греко-католицьких священиків у національних питаннях. Цю роль перебрала антипольська, націоналістично настроєна світська інтелігенція, що боролась також проти своїх побратимів, якщо ті діяли в дусі згоди з поляками. Священики не бажали залишатися поза інтересами життя парафіян і поступалися шовінізму. Обом церковним ієрархам не вдалося закликами до поміркованості загальмувати дедалі більшу ворожість між обома спільнотами.

Прикладом складної долі в тамтешньому регіоні є постать Львівського митрополита Андрея Шептицького, що походив з давно колонізованої родини руських бояр. Вступивши до ордену василіан², він прийняв східний обряд і заявив про свою належність до

¹ У православ'ї чорне духовництво (ченці) є безшлюбним, а парафіяльні священики повинні одружуватися. В католицизмі celibat поширюється на цілий клір. Між греко-католиками нема єдності щодо цього. — *Прим. пер.*

² Василіани (базиліани) — чернечий орден у Візантії, статут Василія Кесарійського бл. 362 р. Від XI ст. є в Україні. Після Берестейської унії 1596 р. монастирі 1617 р. сполучено у Литовську конгрегацію св. Трійці. У Львові 1739 р. створено Руську Коронну конгрегацію Покрови Богородиці. Капітул Греко-католицької церкви 1743 р. в Дубні створив чин св. Василя. Місіонерство, освіта, видавнича діяльність. В Російській імперії 1839 р. ліквідований. В 1930-х роках мав монастирі в Галичині (Бучач, Доброміль, Кристинополь, Львів, Перемишль, Золочів тощо — загалом 16), на Закарпатті (3), в Угорщині, Румунії, досі в Канаді, США, Бразилії, Аргентині, Італії (Тротаферата), Лівані. — *Прим. пер.*

українців. Його брати при цьому «лишилися» поляками. Один (Станіслав) був генералом польського війська, другого (Олександра) 1940 р. замордували німці, третього (Леона) 1939 р. розстріляв НКВД¹. Четвертий (Казимир), як Андрей, прийняв грецький обряд і вступив до ордену студитів².

Іншою Католицькою церквою в Республіці була вірменська церква. Нечисленна група вірменів налічувала пару тисяч осіб і мала кафедру з архієпископом у Львові. В міжвоєнний період ним був Юзеф Теодорович (1901–1938). Вірмени мали тоді хіба що кілька парафій. Вони були віддавна полонізовані та лояльні до польської держави. Проте вони плекали міцне усвідомлення свого походження, що поряд з іншим, виявилось у почутті пов'язаності зі побратимами в інших країнах, зокрема в особливо драматичні для вірменів часи, як наприклад, землетруси або етнічні чистки в Туреччині за Першої світової війни³.

5.2. Інші Церкви і віросповідання

Крім католиків, найчисленнішими були православні. За переписом 1931 р. вони налічували 3 763 тис. (11,8 %) і населяли східні терени республіки. Невеликі групи мешкали в інших регіонах, головним чином у містах. У свідомості поляків закріпився певний стереотип православного русифікатора і загарбника, жеврів спогад про російських урядників і солдатів з доби поділів. Паству становив український і білоруський сільський люд. Росіян було небагато, російські впливи лишалися зокрема між православної ієрархії. Становище Церкви і релігії в більшовицькій Росії було таке, що фактично православні були лояльними до польської держави і домагались автокефалії, яку Костянтинопольський патріархат остаточно визнав 1924 р.

Православна церква в Другій республіці мала 5 епархій, понад 1400 приходів, 12 чоловічих і 6 жіночих монастирів, дві духовні семінарії — у Вільнюсі та Крем'янці. 1925 р. у Варшавському університеті організовано чотирирічне вивчення православного богослов'я.

¹ НКВД (укр. НКВС) — Народний комісаріат внутрішніх справ, радянський репресивний апарат. — *Прим. пер.*

² Чернечий чин (орден) Української греко-католицької церкви. Митрополит А. Шептицький 1907 р. заснував їм перший монастир (Скнилів біля Львова) з ігуменом К. Шептицьким. До 1939 р. лаври (Львів, Унів), монастирі (Львів, Зарваниця), скит (Підлюте), парафіяльний дім (Коростів), осередки на Гуцульщині та Лемківщині (Дора, Флоренці). Репресовані радянською владою, діяли в підпіллі та в Німеччині (Буке), Бельгії (Шевтонь), Канаді (Вудсток), Італії (Кастельгандольфо), США (Пасаїк біля Нью-Йорка), Парагваї. Студитів за кордоном очолював ієромонах Любомир Гузар, нині кардинал, архієпископ Київський і Галицький, голова УГКЦ. — *Прим. пер.*

³ Геноцид проти вірменів забрав мільйони життів, але Туреччина його досі заперечує. — *Прим. пер.*

Важкою справою було врегулювання правового статусу майна Православної церкви. Значною мірою воно походило з маєтностей, відібраних в Унійної церкви після ліквідації унії наприкінці XVIII і в XIX ст. Так, відомий православний осередок паломників у Почаєві на Волині до 1832 р. належав унійному ордену василіан, ліквідованому Миколою I¹. На теренах колишнього Королівства Польського забрано на користь Православної церкви унійні, а подеколи римо-католицькі церкви і маєтності, наприклад на Підляшші. Повернення церков, плебаній і цвинтарів часто оголошувала паства, зокрема в місцевостях, звідки православне населення виїхало до Росії разом з відступом війська під час Першої світової війни і зовсім не повернулось або вернулось у незначній кількості. Тому руйнування церков у міжвоєнні роки не завжди мало одно-значно політичний підтекст, але було спричинене зростанням антагонізму між місцевим населенням і поганою репутацією Польщі на міжнародній арені. Адже ці факти охоче використовували в антипольській пропаганді Радянський Союз і Німеччина.

За переписом населення 1931 р., загальна кількість протестантів трьох чільних євангелічних церков (аугсбурзька, реформована² і унійна) становила 835 тис. осіб (2,6 %). Масова свідомість отожднювала їх з німцями. Панував досить поширений стереотип: поляк — католик, а німець — євангелік, зокрема на землях з-під пруської влади і на Горішній Сілезії.

Найчисленніша з протестантських Церков, Євангелічна аугсбурзька церква, налічувала бл. 0,5 млн найбільш полонізованої пастви з власною консисторією у Варшаві на чолі з суперінтендантом Юлієм Бурше. Завдяки кафедрі євангелічної теології Варшавського університету Церква мала пастирів для всіх своїх парафій у країні.

Наступна за численністю протестантської пастви (бл. 300 тис.), Євангелічна унійна церква з центром у Познані діяла переважно на західних землях Другої республіки і мала німецький характер. Пастори діставали освіту в спеціально створеній Вищій теологічній школі в Познані. Таким чином була досягнута незалежність від теологічної кафедри у Варшаві.

Інші Євангелічні церкви (зокрема на Горішній і Цешинській Сілезії та в Галичині) налічували від кільканадцяти до кількадесяти тисяч вірян. Поряд з ними в Республіці діяли такі протестантські спільноти, як баптисти і адвентисти, що важко здобували прихильників через рішучу недоброзичливість ієрархії, духівництва і самої пастви Католицької церкви.

Діяла Церква маріявітів, яку 1935 р. розколола суперечка про священство жінок і одруження духовних осіб. Ця Церква втратила популярність, яку мала до Світової війни.

¹ Нині Почаївська лавра належить Православній церкві Московського патріархату. — *Прим. пер.*

² Себто лютерани і кальвіністи. — *Прим. пер.*

Польська народно-католицька церква, заснована Францішком Годуром у США і перенесена також до Польщі, зосередила в своїх лавах близько 40 тис. осіб з кількадесятьма священиками. Парафії цієї Церкви подеколи виникали в контексті різних суперечок в римо-католицьких парафіях, часто через антиклерикальні тенденції в сільських осередках.

Значення невеличких Церков було подеколи сильним у локальних спільнотах. Їхня пастирська, добродійна, освітня праця кидала виклик традиційній релігійності католиків.

Після католиків і православних найчисленнішою віросповідною групою в Польській республіці була юдейська спільнота. До релігії Мойсея зголошувалося 3 114 тис. осіб, себто майже 10 % населення країни. Юдейська Релігійна спілка діяла в межах державних приписів. Юдеї посідали 800 віросповідних громад, де пастирську опіку виконували юдейські духовні особи (равіни). В кожному місті та містечку, де мешкали юдеї, були молитовні будинки — синагоги. Юдейські маси дотримувалися приписаних релігійних обрядів і молитов. Святкові дні трактувалися юдеями з належною пошаною. Досить полонізована єврейська інтелігенція була вже не такою ортодоксальною і часто взагалі далекою від релігії.

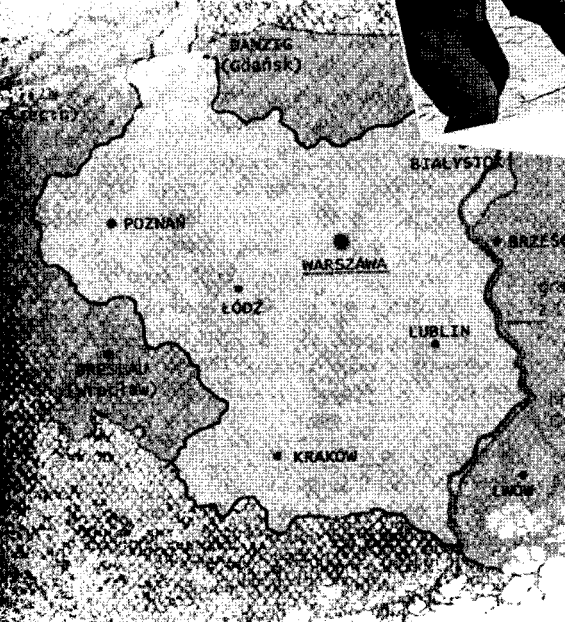
Невеликі спільноти мусульман і караїмів у міжвоєнний період мали загальнопольські релігійні спілки, визнані державою.

Всі офіційно визнані віросповідання в Другій республіці мали власних військових пастирів. Капелани окремих сповідань входили до складу офіцерського корпусу.

ЧАСТИНА IV

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

1. Вересень 1939 року

Пакт Ріббентропа–Молотова 23 серпня 1939 р. (пор. ч. III, п. 3) захистив Німеччину від атаки з боку Радянського Союзу. Отже, Гітлер зміг почати війну проти Польщі. 1 вересня німці атакували польський пост на Вестерплатте. Німецька армія перетнула польські кордони по всій довжині. Перевага німецьких сил була величезна, насамперед у бойовій техніці. Німці мали вп'ятеро більше літаків (2 тис. проти 400 польських), майже в 15 разів більше танків і бронемашин (2400 проти 180 польських). Масована німецька атака за такої великої переваги сил змусила польські армії відступати вглиб країни, незважаючи на опір і подеколи успішні сутички і бої. В битві на Бурі (9–12 вересня) вдалося затримати швидкий марш ворога на Варшаву. Всупереч правді, німці вже 8 вересня оголосили, що здобули столицю.

В перші дні вересня розпочалась евакуація уряду і центральних державних установ з Варшави на схід, було вивезено золото Польського банку. Цивільна оборона міста лишилась у руках Президента Варшави Стефана Стажинського, а військова — генерала Юліуша Руммеля. 3 вересня Англія і Франція оголосили Німеччині війну, та не зважилися на жодні наступальні дії, хоча французька армія на франко–німецькому кордоні налічувала 90 дивізій, 2500 танків і принаймні 1400 літаків. Бездіяльність союзників дала німцям змогу скерувати всі сили до Польщі. В країні запанував настрій поразки, що й викликав хаос на шляхах, якими тікали тисячі людей. Вони були кинуті напризволяще, а німецька авіація бомбардувала і обстрілювала втікачів. На цій фазі війни більше людей загинуло на шляхах, ніж у бомбардованих містах. Виникали затори, що ускладнювали рух польського війська, якому доводилося подеколи силоміць усувати людей і транспорт зі шляхів, зазнаючи під час цього відчутних втрат.

В середині вересня Польща опинилась у критичному становищі, хоча на східних теренах держави перебувала майже половина безздатного війська, а німці загрузли в поточній боротьбі з окреми-

ми польськими частинами. Вторгнення Червоної армії до польської держави без оголошення війни 17 вересня 1939 р. остаточно визначило поразку вересневої кампанії¹. Військо ще билось у різних пунктах країни. Варшава капітулювала 28 вересня, залога Гелю — 2 жовтня, а генерал Францішек Клеєберг зі своєю армією здався німцям 6 жовтня 1939 р.

Німецька армія від початку розглядалась як ворог. Натомість були певні суперечності стосовно Червоної армії. Її командири зрештою сприяли такому становищу, бо деякі з них казали, що є союзниками поляків у боротьбі з Німеччиною². Врешті головнокомандувач, маршал Ридз-Сміглий, видав директиву уникати боротьби з Червоною армією, крім необхідної оборони. Усвідомлювалась безнадійність опору проти двох агресорів водночас. Уряд разом з головнокомандувачем і військом, що перебувало при ньому, перетнув 18 вересня в Кутах кордон з Румунією. До Угорщини і Румунії також проривались поодинокі або групами вояки, офіцери і цивільні особи, прослизавши між німецькою і Червоною арміями. Частина війська на півночі країни перейшла литовський і рідше латиський кордон.

Оцінюючи перебіг боїв, варто зазначити, що вереснева кампанія, зокрема порівняно з наступним німецьким загарбанням Норвегії та Франції в червні 1940 р.³, показала напрочуд героїчну і досить тривалу боротьбу польської армії, яку фактично перервало вторгнення Червоної армії. Після 17 вересня будь-які корективи польських планів оборони стали неможливими через оточення і разючу перевагу німецьких і радянських сил. Зосереджені на східних теренах польські дивізії здебільшого потрапили в радянський полон, уникнути якого вдалося лише деяким групам чи окремим особам, що встигли перетнути котрийсь із державних кордонів.

Польські втрати у вересневій кампанії становили бл. 70 тис. вбитих і 133 тис. поранених. До німецького полону потрапило близько 400 тис. вояків і офіцерів, а до радянського, разом із захопленими пізніше, близько 230 тис. До Угорщини перейшли бл. 35 тис., до Румунії — бл. 32 тис., до Литви і Латвії — бл. 12 тис. вояків і офіцерів. Німецькі втрати вбитими, пораненими і померлими становили бл. 50 тис., а радянські — бл. 10 тис. Польща зазнала величезних втрат військової техніки, але й німецькі втрати становили сотні танків і літаків. Німці були змушені багато місяців їх надолужувати.

¹ Москва формально пояснила перехід кордону потребою взяти під захист населення Західної України і Західної Білорусі нібито з огляду на нездатність польської держави. — *Прим. пер.*

² Червона армія провела спільний з німцями парад в Бресті. — *Прим. пер.*

³ У квітні 1940 р. німці загарбали Данію і Норвегію, в травні розгромили Нідерланди і Бельгію, а в червні змусили капітулювати Францію й окупували більшість країни. — *Прим. пер.*

Союзники Польщі не дотримали своїх зобов'язань. Вони не використали і час між вереснем 1939 р. і травнем 1940 р. для воєнних приготувань. Невтручання союзницьких армій у вересні 1939 р., поряд з іншим, затягнуло війну надовго.

2. Землі республіки під німецькою і радянською окупацією

28 вересня 1939 р. Ріббентроп підписав у Москві новий німецько-радянський трактат¹, що визначив сфери впливів і кордони обох держав, замінивши договір від 23 серпня 1939 р. Кордон відтоді проходив вздовж Сяну і Бугу, залишаючи на радянському боці області Білостоку і Ломжі. СРСР віддав Вільнюс з невеликою частиною Віленщини Литві, яка, втім, була змушена прийняти на свою територію підрозділи Червоної армії.

Німеччина посіла майже 49 % теренів Республіки (188,7 тис. км²) і понад 22 млн населення, а СРСР — 50 % (201 тис. км²) і бл. 13 млн населення. Переданий Радянським Союзом Литві Вільнюс з околицями становив бл. 1,5 % території (5,7 тис. км²) польської держави і близько 0,5 млн населення. В червні 1940 р. Вільнюс разом із цілою Литвою було включено до СРСР².

Німці прилучили до Рейху³ частину загарбаних польських земель (92,5 тис. км²), а з решти утворили т. зв. Генерал-губернаторство (ГГ — 95,5 тис. км²) зі столицею в Кракові. Губернатором став Ганс Франк, який обрав собі за оселю Вавель⁴.

З включених до Рейху теренів було виселено до генерал-губернаторства або вивезено на роботу до Німеччини понад 900 тис. осіб, в т. ч. майже всю інтелігенцію і землевласників. Малося на меті позбавити ці землі активних і політично свідомих елементів. Натомість було поселено колоністів-німців (631 тис.). На тернах ГГ розгорнулися brutальні репресії проти інтелігенції. Чільні діячі

¹ Договір про дружбу і кордони між Радянським Союзом і Німеччиною 28 вересня 1939 р. — *Прим. пер.*

² Радянський Союз восени 1939 р. домігся згоди Естонії, Латвії та Литви на введення Червоної армії, а влітку 1940 р. посилив ці гарнізони, зажадав зміни урядів, і три країни Балтії увійшли до його складу. — *Прим. пер.*

³ Третій (т. зв. Тисячорічний) Рейх 1933—1945 рр., на відміну від Священної Римської імперії (германської нації) 962—1806 рр. і Німецької імперії 1871—1918 рр. — *Прим. пер.*

⁴ Королівський замок у Кракові, що був до кінця XVI ст. столицею Польщі. — *Прим. пер.*

науки, культури, політики і духівництва вивозилися до концтаборів, заснованих у Польщі (Аушвіц–Освенцім, Біркенау–Бжезінка, Штутгоф–Штутово, Майданек тощо) або наявних на теренах Німеччини і Австрії (Бухенвальд, Заксенхаузен, Дахау, Маутхаузен, Ноенгамме, Равенсбрюк тощо) ¹. В багатьох місцях було розстріляно великі групи населення (наприклад, П'ясниця біля Вейгертова, Пальміри біля Варшави). Планова акція знищення постійно велась у в'язницях і слідчих ізоляторах передусім гестапівцями ².

Німці впровадили примусову працю для всіх поляків у віці 14–60 років. Служби праці (арбайтсамт) скеровували на роботу в країні й ще більше — до Німеччини. Оскільки заходи пропаганди за добровільний виїзд до Німеччини не дали задовільних результатів, було видано адміністративні накази, а поліція, СС ³ і військо провадили облави на міських вулицях. На роботу до Німеччини без огляду на освіту чи стан здоров'я було вивезено бл. 1,2 млн осіб.

На включених до Рейху теренах німці ліквідували польські школи і пресу, позакривали осередки культури. В генерал–губернаторстві не можна було в загальних школах вивчати польську історію і літературу. Освіту вище початкового рівня було обмежено виключно різними курсами і професійними школами, закрито видавництва, бібліотеки, музеї, чільні польські театри.

З початком німецько–радянської війни 1941 р. німці загарбали нові землі довоєнної Польської республіки, застосовуючи терор і винищуючи також тамтешніх поляків. Політика стосовно литовців, білорусів і українців, що там жили, була диференційована. Німці грали на національних антагонізмах і роз'ятрювали їх. Насправді вони не мали наміру створювати незалежні держави Україну і Білорусь на теренах, що до 1929 р. належали Польщі та СРСР. Вони мали заздалегідь спрограмовану політику поневолення і визиску слов'ян, використання тамтешніх матеріальних ресурсів на потреби Третього Рейху. Лише з тактичною метою подеколи вони робили певні жести. Східну Галичину було прилучено до генерал–губернаторства, а на решті теренів створено окрему окупаційну адміністрацію — т. зв. рейхскомісаріати ⁴.

У найтрагічнішому становищі опинились євреї, які згідно з гітлерівськими настановами підлягали цілковитому винищенню. Від початку окупації були створені гетто у більшості великих і малих міст, найбільші — у Варшаві та Лодзі. На досить маленькому просторі було напхано сотні тисяч людей, які гинули від голоду і

¹ Табори, спеціально призначені для знищення людей, були саме на польських теренах. — *Прим. пер.*

² Гестапо (Gestapo) — Таємна державна поліція Третього Рейху. — *Прим. пер.*

³ Елітарна мілітаризована структура (SS) Німецької націонал–соціалістичної робітничої партії (NSDAP). Не плутаймо з польовими військами СС (Waffen SS). — *Прим. пер.*

⁴ Зокрема Рейхскомісаріат Україна з центром у Рівному. — *Прим. пер.*

пошестей, зокрема тифу. На загарбаних під час німецько-радянської війни теренах німці здійснювали масові страти євреїв (наприклад, у Понарах біля Вільнюса).

У генерал-губернаторстві виникли спеціальні табори смерті в Треблінці, Белжеці, Собіборі, головним чином для євреїв, із знаряддям масового вбивства — газовими камерами. Концтабори, призначені німцями для інших національностей, теж мали газові камери з метою знищення євреїв (Освенцім, Бжезінка, Майданек). До таборів німці привозили євреїв і з-за меж Польщі. Між замордованих було багато поляків єврейського походження. Німецькі нюрнберзькі закони стосовно євреїв визнавали євреями всіх до третього покоління включно. Важко визначити точно, скільки євреїв пережили війну. Польська повоєнна статистика не наводила даних ні про релігію, ні про рідну мову, ні про національність. Приблизно можна твердити, що вижило їх хіба що кілька відсотків.

Із застосуванням терору і фальсифікації радянські власті провели на загарбаних ними теренах 22 жовтня 1939 р. вибори, внаслідок яких оголосили про згоду населення на приєднання до Радянського Союзу. В результаті подальших рішень Москви Східна Галичина і Волинь увійшли до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки в межах СРСР, а Білосточчину, Новогрудське воєводство, більшу частину Віленщини і Полісся було включено до Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки. 29 листопада 1939 р. всім мешканцям цих теренів було надано радянське громадянство.

Трагічна доля спіткала взятих Радами в полон офіцерів польського війська, Корпусу охорони прикордоння (КОП) і поліції, рядових поліцаїв і функціонерів КОП. 1939 р. їх було розміщено в трьох таборах на теренах СРСР (Козельськ, Старобельськ, Осташків) і майже всіх замордовано (бл. 15 тис.). Врятувались лише 400, вивезені до табору в Грязовці. Під час війни, 1943 р., німці натрапили на поховання офіцерів з Козельська в Катині біля Смоленська. Поховання вбитих з решти двох таборів було виявлено тільки 1991 р. Вони розташовані в Харкові на Україні і в Медному біля Твері в Росії. Досі невідомі місця поховання решти, бл. 7 тис. замордованих за наказом Сталіна політичних в'язнів, між яких були судді, прокурори, адвокати, бургомістри, професори, священники, політичні і громадські діячі, заарештовані після 17 вересня 1939 р. Їхню працю і діяльність у Польській республіці ¹ було визнано контрреволюційною, а отже — антирадянською. У тодішніх в'язницях і спеціально організованих на загарбаних східних теренах Другої республіки місцях ув'язнення утримувалися в нелюдських умовах тисячі людей, багато з яких померло від виснаження, хвороб і тортур.

¹ Мається на увазі Польська Народна республіка, а не сучасна (Третя) Польська республіка. — *Прим. пер.*

Депортації вглиб СРСР застосовувалися в масовому масштабі щодо лісників, військових осадників¹, учителів, землевласників, державних службовців різних шаблів, родичів раніше заарештованих людей. На українських і білоруських теренах, що входили до складу Другої республіки, масові депортації було здійснено в лютому, квітні, червні 1940 і червні 1941 рр. Вивезення відбувалося найчастіше вночі. Депортованим давали обмаль часу — лише щоб спакувати найнеобхідніші речі (відведений час і дозволена кількість речей часто залежали лише від «людяності» радянських функціонерів). Засланці їхали багато днів, а часом і тижнів, замкнені в не пристосованих для цього товарних вагонах. За різними підрахунками, включаючи російські, кількість вивезених становить від кількох тисяч до понад мільйон. Останні дослідження на підставі російських архівів наводять цифру 270 тис. Їх було вивезено на поселення до Сибіру або до Середньої Азії (Казахстан, Узбекистан). Частина було заслано до таборів Крайньої Півночі, де смертність здебільшого досягала 100 %.

3. Польський уряд і військо на чужині. Міжнародне становище Польщі _____

Після переходу кордону 18 вересня 1939 р. президент, уряд і головнокомандувач були інтерновані властями Румунії, тому визнано за необхідне якнайшвидше організувати вищі польські органи влади на еміграції. Ігнацій Мосцицький остаточно передав свої прерогативи президента Владиславові Рачкевичу, що перебував у Франції і одразу створив там уряд на чолі з прем'єром, генералом Владиславом Сікорським. Уряд ухвалив, що продовжуватиме боротьбу з Німеччиною на боці Англії та Франції. До Франції прибували тисячі вояків і офіцерів, насамперед з Румунії та Угорщини, де вони були інтерновані. До новоствореного війська вступали також польські емігранти, що роками жили у Франції. Польська армія в травні 1940 р. налічувала 84 тис. вояків. В Англії знайшли притулок кораблі польського військового флоту, яким пощастило туди вирватись у вересні 1939 р. В квітні 1940 р. польські частини брали участь у битві за Нарвик у Норвегії. Незважаючи на здобуття міста, його довелось віддати німцям і вивести війська коаліції. Після

¹ Польські колоністи, оселені в Західній Білорусі та Західній Україні за Другої республіки. — Прим. пер.

німецької навали на Францію і її капітуляції в червні 1940 р. частині польської армії пощастило дістатися до Англії. На запрошення англійського уряду там знайшли притулок і вищі органи влади Польської республіки.

Польський уряд на чужині одразу перебрав нагляд — спершу з Франції, а потім з Англії — за політичним життям еміграції та батьківщини та над організованим опором, здобувши в суспільстві незаперечний авторитет.

У Великій Британії вкотре почали відродження польського війська. У повітряній битві за Англію (серпень–жовтень 1940 р.) польські ескадрильї зробили істотний внесок у її оборону, а згодом — у нальоти на Німеччину. Загалом поляки знищили бл. 15 % німецьких літаків із загальної кількості збитих під час війни британськими силами. В серпні–жовтні 1941 р. Окрема бригада карпатських стрільців брала участь у битві за Тобрук.

З огляду на початок німецько–радянської війни, уряд генерала Сікорського підписав (30 липня 1941 р.) у Лондоні договір з СРСР, знаний під назвою договір Сікорського–Майського¹. Під тиском важкої ситуації на фронті Москва визнала, що трактати 1939 р. з Німеччиною втрачають чинність, погодилась встановити дипломатичні відносини з урядом Польської республіки і створити польську армію в СРСР. Надзвичайно важливим для сотень тисяч поневолених польських громадян у Радянському Союзі пунктом угоди була амністія, надана їм Кремлем. Польський уряд погодився на термін «амністія» з огляду на інтереси своїх громадян у СРСР, хоча це суперечило почуттям багатьох, хто потерпав лише за те, що був поляком. Угода наразилась на критику з боку частини політичних діячів на еміграції. Вони вважали, що угода взагалі не ставить чітко питання про те, кому належать східні землі Польської республіки, що становили частину її території до 1939 р. Генерал Сікорський навіть мусив з огляду на це здійснити зміни у складі уряду. В Лондоні дехто не усвідомлював, як багато ця угода означала для тисяч поляків і польських громадян інших національностей, депортованих і ув'язнених у таборах і на засланні на величезній радянській території фактично без жодних надій на майбутнє.

Командувачем польської армії в СРСР став генерал Владислав Андерс, визволений з в'язниці НКВД. Організація армії одразу наразилась на перешкоди. Радянські власті не постачали обіцяного екіпірування, зменшили кількість виділених продовольчих пайків. Польські звернення до союзників не дали результатів. Велика Британія була зацікавлена в союзництві з СРСР, а тому переадресувала генерала Андерса до радянських властей, а ті, в свою чергу — до союзників. Формована армія була переведена з району Куїбишева в Росії до околиць Самарканда в Узбекистані, що, крім транспорт-

¹ І. М. Майський — посол СРСР у Великій Британії. — *Прим. пер.*

них та інших труднощів, було пов'язано ще й з раптовою зміною клімату — від суворих морозів до майже тропічної спеки. З військовими таборами кочувала польська цивільна людність, що прибувала з заслання і в'язниць на звістку про творення польського війська. Їй надавали допомогу та інформацію представництва польського посольства, що виникали на просторах СРСР. До таборів утворюваного польського війська в результаті пощастило дістатися кількадесятьом тисячам цивільних осіб, що не були до нього включені. Це були насамперед жінки, діти і старі люди. Врешті Сталін уклав з Великою Британією угоду про евакуацію польської армії до Ірану. Двома етапами (березень, квітень і вересень 1942 р.) через Каспійське море (з Ашхабада і Красноводська) до Ірану було перевезено бл. 116 тис. осіб, в т.ч. 78 тис. вояків, а решту становила цивільна людність. Після прибуття війська на Близький Схід генерал Андерс продовжив формування польської армії. В липні 1943 р. з неї було виділено Другий польський корпус. Корпус 1944 р. брав участь у боротьбі за Італію, поряд з іншим, здобувши Монте Касіно, Анкону і Болонью.

Сталін від початку був негативно настроєний до польської армії, що утворювалась під проводом Андерса, цілком слушно вважаючи, що вона не буде слухняним союзником. Польське командування не хотіло погодитися, наприклад, на участь окремих польських підрозділів у боротьбі з Німеччиною в складі радянських частин. Воно вважало єдиною можливою участю цілої неподільної польської армії у війні на боці Червоної армії.

Під час формування армії генералом Андерсом майже рік тривали пошуки тисяч офіцерів передвересневої армії, що мусили зголоситися до утворюваного війська, але знайти їх було вже неможливо. Під час одного зі звернень до Сталіна, Берії й Меркулова¹ щодо цього питання поляки почули моторошні слова: «Ми припустилися помилки щодо них». Відтак, коли 1943 р. німці відкрили домовину офіцерів у Катині, воякам Андерса справа була цілком зрозуміла. Проте радянська пропаганда на той час оголосила, ніби злочин вчинили німці, коли 1941 р. посідали терени СРСР. Союзники вимагали від поляків мовчанки з цього питання.

Після виведення армії Андерса з СРСР радянська пропаганда твердила, ніби польська сторона не хоче битися з Німеччиною і не виконує зобов'язань. У ситуації, коли точилися важкі радянсько-німецькі бої, це справляло кепське враження на західну громадську думку. Західні союзники знали правду, але нічого не спростовували і запобігали перед Радами, потребуючи їх для перемоги над Німеччиною. Черчіль і Рузвельт визнали, що Польща має пристати на територіальні зазіхання СРСР. Про права литовців, білорусів і українців не йшлося.

¹ А. П. Берія очолював НКВД, Меркулов був його заступником. — Прим. пер.

У березні 1943 р. в Москві виникла Спілка польських патріотів (СПП), якою керували польські комуністи на чолі з Вандою Василевською. СПП погодилась на кордони Польщі, визначені Сталіним. З його згоди СПП у травні 1943 р. почала організацію нової польської армії. В Сельцях над Окою було створено Першу дивізію ім. Тадеуша Костюшка. Згодом СПП отримала згоду на формування нових підрозділів. Командувачем став призначений Сталіним і піднесений ним до звання генерала полковник довоєнного польського війська Зигмунт Берлінг. Організоване зусиллями СПП польське військо давало останню змогу втечі з СРСР численним полякам, які там залишалися. На початку 1944 р. воно налічувало 37 тис. Офіцерські кадри складалися переважно з росіян, які мали предків-поляків¹. Зазвичай це військо називалося армією Берлінга або костюшківцями. Дивізія отримала бойове хрещення у битві біля Леніно в Білорусі (12—13 жовтня 1943 р.). Вона тоді втратила бл. 3 тис. вбитими, пораненими і померлими (себто бл. 24 % складу). Дивізія воювала разом з Червоною армією до закінчення війни. Політичне виховання, що впродовж цих років пройшли офіцери і вояки, досвід таборів і заслання, переможний бойовий шлях пліч-о-пліч з Червоною армією мали наслідком те, що ця створена в СРСР нова польська армія стала важливим елементом ствердження і зміцнення комуністичної влади в Польщі після війни. Ці люди здебільшого походили зі східних земель Польської республіки і погодилися на втрату вітчизни, бо знали, що йдеться не про Литву, Білорусь чи Україну, а про належність цих теренів до СРСР. Вони були на той час частиною польського суспільства, чи не найкраще обізнаною щодо політики Рад стосовно Польщі та згоди західних союзників на неї.

На конференції Великої Трійки в Тегерані 28 листопада — 1 грудня 1943 р. поряд з іншим було узгоджено кордони Польщі: західний на Одрі, а східний за дещо модифікованою т. зв. лінією Керзона, пропонованою Антантою під час війни з більшовиками 1920 р., що включало Східну Галичину до складу СРСР² (пор. ч. II, п. 5). Тегеранські ухвали було збережено в таємниці. Наближалися президентські вибори, і Рузвельт не бажав втрачати голоси американської Полонії. Черчілля це теж влаштувало. Сталін, маючи підтримку Великої Британії та США, не бачив потреби рахуватися з польським урядом у Лондоні. Вагання і угоди́вство політиків обох цих країн давали йому *carte blanche* в польських справах.

¹ Дивізію згодом було розгорнуто в польську армію, а серед офіцерів було багато українців із СРСР. — Прим. пер.

² Лінію Керзона було запропоновано як кордон Польщі з Західноукраїнською Республікою 1919 р. — Прим. пер.

4. Опір окупантам у Польщі

Ще у вересні 1939 р. в країні виникла таємна організація — Служба перемози Польщі (СПП), а в грудні замість неї — Спілка збройної боротьби (СЗБ), якою керував з Лондона генерал Казимир Соснковський. Командиром в окупованій німцями країні був генерал Стефан Грот-Ровецький, після його арешту — генерал Тадеуш Бур-Коморовський, а на теренах радянської окупації — генерал Міхал Карашевич-Токажевський. СПП очолила головну течію військової конспіративної діяльності. В межах об'єднаних дій різних політичних груп, включаючи утворювані партіями військові організації, СПП в лютому 1942 р. було перетворено на Армію Крайову (АК). Окремо збереглася частина Національних збройних сил (НЗС), натомість командуванню АК підпорядковувались народні селянські батальйони (СБ).

Директиви, матеріали, гроші підпілля на батьківщині отримувало літаками з Лондона або спеціальними кур'єрами. Військові кадри надсилали офіцери Польських Збройних сил на Заході, спеціально навчені й перекинуті літаками, т. зв. тихотемні. Щоправда, нечисленні, але висококваліфіковані 316 офіцерів і 28 кур'єрів призначалися для спеціальних завдань. Армія Крайова висувала головною метою підготовку загального повстання, що мало спалахнути на завершальному етапі війни. Важливим елементом навчання вояків АК були конспіративні школи підхорунжих. АК здійснювала також інші дії, заплановані заздалегідь або викликані конкретною ситуацією. Здійснювалися розвідка для власних і союзницьких потреб, саботаж і поодинокі акції помсти найбільш відповідальним за терор німецьким функціонерам. Виконувалися також вироки зрадникам.

Крім військового сектору, у підпіллі існував цивільний. Командувач АК і представник уряду на батьківщині 1941 р. створили Керівництво цивільної боротьби (КЦБ) на чолі зі Стефаном Корбонським. В межах КЦБ, поряд з іншим, діяли суди, що розслідували і виносили вироки за зраду, шпигунство, видачі (зокрема переховуваних євреїв). Підпільні суди діяли і раніше й дістали від польських властей в Лондоні статус державних. Цивільна боротьба охопила і менші акції, наприклад, проти відвідин кінотеатрів (де показувалися німецькі фільми), примусових сільськогосподарських поставок, примусової праці на німців. Керівництво цивільної боротьби мало власні радіостанції, що підтримували контакт з Лондоном.

Від початку окупації в генерал-губернаторстві, а з окупацією німцями східних теренів Республіки — і на цих землях, було потай

налагоджено навчання середнього і вищого рівня за довоєнними програмами. Німцям не вдалося здійснити план повної ліквідації польської інтелігенції. Адже щороку більшало нових випускників середніх і вищих шкіл. Крім дуже важливого сектору освіти, в країні велась і таємна культурна діяльність (пор. ч. IV, п. 7). Діяльність у різноманітних сферах підтверджувала існування польської підпільної держави.

Після початку німецько-радянської війни Сталін вирішив організувати комуністичне підпілля Польщі. Операція була розрахована надовго. Йшлося про підготовку суспільства до того, що комуністи візьмуть владу в Польщі. В січні 1942 р. у Варшаві виникла Польська робітнича партія (ПРП). Після запеклої внутрішньої боротьби (навіть вбивства присланого з Москви Марцелія Новотки) керівництво очолила група комуністів, що діяли на батьківщині. Незабаром ПРП організувала власну збройну силу — Народну Гвардію (НГ). Відповідно до московських директив, комуністи робили ставку на збройний опір у країні, щоб послабити німців і таким чином зменшити тиск на СРСР. Згідно з цими настановами, вони провадили в країні боротьбу і саботаж у невеликих обсягах через нечисленність комуністичного підпілля.

Командування АК готувалось до загального повстання в момент зламу німецьких сил та їхнього відступу з Польщі і не бажало марнувати сили в дріб'язковій боротьбі, що тягла за собою жорстокі репресії щодо цивільного населення взагалі. Та ситуація змінилась, і восени 1942 р. виник т. зв. Кедив, або Керівництво диверсій АК. Почались збройні акції. У Варшаві було застрелено, поряд з іншими (1 лютого 1944 р.), шефа поліції, генерала СС Франца Кучеру. Було здійснено до 700 нападів на німецький залізничний транспорт, що йшов на схід — ешелони спускали з колій або висаджували в повітря. Нищилися склади палива і сировини, провадився саботаж виробництва зброї, зокрема випускалася військова продукція з дефектами. АК вже 1942 р. почала організовувати партизанський рух. Піднесення припало на 1943–1944 рр. Партизанські загони складалися, головним чином, з місцевих елементів, що брали участь у конспірації. До них входили й люди, що залишили домівку внаслідок викриття гестапівцями їхньої діяльності (т. зв. спалені). Партизанські дії охопили терени генерал-губернаторства — області Любліна, Кельців, Варшави, Кракова і почасти Лодзі. Завдяки діям партизанів німці зазнали значних втрат на Замойщині, де на межі 1942–1943 рр. почалося масове виселення польської людності, бо терен підлягав німецькій колонізації за планом германізації загарбаних земель. Рішучі дії АК привели до того, що німці припинили масове виселення з Замойщини.

Партизанські дії АК розвивались і у східних воєводствах Другої республіки. АК діяла на теренах Віленщини, Білорусі та України. Становище там діаметрально відрізнялось від ситуації в централь-

них воєводствах. Виникали сварки з литовцями, білорусами і українцями. Основну причину конфліктів становив той факт, що всі сторони вважали, що вони у себе вдома. Командування АК не припускало думки про передачу теренів будь-кому, стоячи на позиції недоторканності кордонів Другої республіки, що, зрештою, відповідало присязі, яку склало військо. АК не помічала і не бажала помічати незалежницьких прагнень інших націй. Це було, по суті справи, трагічне за наслідками продовження міжвоєнної політики. Вона знайшла підтримку тамтешньої польської людності, що вважала себе автохтонами. Поляки з західної чи центральної Польщі здебільшого не усвідомлювали гостроти і драматичності конфліктів, що мали місце на тих теренах. Емігрантська спільнота і політики теж стояли на позиції кордонів, що були до вересня 1939 р. Вони бачили беззаконність поділу держави між Німеччиною і СРСР, але й надалі не помічали незалежницьких прагнень литовців, білорусів і українців. Траплялись також, хоч зрідка, випадки відвертих антибілоруських і антилитовських виступів. Їх викликали різноманітні непередбачені чинники. Адже конфіскація продуктів, необхідних на потреби партизанського руху, була обтяжливою і викликала брутальність з обох боків. В охоплених нелегальними воєнними діями краях з мішаним населенням і конфліктом інтересів легко виникали взаємні докори й сутички. У Варшаві Головне командування АК засуджувало виступи проти литовців і білорусів, закликало до порядку і дисципліни командирів, а винуватців звільняло з посад або переводило до центральної Польщі.

Справу додатково ускладнила діяльність німців, що намагались використати АК, білорусів, литовців і українців задля своєї політики і поточних потреб. Та будь-які спроби домовленості окремих командирів або загонів АК з німцями були абсолютно заборонені Головним командуванням АК у Варшаві. Додаткові ускладнення створювала наявна там і керована з НКВД радянська партизанська діяльність. Москві йшлося про забезпечення радянської влади на литовських, білоруських і українських теренах й надалі. Кремль не припускав думки про справжню незалежність цих народів.

Найтрагічнішою була ситуація на Західній Україні. Радянські та німецькі окупаційні власті не сприяли залагодженню українсько-польського конфлікту. Український національний рух (ОУН) поділився на дві фракції. Андрій Мельник все ще вважав, що вдасться здобути незалежність України, використовуючи допомогу німців, і продовжував співпрацю з ними. Степан Бандера вважав німців ворогами України. Виникла 1942 р. під проводом Бандери Українська повстанська армія (УПА) ¹ боролася проти кількох супротивників,

¹ С. Бандера від 1941 р. був ув'язнений в концтаборі. Німці стратили багатьох діячів ОУН, бандерівців і мельниківців. Колишній каменяр і політв'язень Тарас Боровець (Бульба) створив Поліську Січ і Українську народно-революційну армію 1943 р. Українська повстанська армія (УПА) розбріла УНР. — Прим. пер.

до яких належали і поляки. Розпочата на той час на Волині, а потім у Східній Галичині ліквідація польського елементу досі становить предмет звинувачень з обох боків на тему, хто ініціював мордування. Тамтешня польська людність явно становила меншість і більше потерпала, оточена ворожо налаштованими українцями. Розпочате зведення рахунків наростало лавиною за байдужого ставлення німців і підбурювання, якщо не ініціювання вбивств офіцерами НКВД з радянських партизанських загонів, що вдавали з себе підрозділи УПА і АК. Трагізм полягав не тільки у винищенні цілих сіл, а й у величезній ненависті та відчутті кривди з обох боків, що перенеслися на наступні покоління. А користь мала третя сторона — Радянський Союз. Зауважмо, що на рахунок українців і поляків списувалися і вбивства, що чинили звичайні банди, яких не бракувало на охоплених війною теренах.

У другій половині 1942 і на початку 1943 р. німці активізували дії проти євреїв. У гетто, насамперед у Варшаві, на той час уже діяв окремий від польського єврейський рух опору проти німців. 19 квітня 1943 р. у варшавському гетто спалахнуло повстання, кероване Єврейською бойовою організацією (ЄБО), проти ліквідації євреїв, яких від літа 1942 р. везли масами до таборів смерті. Повстання захопило німців зненацька, і вони спочатку зазнали втрат. Та до бою було введено великі сили СС і Вермахту, що опановували по черзі осередки опору євреїв і нищили будинок за будинком. За кілька тижнів єврейське повстання було придушене, а решту будинків гетто зруйновано вщент.

Польське підпілля надавало єврейським повстанцям допомогу в обмеженому обсязі, поряд з іншим, через брак власного озброєння. Певна співпраця підпільних організацій існувала і раніше. Від грудня 1942 р. діяла також Рада допомоги євреям під назвою «Жегота», заснована під егідою Представництва уряду. Та величезний обсяг потреб у ситуації масового знищення євреїв перевищував можливості тероризованого польського суспільства. Окремо треба оцінювати ставлення поляків до євреїв. Довоєнний антисемітизм деяких верств меншав з огляду на трагедію винищення цілого народу. Та існувала в поляків і велика байдужість до долі євреїв. Втім, вона була притаманна не лише Польщі. Представник уряду на батьківщині через висланих кур'єрів (серед яких був Ян Карський) і уряд в Лондоні намагалися викликати стурбованість союзників нищенням євреїв. Проте не було зроблено нічого, щоб запобігти гітлерівському «остаточному розв'язанню». За допомогу євреям в окупованій німцями Польщі загрожувала смертна кара. Врятовані в Польщі євреї завдячували життям лише полякам, які самовіддано наражалися на смертельну небезпеку, переховуючи їх у своїх домівках. Але траплялися певні особи, які за переховування євреїв вимагали гроші або коштовності.

Тим часом у країні точилася боротьба з німцями. Нічого не було відомо про ухвали конференції в Тегерані. Домінувала віра в допомогу і лояльність західних союзників. За підтримки Москви комуністи зміцнили позиції. На початку 1944 р. ПРП утворила Крайову Народну Радугу (КРН) — надпартійний орган. В маніфесті КРН визнавала східний кордон Польщі згідно з позицією Сталіна, а західний — на Одрі (Одері). Комуністична Народна Гвардія перетворилась на Народну Армію (НА) і мала матеріальну допомогу СРСР. На теренах центральної Польщі з'явилися радянські партизани і намагались проникнути до підпілля АК.

З огляду на наближення Червоної армії до довоєнних кордонів Польщі, командування АК вирішило здійснити низку збройних виступів проти німців замість одного спільного повстання. Операцію було названо «Буря». План передбачав взаємодію з радянською армією, але за збереження незалежності та опанування польською адміністрацією визволених теренів. Проте після кількох успішних антинімецьких збройних операцій загони АК були роззброєні радянськими військами. Від них вимагалось вступити до створеної в СРСР армії Берлінга, від чого більшість бійців АК відмовилась. Тоді їх було ув'язнено, а потім вивезено вглиб Росії, інтернуючи нарізно або просто засилаючи до таборів. Це спіткало тисячі офіцерів і вояків АК зі східних теренів Другої республіки і з центральної Польщі.

У липні 1944 р. радянські війська перетнули Буг, займаючи терени, що за намірами Кремля мали належати советизованій Польщі. Згідно з цим планом, в Москві 21 липня 1944 р. виник Польський комітет національного визволення ПКНВ, що наступного дня, 22 липня 1944 р., оприлюднив надрукований там саме Маніфест. З метою пропаганди спочатку було сказано, ніби Маніфест надруковано в Холмі (Любельщина). Маніфест визнавав чинною березневу конституцію 1921 р. і обіцяв низку заходів, в т. ч. аграрну реформу без відшкодувань і націоналізацію промисловості. Щодо кордонів у Маніфесті повторювалася попередня декларація СПП: на заході — опанування німецьких теренів до Одри, а на сході — за етнічним принципом. Це врешті звелось до модифікованої лінії Керзона. На чолі ПКНВ Сталін поставив соціаліста Едварда Осубку-Моравського. Решта чільних діячів були явними чи прихованими комуністами. Народну Армію і армію Берлінга було сполучено в одне ціле Військо Польське, що називалось також Народним військом Польським.

Маніфест і діяльність членів ПКНВ започаткували 45 років поневолення комуністами країни на догоду СРСР за сталої фізичної та ідеологічної вирішальної присутності Советів. Демократичні гасла ПКНВ стали ширмою антидемократичної й терористичної діяльності функціонерів НКВД в Польщі та пов'язаних з ними польських служб безпеки. Була задекларована можливість повернення на

батьківщину поляків, за винятком зрадників, а водночас вглиб Росії вивозились тисячі бійців АК, брехливо звинувачених у співпраці з німцями. Розпочата Маніфестом ПКНВ дезінформація стала нормою до кінця існування Народної Польщі. В майбутньому вона супроводжуватиме всі офіційні заяви будь-яких панівних комуністичних угруповань у Польщі.

5. Варшавське повстання

Виникнення ПКНВ і визнання Радянським Союзом створило dokonаний факт — два осередки влади. Хоча західні союзники надалі визнавали лондонський уряд, та ПКНВ мав за собою потужну Червону армію, що діяла на польських землях. Перед Сталіним з початку німецько-радянської війни запобігала Велика Британія, а потім і Сполучені Штати бажали з допомогою радянських військ зламати могутність Німеччини. Становище Польщі було драматичним.

В останні дні липня 1944 р. ПКНВ закликав населення столиці до боротьби, обіцяючи визволення міста. Здавалося, що радянські війська б'ються вже безпосередньо на підходах (Прага) і будь-якої миті посядуть Варшаву, звідки тікали перелякані німці. З огляду на таку ситуацію, після багатьох дискусій у командуванні АК і Представництві уряду генерал Бур-Коморовський наказав почати повстання у Варшаві 1 серпня 1944 р. Сталін використав свою вирішальну перевагу для знищення керівників АК, повстанців і самого міста, що мало великі традиції конспірації та боротьби за незалежність від кінця XVIII ст. і під час поділів. Він це робив руками німців, унеможлививши допомогу союзників повсталій столиці та стримавши наступ Червоної армії на всьому польському фронті від Карпат до Варшави і далі на північ.

Заборона посадки на радянські бази літаків союзників, що несли допомогу Варшаві, була скасована Сталіним аж у середині вересня, коли Червона армія здобула правобережну частину Варшави — Прагу. До скасування заборони істотна допомога повсталій столиці була неможливою. Врешті Сталін остаточно переконався, що західні союзники не роблять нічого без попереднього узгодження з ним. Аж до кінця серпня союзники не видали чіткої заяви, що визнала б Армію Крайову у Варшаві частиною союзницьких сил, що змусило би німців застосувати щодо неї Женевські конвенції¹ і, можливо, почасти полегшило б долю цивільного населення.

¹ Женевські конвенції стосовно статусу військових бранців і ставлення до них у полоні. — *Прим. пер.*

У перші дні серпня повстанці опанували більшість районів міста, проте стратегічно важливі пункти (мости, вокзали і головні траси польотів) залишилися у руках німців. Перші дні викликали ентузіазм варшав'ян. Вони шили і вивішували національні прапори, будували барикади, масово читали пресу до того часу конспіративну, слухали донедавна заборонене радіо і вірили, що Варшава вже вільна після майже п'яти років окупації.

Скориставшись із призупинення радянського наступу, німці зосередили авіацію, артилерію, танки й живу силу та почали систематично захоплювати дедалі нові райони міста. Після Волі та Охоти, опанованих у перші дні боїв, впало Старе Місто, потім Повісля, Черняків, а наприкінці вересня Мокотів і Жолібож. Вільним залишався лише центр. Німці вже з початку повстання застосовували терор щодо цивільного населення загарбаних районів, чинячи масові розстріли, мордуючи поранених і хворих у шпиталях. До дій проти цивільного населення німці залучили загони Російської національно-визвольної армії (т. зв. РОНА), що співпрацювала з ними і складалась із колишніх вояків Червоної армії, які походили з різних республік СРСР.

З огляду на поразку, голод і брак води, командувач АК генерал Бур-Коморовський 2 жовтня 1944 р. підписав акт капітуляції. В полон потрапили близько 15 тис. вояків АК, а все цивільне населення було вигнано з Варшави в перші дні жовтня. Кожен міг взяти з собою стільки, скільки подужає, йдучи пішки. На роботу до Німеччини вивезли понад 165 тис., а 50 тис. чоловіків і жінок — до концентраційних таборів. Решту варшав'ян (старих, хворих, жінок з малими дітьми розмістили по селах генерал-губернаторства. Систематично влаштовувалися облави на цивільних жителів і повстанців, які втекли і переховувалися. В пошуках варшав'ян лаштувалися обшуки в будинках, особливо в околицях Варшави. Після поразки повстання німці заходилися систематично знищувати місто, палячи і висаджуючи в повітря будинки за будинком разом з усім рухомим майном мешканців, а також знищуючи останні пам'ятки культури, рештки міської інфраструктури і навіть зелені насадження.

У варшавському повстанні билися понад 37 тис. вояків — насамперед АК (загони НЗС налічували 700 чол., НА — 270), Повстанці були погано озброєні не лише автоматичною, а й будь-якою зброєю. Німці скерували проти Варшави понад 40 тис. вояків, важку (і навіть найважчу) артилерію, авіацію і танки. Втрати з обох боків були великі. Німці втратили бл. 17 тис. вбитими і померлими та 9 тис. — пораненими. Смерть спіткала 17,2 тис. повстанців і бл. 3 тис. вояків Берлінга, що воювали в лавах Радянської армії, а наприкінці повстання створили плацдарм на Чернякові та майже всі загинули без належної підтримки радянської артилерії та авіації

(загиблими визнано 5 тис.). Генерала Зигмунта Берлінга було звільнено з посади командувача польської армії. З цивільного населення загинуло близько 180 тис. Матеріальні втрати, як відомо, були величезні. Крім будинків, було знищено майже всю інфраструктуру міста.

6. Польська справа на міжнародній арені

17 січня 1945 р. внаслідок відновленого радянського наступу Червона армія посіла знищену Варшаву і швидко просувалась вперед, займаючи всю Польщу і вступаючи до Німеччини.

У лютому (4–11 лютого 1945 р.) в Ялті, в Криму, засідала Велика Трійка — Рузвельт, Черчілль, Сталін. Йшлося про усталення повоєнного ладу в Європі. Головним питанням була Польща. Східний кордон визначено було вздовж лінії Керзона з невеликими ухилами на користь Польщі. Східну Галичину віддано СРСР, а Білосточчину — Польщі. ПКНВ зробився Тимчасовим урядом і мав бути доповнений членами демократичних угруповань з країни і з-за кордону. Мали бути якнайшвидше проведені вільні та неупереджені вибори, проте на вимогу Сталіна — без міжнародного контролю.

Ухвали Ялтинської конференції були сприйняті в Польщі з гірким розчаруванням. На батьківщині польські політики усвідомлювали, що з огляду на радянську військову потужність подальша боротьба не має шансів. Відтак 19 січня 1945 р. було розпущено Армію Крайову, і залишилась тільки глибоко законспірована організація «Ні».

У березні керівники підпілля, пов'язаного з Лондоном (командувач АК ген. Леопольд Окулицький, представник уряду Ян-Станіслав Янковський, голова Ради національної єдності Казимир Пушак і 13 членів Ради національної єдності), погодились на зустріч з командуванням радянських військ у Польщі, прийнявши за чисту монету запевнення в особистій безпеці. Їх було заарештовано і вивезено до Москви. На запит Гаррі Трумена (Рузвельт помер 12 квітня 1945 р.) і Черчілля Сталін відповів, що заарештовані готували злочинну діяльність у тилу Червоної армії. В червні 1945 р. у Москві їх засудили на ув'язнення, а деяких ще й на заслання. Вироки становили від кількох місяців до десяти років. Кількох виправданих і засуджених на коротші терміни ув'язнення було вислано на батьківщину. Там їх знов ув'язнили власті Народної Польщі та засудили на багаторічне позбавлення волі. В СРСР в ув'язненні померли

генерал Леопольд Окулицький, Ян–Станіслав Яновський і Станіслав Ясюкович.

Здобувши Берлін 2 травня 1945 р., Сталін погодився, щоби на Бранденбурзькій брамі майорів і польський прапор. Пропагандистський жест мав бути доказом приязні й рівності партнерів. Для польських вояків на боці Червоної армії це мало величезне моральне значення. Воно міцно пов'язало їх з нововиниклою державою, незважаючи на її явну залежність від Москви.

Після розмов у Кремлі 18–21 червня 1945 р. між представниками створеного з ПКНВ Тимчасового уряду та еміграційними політиками зі Станіславом Миколайчиком 28 червня 1945 р. виник Тимчасовий уряд національної єдності (ТУНЄ). Прем'єром став Осубка–Моравський, а віце–прем'єрами Владислав Гомулка (генеральний секретар ПРП) і Станіслав Миколайчик (ПНП). Радянський Союз одразу визнав ТУНЄ. Західні союзники 5 липня 1945 р. скасували визнання уряду Польської республіки в Лондоні та схвалили ТУНЄ. Впродовж липня більшість держав виниклої в квітні 1945 р. Організації Об'єднаних Націй визнали новий варшавський уряд. У Лондоні уряд Томаша Арцишевського і президент Польської республіки Владислав Рачкевич ще раніше протестували проти утворення ТУНЄ, визнаючи єдиною законною польською владою лондонський уряд. Після відмови у визнанні цей уряд існував приватно до 1990 р. Союзникам ця установа нагадувала про підпорядкування Польщі Радянському Союзові всупереч волі її суспільства і давнішим міжнародним угодам.

Оцінюючи політику уряду Польської республіки під час Другої світової війни, не забуваймо про всю окреслену вище міжнародну ситуацію, що тяжіла над ним. Радянсько–німецький договір 1939 р. започаткував драму держави і громадян. Виходячи з перспективи, добрих розв'язань не було. Згода уряду Польщі в Лондоні на східний кордон не поклала би край наступним зазіханням Сталіна. Він прагнув узалежнити принаймні країни Центральної Європи і не погоджувався на їхню справжню державну самостійність. Зміцнений у своїх загарбницьких замірах угодівською поведінкою союзників, він висував дедалі відвертіші умови. Він усвідомлював, що за співпраці з лондонським урядом не досягне підкорення Польщі, а тому створив власний польський уряд з допомогою польських комуністів, вцілілих після погрому 1937–1938 років у СРСР¹. Та позиція і саме існування емігрантського уряду змусило його до певних поступок польському суспільству у вигляді позірною суверенітету.

¹ Недобитки Польської комуністичної партії, яку (разом з філіями — Компартиями Західної Білорусі й Західної України) Комінтерн 1938 р. розпустив нібито за троцькізм. Керівників партії було розстріляно в Москві. — *Прим. пер.*

7. Суспільство. Культура. Економіка

Створення правової, як на умови окупації, підпільної польської держави, урядових установ і війська стало можливим завдяки підтримці суспільства, що стояло за емігрантським урядом і його представниками на батьківщині. Внаслідок цього, поряд з іншим, вдалося потай налагодити навчання на всіх щаблях. В офіційно дозволених у генерал-губернаторстві загальних школах було впроваджено таємні програми вивчення польської мови, історії та географії. Організовано заборонене німецькими властями навчання на середньому і вищому рівнях. У Варшаві існували декілька вищих навчальних закладів, в т. ч. політехніка і два університети — Варшавський і переведений з Познані під назвою Університету Західних земель. Учні діставали атестати зрілості, а студенти — дипломи. Лекції та заняття відбувались у шкільних приміщеннях, зазвичай під виглядом різноманітних професійних курсів, або невеликими групами в приватних оселях. Проведення таємного навчання в такому обсязі потребувало сміливості й було доказом майже загального опору поляків проти німців.

Окупанти закрили всі видавництва, громадські бібліотеки і читальні. Натомість існувала торгівля книжками в букіністів, яка, звичайно, підлягала німецькому контролю стосовно назв. Ширилося приватне позичання книжок. Букіністичні крамниці, як і інші осередки торгівлі та послуг, були конспіративними пунктами контактів. Виникли таємні видавництва і друкарні, що публікували книжки (понад 800 назв 1939—1945 рр.) і конспіративну пресу (бл. 200 назв, серед них і літературні часописи), військові інструкції, антинімецькі (польською і німецькою мовами) пропагандистські матеріали. Деякі часописи регулярно виходили майже весь час окупації (наприклад, центральний орган СЗБ і АК *Biuletyn informacyjny*). Майже кожне угруповання мало принаймні один орган преси. Таємна видавнича діяльність була особливо небезпечна, окупанти її топили в крові. Кінотеатри були відкриті, а підпільні цивільні власті бойкотували їх, з огляду на демонстрацію німецьких пропагандистських фільмів. До бойкоту закликалося все суспільство. Бойкотовані були також нечисленні театри і актори в них. Натомість організовувалися конспіративні концерти, декламації й навіть театральні вистави в приватних оселях.

Вся підпільна освітня і культурна діяльність гуртувала поляків, які в цей спосіб захищалися від приниження. Вона становила прекрасну школу громадянського виховання, що охоплювала ціле суспільство, від двірника до університетського професора. Траплялися випадки свідомого співробітництва з окупантами, а також доноси,

проте підпільні органи справедливості їх засуджували і досить ефективно поборювали.

На зайнятих Радянським Союзом теренах становище суспільства було ще важчим. Офіційна пропаганда проголошувала належність цих земель до Литви, Білорусі, України. Але головну політичну роль відігравали прибулі з Москви функціонери комуністичної партії та НКВД, що мали завданням советизацію краю.

У Львові опинилася досить велика група польських письменників-біженців. Багато хто з них мав ліві погляди. За згодою радянських властей вони створили Спілку літераторів комуністичного забарвлення. Спілка допомогла декому пережити важкі часи. Та декого вона не захистила від арешту і вивезення до СРСР (наприклад, Олександра Вата чи Владислава Броневського).

НКВД діяв ефективніше, ніж гестапо, ліквідовуючи за допомогою всеосяжного страху суспільну солідарність і використовуючи на додачу наявні соціальні, національні та релігійні конфлікти. Засновані школи, в т. ч. з польською мовою, служили примітивній індоктринації та пропаганді, скерованій проти Другої республіки, яку виставляли в якнайгіршому світлі. Ідеологічної обробки зазнавали новобранці з цих земель, взяті до Червоної армії. Цій самій меті служили видавані в СРСР польськомовні часописи, насамперед *Nowe Widnokregi*. Радянським властям вдалося розколоти суспільство. Блокувалися громадянські ініціативи, нищилися сусідські, приятельські й родинні зв'язки. Під час радянської окупації завмерло громадське життя. Мітинги і масовки, на які збирали населення, мали показати ентузіазм і загальну підтримку комуністичної влади. По суті, це були збори заляканих і позбавлених волі людей, які були ладні все схвалити, щоб якнайшвидше повернутися додому і сховатися там.

Після окупації східних земель Польської республіки німцями відбулась помітна зміна. Почалась таємна діяльність в усіх галузях суспільного життя. Серйозним ускладненням були міжнаціональні конфлікти, які використовували німці та постійно присутні радянські агенти.

На окупованих теренах Другої республіки було дезорганізовано економічне життя. На землях, інкорпорованих до Рейху, польське державне майно і чимала кількість приватного перейшли до німецьких рук. У генерал-губернаторстві підприємства залишалися в приватних руках, керовані призначеними німецькими комісарами (Трейгендерами). Державні заклади і промисловість були загально захоплені німцями. Земельні маєтки в генерал-губернаторстві здебільшого залишилися у руках колишніх власників. Аграрні продукти мінімальною мірою залишалися землеробам, а більша частина мусила поставлятися окупантам в межах т. зв. контингентів за визначеними низькими цінами. Населення міст могло купити на картки лише найнеобхідніші продовольчі товари

в кількостях набагато менших, ніж потрібно для життя. Вільна торгівля базовими продовольчими товарами була заборонена під загрозою покарання аж до страти. Та нестача продуктів у містах змушувала до діяльності чорні ринки. Всюди велась контрабандна торгівля продуктами харчування. Перевезення їх до міст, попри контроль, становило своєрідний окремий рух опору, характерний для окупованої країни, що суворо переслідувався німцями і підтримувався підпільною державою. Торгівля продуктами сприяла збагаченню багатьох селянських господарств, особливо не дуже далеких від міст.

На теренах, включених до Рейху, польські злоті (до 500 зл. на особу) обмінювалися на німецькі марки, а на теренах генерал-губернаторства випускались нові польські злоті. Спосіб обміну додатково сприяв зубожінню населення. Зрештою міста бідували в злиднях. За майже незмінної зарплатні ціни зростали незрівнянно швидко. Становище було найважчим у перший період окупації. З плином часу багато хто певною мірою пристосувався до нових умов, намагаючись знаходити додаткові, найчастіше нелегальні засоби існування.

Так само важким було економічне становище на східних теренах Польської республіки. Радянські власті конфіскували на користь держави маєтки, фабрики і банки. Польську валюту обмінювали на рублі в розрахунку 1:1, що було дуже не вигідно, як і під німецькою окупацією. Було вжито заходів, аби якнайшвидше пристосувати господарство краю до радянських взірців. Колгоспи, радгоспи, націоналізація промисловості, обмеження ремесел, масова купівля товарів заїжджими функціонерами швидко уподібнили край до СРСР. Наслідком терору стало бажання кожного розчинитися в сірому, безбарвному натовпі.

8. Церкви і релігійне життя

Посівши польські землі, німці завдали удару інституції Католицької церкви. Вони вважали, що під час війни й окупації вона становитиме духовну опору для поневоленого суспільства. В багатьох частинах Польщі, зокрема в призначених для цілковитої германізації, Церква не мала права на буття. Схоже, що загалом антихристиянські засади гітлерівської ідеології не відігравали принципової ролі в цій політиці. Це засвідчила хоч би різниця в антицерковних діях. Удару зазнала насамперед церква у т. зв. Краю Варти (*Warthegau*). Край Варти охопив майже повністю Гнєзненську, Познанську, Влоцлавську архієпископії і частину Лодзької. Йшлося

відтак про терени, що в добу поділів, Культуркампу¹, діяльності Гакати і колонізаційної комісії (пор. ч. II, п. 3) не зазнали інтенсивної германізації. У боротьбі тамтешнього суспільства на захист польськості Католицька церква відіграла на той час величезну роль (пор. ч. II, п. 3 і 7.1). Мабуть, під час Другої світової війни це стало головною причиною настільки сильного удару по Церкві. В Краю Варти було закрито майже 97 % костелів. Надалі діяли ледве 60, а з 1900 ксьондзів, які працювали до війни, восени 1941 р. залишилося лише 73. Примас Польщі кардинал Август Гьонд і влоцлавський ординарій Кароль Радонський виїхали з Польщі. Решта єпископів були вивезені до генерал-губернаторства, заарештовані (влоцлавський помічник єпископа Міхал Козаль загинув у Дахау) або перебували під домашнім арештом (познанський помічник єпископа Валентій Димек).

На Сілезії, Помор'ї, в областях Плоцька і Ломжі, теж інкорпорованих до Рейху, стан Церкви різнився. На Помор'ї, де в перший період окупації було закрито майже всі костели, з плином часу більшість знову відкрилися. Проте там відбувалися найбільш масові страти духівництва 1939–1940 рр. Удару зазнав польський клір — арешти, тюремні ув'язнення, заслання до концентраційних таборів. Не зглянулися і з єпископів, яких вигнали з дієцезій (зазвичай до генерал-губернаторства) або замордували (архієпископ Антоній Нововецький з Плоцька і його помічник єпископ Леон Ветманський). Закрито було духовні семінарії.

У генерал-губернаторстві, незважаючи на арешти ксьондзів і загальні репресії, не було перервано пастирську й адміністративну діяльність Церкви. Не закривалися костели, хоча кількадесят їх було забрано і передано іншим віросповіданням. Натомість було закрито більшість духовних семінарій, що залишились тільки в Кракові та Сандомирі. Для потреб німецьких установ забрали деякі церковні будинки. Церкву позбавили змоги опікуватися в'язнями та вивезеними на роботу до Німеччини. Вони могли користатися, вживаючи всіх запобіжних заходів, з пастирської допомоги німецького духівництва і нечисленних законспірованих ксьондзів-поляків, які з цією метою добровільно виїхали на роботу як світські люди.

На східних теренах Польської республіки, що посів Радянський Союз, парафіяльне базове душпастирство не було ліквідоване. Репресії стосовно священників у перший період не мали масового характеру. Та на ці терени поширювалося радянське законодавство, згідно з яким було відокремлено школу від Церкви, націоналізовано церковне майно, ліквідовано духовні ордени. Депортація священників на той час охопила мабуть кількадесят осіб.

Після окупації цих земель німцями 1941 р. політика їх щодо Церкви була схожа на ту, що провадилась у генерал-губернаторстві. Дуже складна національна ситуація не сприяла пастирській праці.

¹ Kulturkampf — боротьба Бісмарка проти Католицької церкви. Зазнав поразки. — Прим. пер.

На литовських теренах німці підтримали литовців проти поляків. На Західній Україні Унійна церква, незважаючи на авторитет львівського митрополита Андрея Шептицького, не була спроможна завадити трагічному кровопролиттю між сусідів. Тамтешні польські ксьондзи часто ставали жертвами винищення, як і їхні парафії.

Як підсумок, втрати Католицької церкви були дуже великі. Для дієцезій це становило приблизно 20 % довоєнного особового складу. В деяких дієцезіях не стало половини або майже половини довоєнної кількості ксьондзів (Влоцлавська, Хелмінська), в інших — менше, а подекуди лишилося неповних 5 % (Краківська, Тарновська, Келецька). Матеріальні втрати були теж дуже відчутні. 912 костьолів потребували відбудови, а кожний п'ятий — серйозного ремонту. Знищено було також церковні будівлі — монастирі, плебанії, добротинні установи. Німці реквізували дзвони на воєнні потреби. Тільки на включених до Рейху землях було реквізовано бл. 3500 дзвонів. До Німеччини вивезли багато цінних творів сакрального мистецтва (наприклад, вівтар Віта Ствола з Маріацького костьолу в Кракові, після війни повернений Польщі), служебники, ризи, келихи. Було конфісковано багато архівів і книжок у бібліотеках.

Радянські власті на теренах, що знову посіли 1944 р., теж нищили костьоли та інші будівлі, перетворюючи їх на клуби, фабрики, склади, спортивні зали і не дбаючи про цінність пам'яток. Найкраще збереглися церковні будівлі, перетворені на музеї атеїзму. Зазвичай духовництво, яке залишалось на цих теренах, арештовували і вивозили вглиб СРСР.

Православна церква — якщо говорити про ієрархію — пішла на співробітництво з німцями. Вона отримала близько 50 костьолів, конфіскованих у католиків, в т. ч. кафедральний собор у Холмі. Митрополит Діонісій взяв титул «митрополита святої Автокефальної ортодоксальної церкви в генерал-губернаторстві». Німці підтримували Православну церкву і священників у генерал-губернаторстві, але передусім — на східних теренах, після їх загарбання 1941 р. На Волині та у Львівській митрополії окупанти воліли підтримувати Православну церкву, ніж пов'язану з українським незалежницьким рухом унійну. Врешті тут, як і в інших сферах, німці використовували конфлікт, цього разу між українцями і росіянами, що існував до війни в Православній церкві. Тому під час німецької окупації на Україні діяли аж три Православні церкви. Їхні ієрархи, втім, залишили Україну після повернення туди Червоної армії 1944 р.

В дуже важкій ситуації опинились протестанти. Німці радо визнавали б обов'язковим стереотип протестант-німець, особливо з огляду на те, що більшість протестантів у Польщі справді була німецького походження, але вони часто декларували свою належність до польської національності. Врешті було багато полонізованих, і часто лише прізвища свідчили про їхнє походження. Якщо

вони не бажали підписувати т. зв. рейхлисти або фолькслисти, то зазнавали додаткових репресій. До церковних відправ було впроваджено німецьку як другу мову всюди, де раніше вони здійснювалися лише польською. В Краї Варти відправи відбувалися виключно німецькою. Репресовано було численних протестантських пасторів, якщо вони ідентифікували себе як поляки. Наприклад, з 210 парафіяльних пасторів Євангелічної аугсбурзької церкви в генерал-губернаторстві 120 визнали себе поляками, майже половину було заарештовано, а 36 з них потрапили до концентраційних таборів. Там загинув також єпископ Юліуш Бурше.

Наказ генерал-губернатора в березні 1941 р. розпускав деякі релігійні угруповання і секти, забороняючи їхню діяльність. Це зачепило, поряд з іншим, маріявітів і національну Церкву. Заарештований раніше, 1940 р., архієпископ маріявітів Міхал Ковальський загинув у Дахау. Зрештою всі, навіть дозволені релігійні спільноти потерпали, якщо їхні капелани або паства захищали свою польськість.

Багато польських католиків від початку очікували на засудження папою німецьких жорстокостей, які чинилися щодо поляків і євреїв у Польщі. Мовчанка Ватикану викликала змішані почуття. На той час Пій XII докладав зусиль дипломатичним шляхом на захист тих, хто потерпав. Свідчення цього, втім, не були тоді відомі, що викликало жаль і розчарування в суспільстві.

Церква в Польщі в період окупації користувалась великим авторитетом, незважаючи ні на що. Важливу роль відіграли спільні страждання священників і пастви. Таємна пастирська допомога в таборах, в'язницях, на засланні, у війську та в гетто між євреїв-християн, що загрожувала найгіршими наслідками священникам, становила якоюсь мірою видиму ознаку присутності й сили Церкви. Для багатьох, що часто були роками цілком байдужі, допомога в екстремальних умовах давала надію, віру в начебто безнадійній ситуації та змогу вижити завдяки цьому. Воєнна ситуація загалом несла зростання релігійності, помітно примножуючи паству. Це, мабуть, найпомітніше було у містах. Адаже село постійно зберігало давню традиційну релігійність. Його зачепив скоріше антиклерикалізм, аніж релігійна байдужість.

Оцінюючи польське католициство в добу Другої світової війни, не можна не згадати про трагічне становище євреїв. Ставлення до їх винищення стало значною мірою перевіркою християнської віри. Загалом з точки зору моралі винищення євреїв було засуджено. Морального осуду зазнали люди, що видавали євреїв з ідеологічних причин, і здирники, які вимагали викуп від тих, хто переховувався, під загрозою видати їх німцям, не кажучи про звичайних бандитів, що мордували для грабунку. Останнє, зрештою, завжди засуджувалось суспільством. Натомість важче оцінити, чи надана євреям допомога могла бути більшою. Офіційно за будь-яку допомогу

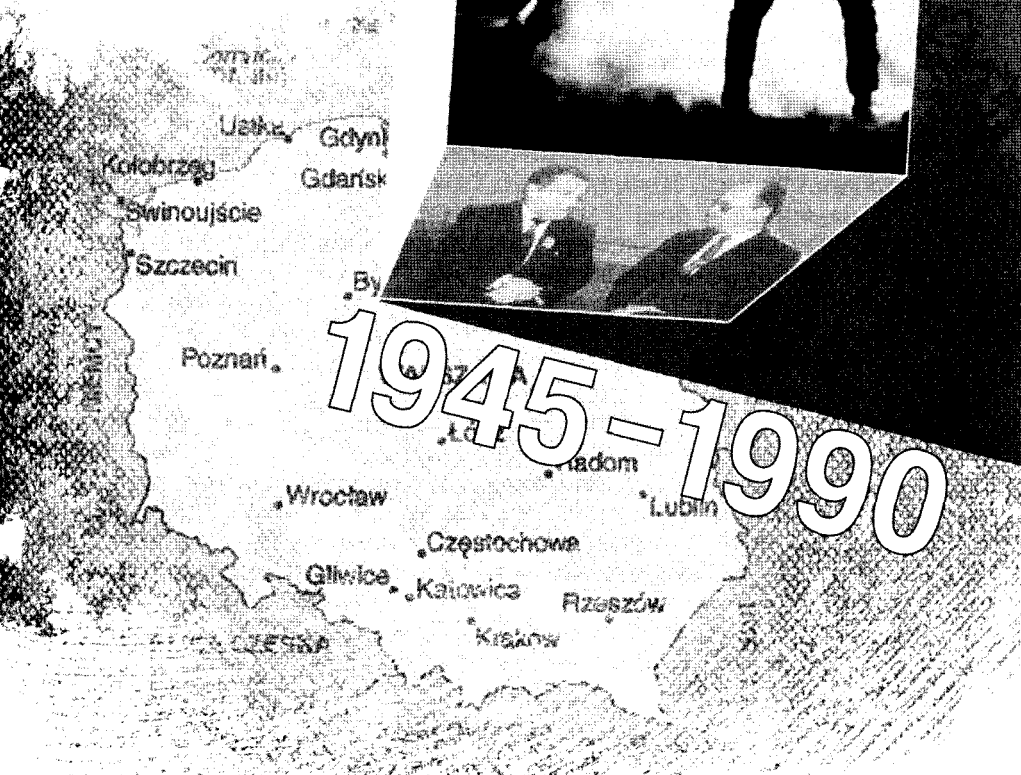
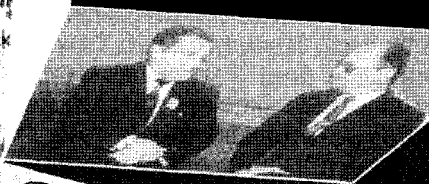
загрожувала смертна кара, яку німці подеколи вчиняли одразу на місці «злочину», а інколи заміняли на ув'язнення і концентраційний табір. Підпільні власті, представники уряду на батьківщині, командування АК однозначно закликали надавати допомогу в міру наявних можливостей, усвідомлюючи водночас небезпеку, що загрожувала полякам. Організовану допомогу здійснювала згадувана Рада допомоги євреям Жегота. Польська підпільна держава повідомляла союзників про драму євреїв на польських землях, просила про допомогу. Це виявилось безрезультатним. Мабуть, не було довіри до реляцій з Польщі. Це виходило за межі уяви т. зв. цивілізованого світу, а може, вигідно було не знати? Безсумнівно, Голокост мав місце на польських землях, і через це євреї часто і різко засуджують поляків, обминаючи німців — винуватців трагедії.

У Польщі євреїв рятували окремі люди і родини. Багатьох дітей рятували духовні ордени, переховуючи їх у своїх притулках для сиріт. Порятунком євреїв духовними особами свідчив про повсякденне застосування засад християнства, хоча Католицька церква Польщі до війни вважалась антисемітською.

Оцінка того, чи все можливе було зроблено для порятунку євреїв, власне неможлива. Є точка зору, що поляки зробили замало, тому що якби це їхніх родичів вивозили до Треблінки, Собібору чи Белжця, то вони б голіруч поруйнували колії, якими їхали поїзди з приреченими на смерть. Дивлячись з перспективи, можна, втім, знайти контраргументи. Адже коли два місяці під час варшавського повстання гинула столиця країни з її захисниками, жителями і національними надбаннями, поляки з-поза Варшави так само не розбирали колій, коли крупнокаліберна гармата стріляла з залізничної платформи, і не йшли голіруч на німецькі танки й кулемети, щоби рятувати людей і місто, адже перевага сил ворога унеможливила такі дії. Натомість друге питання, чи звільняло це міжнародну громадськість від рішучих дій на захист тих, хто зазнав переслідувань і гинув. Вони мали незрівнянно більші можливості, ніж окупована і піддана суворим репресіям польська нація. Очевидно, попри це все не можна забувати про антисемітські настрої певних суспільних груп у Польщі, але вони навіть на словах не сприйняли гітлерівських методів. Схоже, що дивом врятовані євреї й навіть їхні нащадки більше схильні збагнути важке становище поляків за окупації, ніж ті люди, які були далеко і мабуть не могли повірити в Голокост.

Існувала і проблема євреїв, що в міжвоєнний період були пов'язані з комуністичним рухом, відійшли від своєї національності та єврейської релігії. Багато їх прибуло до Польщі зі вступом Червоної армії, посівши високі позиції в уряді і апараті безпеки. Дехто вважав їх євреями, настроєними проти поляків. Та їхні дії випливали з ідей міжнародного комуністичного руху, що прагнув підпорядкувати дедалі нові країни, в тому числі також і Польщу.

ЧАСТИНА V

1. Територія і населення

17 липня 1945 р. в Потсдамі розпочалася третя після Тегерана і Ялти конференція Великої Трійки. Вона мала на меті визначити умови майбутнього мирного трактату, а до його укладення розв'язати питання Німеччини. Потсдамський лад мав бути перехідним, але виявився одним з найбільш тривалих устроїв, що визначив статус-кво післявоєнної Європи.

Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Угорщина і Югославія опинились у радянській сфері впливу. Литва, Латвія, Естонія, Білорусь і Україна лишались радянськими республіками. Фінляндія балансувала на межі незалежності. Східна Німеччина аж до Лаби теж належала до радянської сфери¹. Такий поділ Європи втримався до 1989–1990 рр.

В Потсдамі було ухвалено віддати (під польську адміністрацію) терени Третього Рейху, розташовані східніше лінії Одра–Ниса Лужицька (Одер–Нейсе), а також Вільне місто Гданськ і частину Східної Пруссії. Північний схід Пруссії з Кенігсбергом залишилися на радянському боці. Тоді твердили, що «остаточне окреслення кордону Польщі треба відкласти до мирної конференції з Німеччиною». Було вирішено також виселити німецьку людинність з теренів, визнаних за Польщею. Обидві сторони, Радянський Союз і західні союзники, залишили за собою право остаточного вирішення стосовно Німеччини. Були побоювання, що це станеться за рахунок Польщі. СРСР ще більше посилював залежність комуністичних панівних верств Польщі, постійно нагадуючи, що він є єдиним гарантом усталеного в Потсдамі кордону з Німеччиною. Землі на схід від Одри було названо Віднайденими Землями.

Східний кордон фактично існував від 1944 р., а формально був затверджений 16 серпня 1945 р. польсько–радянським договором у Москві. Кордони польської держави відтак було пересунуто зі сходу на захід більше ніж на 200 км.

¹ А також половина Австрії з Віднем. — *Прим. пер.*

До складу Народної Польщі увійшли такі землі: Підляшшя, Люблінщина, Холмщина, Перемишльщина, Малопольща, Мазовія, Куявія, Вармія і частина Мазур, Гданське Помор'я, Західне Помор'я, Великопольщі, Любуська земля, Долішня Сілезія, Опольська Сілезія, Горішня Сілезія, частина Цешинської Сілезії. На півночі кордон проходив морським берегом завдовжки 524 км. Загалом територія Польщі після війни мала 311,73 тис. км². 1939 р. країна мала 389,72 тис. км². Східні землі Другої республіки, що увійшли до складу СРСР, охоплювали 178,22 тис. км², а набуті західні землі 101,2 тис. км². Територія зменшилася на 78 тис. км² з містами, що до Другої світової війни являли собою важливі осередки польської культури (Вільнюс, Львів, Гродно). Землі та міста, включені до складу держави, були натомість населені майже винятково німцями (Щецин, Вроцлав, Зелена Гура). Після 150-річної перерви до Польщі повернувся Гданськ.

1951 р. було здійснено обмін прикордонними теренами з СРСР. Польща віддала райони Белз і Сокаль. В результаті змін терени Польщі зросли до 312,68 тис. км².

У лютому 1946 р. населення в нових кордонах налічувало близько 24 млн — майже на 30 % менше, ніж до 1 вересня 1939 р. Втрати з провини німців налічують понад 6 млн осіб. Втрати населення вбитими і померлими в таборах і на засланні з вини Радянського Союзу важко точно визначити. Різні підрахунки коливаються від кількості тисяч до 1,5 млн. Ще важче визначити кількість і долю громадян Польської республіки непольських національностей.

Найбільших втрат зазнало населення міст, оскільки було заморожено майже все єврейське населення, що переважно там мешкало, а також планомірно винищена інтелігенція, втрати якої значно перевищували втрати інших соціальних груп.

1939—1947 рр. мало місце масове добровільне чи примусове переміщення населення на теренах Другої Польської республіки і Народної Польщі. На Віднайдених Землях було поселено людей з теренів Білорусі та України, які при виїзді з СРСР мусили підтверджувати документально своє довоєнне польське громадянство. Це були насамперед поляки, які за будь-яку ціну прагнули втекти з-під радянської влади, систему управління якої добре пізнали. Теоретично це була т. зв. добровільна репатріація. Фактично вони не бачили і насправді не мали іншого вибору, ніж виїзд. Восени 1944 р. виникла Державна репатріаційна служба (ДРС), що приймала осіб, прибулих до Польщі з Литви, Білорусі, України та з інших регіонів СРСР. Кількість цих т. зв. репатріантів становила бл. 1 млн 800 тис. осіб. З заходу до Польщі повернулося, попри різний — часто величезний — опір, бл. 800 тис. осіб. В еміграції свідомо лишилися бл. 500 тис. поляків.

Згідно з ухвалами Великої Трійки в Потсдамі, німецьку людиність з Віднайдених Земель силоміць виселено до Німеччини. Польські та німецькі відомості щодо кількості виселених і тих, хто залишився на цих землях, дуже істотно різняться між собою, причому похибка визначається в плюс-мінус 1 млн. Кількість виселених німців обчислюється в 2,5–3 млн. Різниця дуже велика, але треба пам'ятати, що після війни місцеві комуністичні власті часто вважали тамтешніх поляків-автохтонів німцями. Ця політика далася взнаки вже тоді, а ще більше — багатьма роками пізніше, коли виникла змога добровільного виїзду до Німеччини. Автохтони або їхні нащадки, котрі ще залишалися, в 70-х роках масово зрікалися польськості й виїздили з Сілезії, Мазур і Вармії до ФРН, індивідуально чи в межах т. зв. програми возз'єднання родин.

Зі східних теренів Народної Польщі було виселено до СРСР близько 480 тис. українців, 36 тис. білорусів і 20 тис. литовців.

Внаслідок величезних перетасувань Польща після Другої світової війни мала невелику кількість населення інших національностей, що становило близько 2 %. Повоєнна статистика не наводила відомостей стосовно таких відмінностей, як рідна мова чи віросповідання. 1990 р. населення Польщі становило 38 млн.

В перший повоєнний час сільське населення становило близько 69 %, а міське — 31 %. Індустріалізація країни викликала зміни в структурі населення. Кількість міського населення швидко зростала через інтенсивну міграцію з сіл до міст. На початку сімдесятих років міське населення становило вже близько 53 %, а 1980 року — 59 %. У 80-х роках приріст міського населення був значно меншим. Наприкінці цього періоду в містах проживав 61 % населення.

Після війни, аж до 80-х років, природний приріст, попри деякі ухили, був високий. Помітне зменшення — на 50 % — сталося у 80-х роках (з 9,6 % 1980 р. до 4,1 % 1990 р.).

Після 1956 р. посилилась еміграція з Польщі, що постійно перевищувала імміграцію, яка врешті лише 1955–1959 рр. значно збільшила населення. Тоді до Польщі прибуло 260 тис. осіб. Це були насамперед поляки з СРСР, що повертались за додатковою спеціальною репатріаційною угодою між Варшавою і Москвою.

Досить монолітну групу емігрантів з Польщі становило вже згадане населення Сілезії, Мазур і Вармії. Другою групою були євреї, що емігрували переважно 1945–1947, 1956–1958 і 1968–1970 рр. Це була еміграція з соціальних і політичних причин. Окрему групу становили емігранти з суто політичних причин. Початок цієї еміграції сягає кінця війни. Згодом її найбільше посилення мало місце у 80-х роках, на що справили сильний вплив впроваджений 13 грудня 1981 р. воєнний стан і його наслідки (пор. ч. V, п. 2.3).

Якщо говорити про інші структури населення Польщі 1945–1990 рр., то суспільство старішало. Це було наслідком як зростання тривалості життя, так і еміграції, яка, крім автохтонів, охопила

насамперед молодих, освічених людей, що шукали можливості реалізувати свої здібності поза Народною Польщею. Та через постійно великий природний приріст це помітніше далось взнаки лише на межі 80-х і 90-х рр.

2. Політичне становище

Ствердивши в Польщі комуністичну владу, попри кооптацію кількох політиків лондонської орієнтації, Радянський Союз вирішив остаточно здолати опозицію. Від 1944 р. масами вивозилися вглиб СРСР діячі підпілля, вояки і офіцери АК (пор. ч. IV, п. 6). Проти них сфабриковувалися процеси, зокрема стосовно вихідців і діячів зі східних теренів Другої республіки з засудженням на страту або багаторічні табори за антирадянську діяльність. Частина бійців АК було ув'язнено в таборах інтернування. Деякі повернулись на батьківщину за кілька або кільканадцять років після 1956 р. Частина померла чи загинула в нелюдських умовах таборів.

2.1.

1945—1956

роки

Операції проти польського підпілля у воєнну і післявоєнну добу провадив радянський НКВД за допомогою Служби громадської безпеки (СГБ) і Громадянської міліції (ГМ). Дедалі більший терор змусив людей шукати порятунку в підпіллі. Відтак у країні тривала своєрідна громадянська війна. Створене конспіративними осередками восени 1945 р. об'єднання Свобода і Незалежність (СіН) провадило насамперед операції самозахисту. Вчинялись і акції відплати щодо функціонерів СГБ, ГМ, і ПРП. У підпіллі були також військові загони, пов'язані з Національною демократією — Національні збройні сили (НЗС), що діяли подібно до СіН, тільки, мабуть, більш рішучо й затято. Вважається, що повоєнне збройне підпілля налічувало близько 80 тис. осіб.

На південно-східних землях Народної Польщі діяла частина Української повстанської армії (УПА) у кількості бл. 2 тис. осіб. Решта бійців армії боролася з радянськими властями насамперед на Західній Україні. В лютий боротьбі гинуло польське і українське населення, бо ніхто не зважав на політичні погляди і не виявляв доброзичливості щодо котроїсь зі сторін. Досить було самого факту національної належності. Під час інспекції загонів, що бились у Бескидах, 1947 р. загинув від рук УПА генерал Народного війська польського Кароль Сверчевський. Тоді уряд у Варшаві схвалив рішення здійснити операцію «Вісла». У травні та червні 1947 р. підрозділи Війська Польського і Міністерства безпеки ліквідували

загони УПА на південно-східних тернах Польщі (Жешовщина, Перемишльщина), а в липні — на Люблінщині. Суди прирекли на смерть кількасот вояків УПА. Підозрюваних в причетності до дій Організації українських націоналістів (ОУН) було ув'язнено в ізоляційному таборі в Явожні на Горішній Сілезії, де з ними поводилися брутально. Сталін вимагав очистити прикордоння від активістів українських незалежницьких організацій. Москва геть не бажала припустити справжньої незалежності України, поборюючи УПА і ОУН на своїй території. Прикордонні польські землі могли б стати їхнім тил. Смерть Сверчевського дала вигідний претекст.

Державній репатріаційній службі було доручено примусову репатріацію українського населення. В межах операції «Вісла» було тоді вивезено бл. 150 тис. українців на Помор'я, Вармію, Мазури і Долишню Сілезію. Переселення охопило не лише українців, але також загалом не задіяних в операціях УПА лемків¹. Це був один з прикладів застосування колективної відповідальності. Розпорошення українців між польської людності мало, за ув'язненням комуністичних властей, ліквідувати українську проблему. Але історія доводить, що немає остаточних розв'язань, доки живуть люди з усвідомленням кривди, заподіяної їм або їхнім родинам.

За ініціативою ПРП 30 червня 1946 р. було організовано т. зв. народний референдум. Суспільство мало відповісти на 3 запитання, сформульовані в такий спосіб, що було важко відповісти суто негативно, бо вони стосувались життєво важливих для нації справ. Запитання звучали так: 1. Чи ти за скасування Сенату? 2. Чи ти за продовження соціально-економічних реформ? 3. Чи ти хочеш західного кордону Польщі на Одрі та Нисі Лужицькій?

Референдум мав виявити підтримку ПРП і єдність нації. Але запитання, сформульовані в такий спосіб, унеможливили вияв справжньої громадської думки. ПНП заклиало до негативної відповіді на перше, менш істотне запитання. Йшлося винятково про відкидання цієї буцімто загальної підтримки комуністів, які розгорнули величезну пропаганду, засипавши країну плакатами «Тричі так». ПНП було звинувачено за брак честі та віри. Були проведені арешти серед її членів, яким приписали зв'язки з підпіллям. Комуністи підключили військо, міліцію і СГБ до залякування. Згідно з офіційною статистикою, ПРП здобула рішучу перемогу. «Так» відповіли на перше запитання 68,2 %, на друге — 77,3 %, на третє — 91,4 %. Тим часом, за ймовірною перевіркою, краківський округ дав на перше запитання 83,5 % негативних відповідей. Миколайчик протестував проти явного фальшування. Протестували також посли Великої Британії та США.

У країні офіційно діяли декілька партій: Польська Робітничая партія (ПРП), Польська Соціалістична партія (ПСП), Польська На-

¹ Бойки, верховинці, гуцули і лемки — етнічні групи українського населення в Карпатах. — Прим. пер.

родна партія (ПНП), Демократична партія (ДП) і Партія праці (ПП). Найбільшу підтримку в країні мала ПНП Станіслава Миколайчика. Було загальновідомо, що ця єдина незалежна партія не бажає прилучитися до запропонованого ПРП виборчого блоку. Відтак блок виник у складі ПРП, ПСП, НП і ДП.

У кампанії перед виборами, що відбулися 19 січня 1947 р., ПРП надалі в широкому обсязі вела діяльність проти ПНП, вдаючись до численних арештів і терору щодо її діячів і прихильників. Вибори, як і референдум, було сфальсифіковано. За відомостями керівництва ПНП, список партії здобув близько 74 % голосів, а за офіційними відомостями — 10,3 %. ПНП відтак дістала лише 28 мандатів, а партії блоку, тобто фактично ПРП — 81,1 % голосів і 394 мандати. Так за допомогою терору і фальсифікації пов'язані з Москвою комуністи зміцнили свою владу в Польщі, формально здобувши громадську підтримку т. зв. народної демократії.

«Виграні» вибори дали змогу створити уряд уже без «лондонських поляків». Визнання, яке раніше отримав Тимчасовий уряд єдності від західних держав автоматично і без істотного опору союзників перейшло новому уряду у Варшаві, а президентом Польщі став тісно пов'язаний з Москвою Болеслав Берут. По суті справи, вища влада в країні належала послові СРСР і радянським радникам, що отримували директиви Кремля. На місцях за кадровою підтримки і за вказівками НКВД власті зміцнили установи Міністерства громадської безпеки, що 1947 р. налічували 200 тис. працівників, ГМ і Добровольчий резерв громадянської міліції. Додатково їм допомагало військо, що боролось з підпіллям.

Для остаточної перемоги залишалось ще подужати ПНП, ліквідувати підпілля і об'єднати робітничі партії — ПРП і ПСП. Такі партії, як НП і ДП, було вже підпорядковано. Група католиків, зосереджених навколо довоєнного керівника НРТ-Фаланги Болеслава П'ясецького, якому було дозволено політичну діяльність, відігравала роль своєрідної «п'ятої колонії» в Церкві і мала розколоти її зсередини, нейтралізувати її силу і значення. Впродовж усього існування Народної Польщі ця група, що згодом взяла назву «Об'єднання Пакс», співпрацювала з усіма комуністичними властями і не здобула офіційної підтримки Церкви (пор. ч. V, п. 5.1).

Внаслідок шаленого тиску на Миколайчика і пов'язаних з ним діячів ПНП, а також скаженого терору, що мав залякати суспільство, Станіслав Миколайчик за допомогою США втік за кордон. Нелегально залишили країну двоє чільних діячів ПНП — Стефан Корбонський і Казимир Багінський. Було заарештовано кілька осіб з-поміж провідних членів ПНП, що залишались на батьківщині.

Почалася розправа з підпіллям, суди над керівниками СіН і НЗС, а також колишніми бійцями АК. Йшлося про те, щоби вилючити з суспільної свідомості загальну підтримку АК і лондонського уряду.

Пропаганда вищукувала і наголошувала значення комуністичного руху опору, втовкмачувала це переконання суспільству. Пропагандистську брехню супроводжувало оббріхування історії через замовчування, творення напівправди або відверту фальсифікацію.

Особливий наголос було зроблено на молоді з використанням її ентузіазму. 21 липня 1948 р. з декількох молодіжних організацій було створено монолітну Спілку польської молоді (СПМ). Вона постанала з молодіжних рухів як комуністів і соціалістів, так і членів ПНП, маючи на меті стати відповідником радянського комсомолу. В початкових школах існувало харцерство, за яким навіть не збережено назви СПХ. Було прийнято назву Харцерська організація, а спілку реорганізовано на взірець радянських піонерів.

15 грудня 1948 р. на об'єднавчому з'їзді ПРП і ПСП Берут проголосив виникнення нової партії — Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). 27 листопада 1949 р. Народна партія сполучилась з приборканою і розгромленою (арешти, усунення активістів) після втечі Миколайчика Польською народною партією, утворивши Об'єднану народну партію (ОНП).

На політичній сцені Народної Польщі лишилися ПОРП, ОНП і ДП. Теоретично кожне угруповання представляло одну з трьох соціальних верств: робітників, селян, інтелігенцію. Фактично вони представляли діячів, що погодились на радянське панування в Польщі та у Східно-Центральній Європі. До лав ПРП, а згодом ПОРП вступали тисячі людей (наприкінці 1947 р. ПРП налічувала 821 тис. членів). Причини прилучення до комуністів були різні. Крім переконаних комуністів і, як зазвичай буває в панівній партії, кар'єристів, ПРП вабила селян і некваліфікованих робітників, яким забезпечувала швидке, як на ті часи, просування в суспільстві.

Неабияку роль відіграло міжнародне становище. Сталін зміцнив панування СРСР у цій частині Європи, охопивши впливом Угорщину, а 1948 р. — і Чехословаччину. Підтримані Москвою комуністи здобували владу в деяких країнах Азії¹. Західні союзники незабаром збагнули, що підтримуваний Радянським Союзом комунізм загрожує їм у власних домівках. Протидія експансії СРСР була пов'язана з ухилом у бік німців, ставлячи між іншим під запитання польський кордон на Одрі та Нисі. Почалася гра, що мала ставкою в Європі Німеччину і польські Віднайдені Землі. Суперництво за перевагу у світі двох держав — СРСР і США — започаткувало т. зв. Холодну війну. В багатьох колах суспільства вважалося, що вона переросте у Третю світову війну, що поверне незалежність Польщі та Східно-Центральній Європі. Сполучені Штати водночас розпочали психологічну війну з комунізмом, організуючи з цією метою світову громадську думку. Почалися трансляції Голосу Америки багатьма мовами, а також передачі

¹ Північна Корея і В'єтнам 1945 р., Китай (крім Тайваню і Тибету) 1949 р. —

створеного в Європі Радіо Свобода і Радіо Вільна Європа. 3 травня 1952 р. почала трансляції польська редакція Радіо Вільна Європа під проводом Яна Новака — Здзіслава Езьборанського (кур'єра з Варшави). Її глушливі комуністичні уряди Польщі, але вона несла суспільству інші відомості, ніж транслювані на батьківщині й беззастережно підпорядковані комуністичній пропаганді.

Сталін, а після нього наступні володарі Кремля переконували поляків, врешті навіть з певним успіхом, що є єдиними гарантами західного кордону. Парадоксально, але в певному сенсі так і було, звичайно з застереженням, що Радянський Союз розігрував цю карту у стосунках з Заходом і водночас з Німеччиною. Адже гарантія СРСР будь-якої миті могла бути скасована, а в Польщі ніхто цього не усвідомлював. По суті справи, великі держави Заходу бажали зберегти стабільність в Європі. Мабуть, справа польського західного кордону не була під істотною загрозою, що засвідчило фактично вимушене визнання його Німеччиною з наданням Польщі в цей спосіб міжнародних гарантій вже 1990 р.

Справа західного кордону і радянських гарантій мала зміцнити в суспільній думці дружбу з СРСР, що повсякчас пропагувалась у засобах інформації, школах, на мітингах і в масових заходах. У багатьох містах підпорядкованого Радянському Союзові східного блоку споруджувались пам'ятники дружби і братерства з використанням для цієї мети цвинтарів радянських вояків, що полягли на польських теренах під час Другої світової війни. Нав'язано було культ особи Сталіна на взірць того, що усталився в СРСР. Взаємини всередині т. зв. соціалістичного табору формувалися з Москви. Офіційно декларувалася братерська дружба, а особисті контакти між людьми фактично обмежувалися до мінімуму. Кордони дружби були під пильною вартою, яку не могли здолати звичайні громадяни. Представників урядів усіх країн-сателітів викликали до Москви на розмови, що полягали у втовкмачуванні їм директив Кремля стосовно внутрішньої, економічної і, звичайно, зовнішньої політики. В Польщі було постійно розташовано кількадесят тисяч, а поруч, в НДР¹ — кількасот тисяч радянських вояків.

В країні працювали також т. зв. радянські радники. У війську більшість головних посад обіймали росіяни. Надання звань полковника і вище мали бути затверджені Москвою. На чолі Міністерства національної оборони (МНО) 1949 р. став маршал Радянського Союзу, призначений маршалом Польщі, — Костянтин Рокоссовський, який провадив чистку лав війська. Офіційна пропаганда наголошувала його польське походження. Так само служби безпеки і Міністерство громадської безпеки (МГБ) підлягали пильному радянському контролю. В цих службах люди часто втрачали людяність. Їм практично було надано владу над іншими в поєднанні з майже

¹ Німеська Демократична Республіка 1949—1989 рр. — *Прим. пер.*

цілковитою безкарністю, що спричиняло впевненість у власній всемогутності. Завдяки позапартійним контактам з радянським апаратом безпеки це відчуття давало змогу керівництву МГБ суперничати навіть з керівництвом ПРП, а згодом і ПОРП.

Поставивши країни Східно-Центральної Європи в залежність від себе, Сталін там впровадив політику всеосяжного страху. З ліквідацією АК і опозиції Миколайчика наступні удари було скеровано проти чільних партійних діячів і вищих офіцерів не лише з міжвоєнної доби, а й Народного війська польського. Їх було звинувачено у різноманітних ухилах від партійної лінії, у співробітництві з АК і гестапо, а також у шпигунстві, себто у діяльності не лише антикомуністичній, а й антипольській. Було заарештовано Владислава Гомулку (1951 р.) і його співробітників. Проте справа не дійшла до процесу і засудження Гомулки, хоча Сталін на цьому наполягав, наводячи приклад Чехословаччини й Угорщини, де вже відбулися процеси над тамтешніми комуністичними керівниками ¹.

Зволікання з судом над Гомулкою можна пояснити по-різному, зокрема слушними побоюваннями комуністів у Польщі наступних чисток у керівництві ПОРП внаслідок цього процесу, як це мало місце під час відомих великих чисток у Радянському Союзі в 30-х рр. і ліквідації польських комуністів, що перебували там. Суди над іншими заарештованими і звинуваченими відбувалися постійно, залежно від вимог пропаганди більш або менш показові. Підпорядковані партії військові та цивільні прокурори змагались у звинуваченнях, використовуючи отримані шляхом жажливих психічних і фізичних тортур зізнання у провинах. Було винесено багато смертних вироків і деякі виконано. Частину страт з різних причин не виконали, і приречені дочекалися після смерті Сталіна т. зв. відлиги і звільнення з в'язниць.

У 1950—1953 рр. було остаточно ліквідовано незалежницьке підпілля. Трагічним враженням для багатьох його діячів було ув'язнення їх разом з чільними німецькими переслідувачами поляків і євреїв під час окупації та звинувачення у співпраці з гестапо. Вражаючим документом є спогади Казимира Мочарського, який перебував у в'язниці разом з генералом СС Юргеном Штроопом, катом варшавського гетто.

Тероризування і залякування суспільства не обминуло Католицьку церкву, значення якої комуністи розуміли, бо це була незалежна сила. Вони намагалися розколоти єдність пастви, священників та ієрархів (пор. ч. V, п. 5.1). Щоправда, доноси ніколи не досягли тих масштабів, що в СРСР, але деморалізовували людей з усіх соціальних груп, викликали почуття небезпеки і брак довіри до співвітчизників. Нав'язані й керовані згори громадські організації не

¹ Було страчено Рудольфа Сланського (ЧСР), Ласло Райка (Угорщина) та інших керівників. — *Прим. пер.*

будили активність, а навпаки, робили людей пасивними. Керівництво цих начебто масових організацій входило до панівної еліти від найвищого щабля до повітів і громад. Загальновідомим було т. зв. привезення в течках кандидатів на різноманітні, нібито виборні посади. Адаже їхній склад був заздалегідь узгоджений на вищому щаблі. Вочевидь не обходилося без кумівства, чвар, інтриг, внутрішньопартійних і внутрішньоорганізаційних доносів.

Впроваджені комуністами економічні приписи призвели країну до того, що повсякчас бракувало не лише предметів розкоші, але й найнеобхіднішого для життя (пор. ч. V, п. 3). Дефіцитні товари були доступні різноманітним можновладцям через систему спеціальних розподільників і крамниць, залежно від становища в службовій і державній ієрархії. Ці пільги пов'язали апарат політичних і громадських організацій з наявною в Польщі системою влади подеколи навіть міцніше, ніж переслідування. Це теж був спосіб деморалізації суспільства.

Погрози і заохочення влади, а також привілеї не обминули світ культури і науки, який значною мірою вдалося залучити до зміцнення впровадженої Радянським Союзом системи влади в Польщі. Допомогло масове поширення і доступність освіти, а почасти й культури. Ця масовість загалом сприяла суспільним перетворенням у Польщі (пор. ч. V, п. 4).

Впродовж цих дій і перетворень комісія сейму (каденцію сейму було продовжено) випрацьовувала нову конституцію, яку сейм ухвалив 22 липня 1952 р., у восьму річницю проголошення Маніфесту ПКНВ. Держава отримала нову офіційну назву: Польська Народна Республіка (ПНР). Конституція містила, особливо в загальній частині, цілий комплекс суто пропагандистських формулювань. Декларувалося, між іншим, що ПНР є державою народної демократії, а влада належить трудовому народові міст і сіл. Так само загальними були формулювання з економіки. Конституція обминула традиційний поділ трьох гілок влади. Вона впровадила органи «державної влади» і «державного управління». На чолі держави перебувала Державна Рада, вищий орган народних рад. Сейм мусив бути вищим органом державної влади. Завдяки неточним формулюванням конституція давала змогу інтерпретувати закони відповідно до поточних потреб тоталітарної влади. Конституція 1952 р. неодноразово оновлювалася в добу комуністичного панування в Польщі (1954, 1957, 1960, 1961, 1963, 1972 і 1976 рр.).

Дуже характерним доказом спадкоємності впровадженої Радянським Союзом 1944 р. системи влади в Польщі було оновлення конституції 1976 р. Адаже тоді було впроваджено записи: «Керівною політичною силою суспільства в побудові соціалізму є Польська об'єднана робітничка партія» (ст. 3, п. 1), а Польща «... зміцнює дружбу і співробітництво з Союзом Радянських Соціалістичних Республік та іншими соціалістичними державами» (ст. 6, п. 2).

Після схвалення конституції вибори здійснювалися за радянським взірцем. За єдиний список т. зв. Національного фронту (ПОРП, ОНП, ДП і нечисленні допущені безпартійні) за офіційними відомостями було віддано 99,8 % голосів, а участь взяли 95 % виборців. Результати цих і взагалі всіх виборів до червня 1989 р., за винятком, ймовірно, 1957 р., було сфальсифіковано.

Безперервна і потужна пропаганда торочила про переваги соціалістичної системи і народної демократії над імперіалістичною системою західних країн на чолі зі Сполученими Штатами. Пропаганда мала на меті спонукати громадський ентузіазм спершу на відбудову, а потім на розбудову економічного і культурного потенціалу Польщі. Багато людей було втягнуто в апарат пропаганди, що мішаниною правди, напівправди і брехні дезорієнтував суспільство своєрідною шизофренією. Ті самі люди говорили по-різному приватно і прилюдно. Великої шкоди це завдало вихованню дітей і молоді, які чули різні речі вдома і в школі. Суперечність дійсності й пропаганди виявляла величезні розбіжності. Це особливо впадало в очі в економічній сфері, зокрема при щоденних закупках. Адже систематично внаслідок т. зв. ручного управління господарством глибошали нестатки, що, в свою чергу, збільшувалися поганою організацією торгівлі, майже цілком здійснюваної державою (пор. ч. V, п. 5.3).

Смерть Йосипа Сталіна 5 березня 1953 р. принесла зміни в систему радянської влади; т. зв. відлига поширилась на сателітні країни. На міжнародній арені настала певна рівновага сил. Обидві сторони вже мали атомну зброю. Захід і СРСР залякували одне одного, а по суті справи не бажали конфронтації. Існувало необхідне статус-кво в Європі. Його було досягнуто короточасними або тривалішими взаємними поступками.

Послаблення терору в СРСР дало змогу повернутися з радянських таборів тисячам поляків. Було припинено і страти засуджених до смертної кари на батьківщині. Започатковану лібералізацію вже неможливо було зупинити. Йшлося лише про обсяг змін. Зрозуміло було, що Москва не погодиться добровільно на суверенітет Польщі та інших країн комуністичного блоку. 14 травня 1955 р. держави цього блоку підписали у Варшаві військово-політичний договір (Варшавський договір), відповідь Москви на інтеграцію Заходу і включення армії Західної Німеччини до Північноатлантичного пакту (НАТО). Варшавський договір поглибив військову залежність держав народної демократії від СРСР, що мав 200 дивізій порівняно з 80-ма в решті держав, а також обґрунтовував присутність радянських військ у Польщі, Угорщині, Румунії та НДР.

Внаслідок критики і тиску з боку апарату на нижчих щаблях настали зміни в ПОРП. Шоком були свідчення Юзефа Святла, високоставленого функціонера МГБ, що наприкінці 1953 р. втік на Захід. Святло розповів про життя і пільги властей ПНР, про боротьбу

з Церквою і злочини апарату безпеки. До Польщі звістки потрапляли посередництвом Радіо Вільна Європа. Центральний комітет ПОРП в січні 1955 р. висловив жаль з приводу беззаконь безпеки, про які буцімто ніхто не знав. Було виключено з партії та заарештовано кількох функціонерів МГБ, відповідальних за зловживання слідства. Наприкінці 1954 р. звільнили з в'язниці Владислава Гомулку. Проте примас Вишинський залишався й надалі в ув'язненні (пор. ч. V, п. 5.1).

XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу 1956 р. став причиною своєрідної революції в комуністичному русі. Доповідь Першого секретаря радянської партії Микити Хрущова на закритому засіданні піддала критиці сталінську систему і самого Сталіна. Доповідь, хоч і таємна, дуже швидко дісталася громадської думки в Польщі, поглиблюючи сумнів у партійних лавах і збільшуючи впливи групи реформаторів у ПОРП, прозваної пулавською. Супротивниками пулав'ян була консервативна група — т. зв. натолинці. Вони, поряд з іншим, маніпулювали антисемітськими гаслами, використовуючи факт наявності євреїв у партійній владі, а насамперед в апараті безпеки, і прагнути перекласти на них відповідальність за сталінські злочини в Польщі. Зіткнення обох партійних фракцій і боротьба за владу в ПОРП посилювалися після смерті першого секретаря Болеслава Берута (у Москві в березні 1956 р.). Антисемітські гасла в подальшому виявилися досить ефективними, і натолинці здобували підтримку не тільки членів партії.

Розворушення в суспільстві, насамперед у молодій партійній інтелігенції, з виразним полегшенням утисків неможливо було загальмувати. Воно виходило з-під контролю Міністерства внутрішніх справ (МВС), створеного 1954 р. замість ліквідованого МГБ. З життя партії повільно зникав доти всеосяжний страх. На чолі руху відлиги стали часопис *Po prostu* і Клуб кривого кола, що мав кількадесят філій по всій країні. Опорою їх було суспільство, що становило своєрідну внутрішню опозицію щодо урядів, залежних від Москви. Почалося пом'якшення вироків і звільнення політичних в'язнів. До червня 1956 р. було випущено 28 тис. осіб.

На ліберальні настрої накладалась кепська економічна ситуація. Накреслення шестирічного плану не були виконані (пор. ч. V, п. 3). На партійних зборах у промислових підприємствах серед іншого наголошувалося падіння рівня життя. Уряд намагався вгамувати ремствування, підвищуючи заробітну платню насамперед у стратегічних галузях (гірництво, верфі).

У червні 1956 р. в Познані стався спалах обурення. В найбільшому тамтешньому підприємстві, фабриці імені Г. Цегельського, почалися страйки. Внаслідок того, що влада зневажала вимоги робітників, рушила вулична демонстрація під гаслами «хліба і свободи». До ходи робітників з фабрики Цегельського 28 червня 1956 р. прилучилися колективи інших фабрик. Демонстранти звільнили

в'язнів. Почалися сутички біля будівлі Служби громадської безпеки на вул. Кохановського. Прислане військо мало наказ не застосовувати зброю. Вояки легко дозволили себе роззброїти, дехто братався з натовпом. Обложені функціонери відчули, що в юрмі зростає ненависть. Власті у Варшаві ухвалили рішення вести до Познані бронетанкові війська з Сілезії. Вояків було повідомлено, що йдеться про придушення пронімецьких заворушень, організованих імперіалістами. В Познані за офіційними відомостями загинуло 75 осіб і до 800 поранено. Прем'єр Юзеф Циранкевич у виступі по радіо промовив знаменні для Польщі слова, що підняту проти народної влади руку буде відтято. Почалися арешти, а у вересні–жовтні суди над учасниками подій. Звинувачені отримали по кілька років ув'язнення.

Водночас у країні зростав тиск на партію, аби вона здійснила реформи. До робітників долучались голоси партійних і безпартійних інтелектуалів. У партії надалі тривали чвари між прихильниками обережної лібералізації та реформ і консервативними натолинцями, які розраховували на допомогу СРСР. Підготовлений ними путч здійснити не вдалося. Перед початком вирішального VIII пленуму ЦК ПОРП (19 жовтня 1956 р.) до Варшави прибула радянська делегація на чолі з Першим секретарем ЦК КПРС Микитою Хрущовим, який не згодився на персональні зміни і на обрання Гомулки Першим секретарем польської партії. До Варшави рухалися радянські підрозділи. Тоді Перший секретар ЦК ПОРП Едвард Охаб висловив загрозу, що по радіо звернеться до нації. Хрущов звелів спинити рух радянських військ.

У розмовах Гомулка переконав росіян, що польські комуністи спроможні опанувати становище і не припустити виступів проти соціалізму і дружби з СРСР. Радянська делегація виїхала, а VIII пленум тривав. Першим секретарем ЦК ПОРП було обрано Владислава Гомулку. Його промову про «викривлення» сталінської доби, обіцянки лібералізації та демократизації з ентузіазмом сприйняли партія і суспільство. Відбувались мітинги на підтримку Гомулки. Всі сподівалися на зміни в системі влади. Перші вчинки Гомулка і його людей ніби виправдали це популярне переконання. З війська пішли радянські офіцери з Рокоссовським. Було визволено з трирічного ув'язнення кардинала Стефана Вишинського, дозволено громадську діяльність іншим католикам, а не лише «Об'єднанню Пакс». Гомулка погодився на відновлення уроків релігії в школах. На фабриках створювалося робітниче самоврядування. Відбулися суди над деякими чільними функціонерами колишнього МГБ. Їх звинуватили у злочинних методах слідства, викритих Юзефом Святлом і під час VIII пленуму ЦК ПОРП (жовтень 1956 р.).

Вибори до Сейму 20 січня 1957 р. становили кульмінацію довіри суспільства до команди Владислава Гомулки. Кардинал Вишинський надав підтримку новому керівництву ПОРП, закликавши до

участі у виборах. Результати виборів були, як можна припустити, не фальсифіковані. Взяли участь 94 % виборців. Переважна більшість (98 %) віддали голоси за список Фронту національної єдності (ФНЄ). Сейм складався з 237 депутатів від ПОРП, 119 — ОНП, 39 — ДП і 63 безпартійних. Серед безпартійних вперше виявилось декілька незалежних католицьких депутатів, які утворили депутатське коло «Знак» і дістали схвалення примаса Вишинського. Результати виборів свідчили, що заклик Гомулки не закреслювати кандидатів з перших місць у виборчих списках було враховано. Тоді вони автоматично проходили обрання.

Гомулка і партія вважали перемогу на виборах завершенням жовтневих змін 1956 р. Адже вони переросли очікування його і групи партійних реформаторів. Суспільство підтримало Гомулку, бо вбачало в ньому мало не посланого Провидінням державного мужа, що змінить становище в Польщі. Тим часом його дії мали на меті відновлення ладу і порядку в країні. Лад і порядок стали зрештою провідним гаслом також наступних комуністичних команд, що панували в Польщі. Це завжди означало відмову влади від даних суспільству обіцянок. Гомулка повернув сувору цензуру, що впродовж кількох попередніх місяців явно ослабла. В жовтні 1957 р. він закрив редагований молодого партійною інтелігенцією тижневик *Po prostu*, виразник радикальної течії за зміни в партії. Було ліквідовано незалежність робітничого самоврядування і підпорядковано директивам партії. Після жовтневих змін довше втримались на селі, що схвалило політичне пожвавлення в країні. Сільськогосподарська продукція навіть зросла. Але доктринерство переважило раціональність. Щоправда, Гомулка вже не форсував силоміць колективізацію села, але всю аграрну політику скерував на гальмування розвитку індивідуальних господарств. Врешті-решт це призвело до застою в сільському господарстві.

Всередині партії Гомулка боровся проти будь-якого самостійного мислення і називав його ревізійнізмом. Натомість він дедалі певніше підтримував консервативні елементи, в т. ч. групу т. зв. партизанів Мечислава Мочара. Той роздухав патетику невеликих комуністичних військових формувань (Народної Гвардії, Народної Армії, Народної Польської армії), що билися з німцями під час окупації. Водночас було докладено зусиль, аби відсунути на задній план Армію Крайову, яка домінувала в суспільній свідомості. Адже орієнтовно кількісне співвідношення обох військових угруповань під час Другої світової війни виглядало як 1:10 на користь АК. Аби затінити диспропорцію, було впроваджено загальний термін «Рух Опору». Це давало змогу перевернути фактичні пропорції участі в боротьбі.

Мочар використовував у пропаганді національні та антисемітські гасла, радо перекладав на євреїв провину за переслідування

2.2.

1957—1980

роки

поляків у сталінську добу. Він обходив мовчанкою їхню належність до партії та Комуністичного Інтернаціоналу¹, від імені яких вони діяли. Як багаторічний заступник міністра і міністр внутрішніх справ, Мочар мав великі можливості, насамперед широко застосовував стегненія і примус до співпраці зі Службою безпеки (СБ). Ці дії були скеровані, головним чином, проти інтелектуальних осередків. Адже письменників, науковців і студентів дуже розворушили жовтневі зміни 1956 р. Ці осередки здебільшого вже не вдавалося залякати, як це мало місце в попередній сталінський період (пор. ч. V, п. 2.1). Погрози та їх реалізація мали, втім, вже зовсім інший вимір. Тортури і смерть були загалом виключені з арсеналу засобів безпеки, хоча до кінця комуністичної влади траплялися винятки з цієї засади. Залишалися погрози, психологічний тиск і засоби, що ламали дух звинувачених інколи більше, ніж фізичний примус. Елементом тиску на інтелектуальні осередки була відмова у видачі закордонного паспорту. Це так дошкуляло, що деякі діячі навіть погоджувалися на різноманітні свідчення лояльності відповідним властям, а подеколи на співробітництво.

Опір щодо застою і обмеження громадянських свобод не припинявся, а зростав, і весь час з'являлися нові опозиційні діячі, що прагнули переломити наявний стан речей. Всі спроби такого типу наражалися на різку реакцію властей, що підводили майже все під антидержавну діяльність. Так сталося 1964 року з т. зв. Листом 34-х стосовно необхідності змін у культурній політиці, що був направлений чільними інтелектуалами прем'єрові Юзефу Циранкевичу. Автори, що своєчасно не зняли свої підписи з листа, стали жертвами цензури, яка забороняла публікувати їхні праці (пор. ч. V, п. 4). Часто заборона охоплювала і будь-які згадки про них. Заборони діяли щодо деяких «неправовірних» аж до кінця комуністичної влади в Польщі. Двоє молодих партійних ревізіоністів, виключені за це з партії, пізніші діячі Солідарності Яцек Куронь і Кароль Модзелевський були засуджені до трирічного ув'язнення за відкритий лист (1964 р.) до партійних властей про необхідність змін.

У березні 1968 р. спалахнули демонстрації студентів, викликані зняттям з репертуару Національного театру в Варшаві драми Адама Міцкевича *Dziady* в постановці Казимира Деймека. Театральна публіка сприйняла бурхливими оплесками твір Міцкевича, що містив чіткі антиросійські тенденції. Цю демонстрацію важко було витримати радянському послові у Варшаві. Гомулка, якому після Жовтня вдалося здобути довіру Москви, не бажав жодних ускладнень, а відтак вирішив заборонити подальші вистави драми *Dziady*. Студентські демонстрації охопили не лише Варшаву, а й інші університетські міста і були придушені силою. Проти побиття і арештів студентів протестували депутати-католики з кола «Знак», що після

¹ Комінтерн ліквідовано 1943 року. — Прим пер.

виборів 1957 р. засідали в сеймі. Партія за допомогою засобів масової інформації вкотре здійняла хвилю антисемітизму, оголосивши про сіоністську змову, що буцімто була організатором студентських виступів у Варшаві. В результаті нападок на сіоністів кільканадцять тисяч громадян єврейського походження виїхали з Польщі, безпосередньо або опосередковано до цього змушені. Чистки охопили переважно наукові та інтелектуальні осередки, спричинили втрати для науки і культури та зашкодили престижеві Польщі на міжнародній арені.

Березневі події спричинили ще більше і дуже істотне падіння популярності Гомулки. Підтримана ним участь польського війська в межах Варшавського договору у радянській інтервенції в серпні 1968 р. в Чехословаччині, де під проводом нового першого секретаря тамтешньої комуністичної партії Олександра Дубчека було зроблено спробу радикально реформувати політичний устрій¹, остаточно позбавила Гомулку авторитету в суспільстві. Його відставка була вже тільки питанням часу. В партії виростали нові люди.

Наприкінці правління Гомулки сталася важлива для Польщі подія. 7 грудня 1970 р. у Варшаві було підписано договір Польської Народної республіки з Федеративною республікою Німеччиною. Обидві сторони заявили, що кордон по Одрі та Нисі Лужицькій є західною межею Польщі та що вони не висувають одне до одного жодних інших територіальних претензій. Значення акта для Польщі було величезним. Очевидно, це не був самостійний крок польської дипломатії. В серпні було підписано в Кремлі договір між СРСР і ФРН, де вперше в офіційній міжнародній угоді містилася гарантія кордону по Одрі та Нисі. Отже, Гомулка мав дозвіл Москви. За пару років до цього, в грудні 1965 р., польські єпископи направили листа німецьким єпископам, де йшлося про злочини Німеччини щодо Польщі, а також про кривди, заподіяні німецькому населенню, вигнаному з Віднайдених Земель. У листі було вміщено дотепер знаменні для Польщі слова: пробачаємо і просимо пробачити. Гомулка тоді розпочав шалену пропаганду проти кардинала Вишинського і єпископів, закидав їм зраду інтересів Польщі та втручання в політику й наголошував, що поляки ніколи не забудуть німцям заподіяних кривд. Про будь-яке політичне порозуміння по лінії Польща-ФРН вже не йшлося. Не було розпочато жодного діалогу з Німеччиною, бо його ще не розпочинали з СРСР. Натомість влада вдалася до розігрування німецької карти для поширення ненависті з постійним острахом німецького реваншизму. Характерно, що «погані», мстиво настроєні німці жили винятково в ФРН, а «добрі», себто миролюбно настроєні — у Німецькій Демократичній Республіці.

¹ Празька Весна і спроба «соціалізму з людським обличчям» на базі конвергенції ідеологій. — *Прим. пер.*

У грудні 1970 р. підвищення урядом цін на продовольство, зокрема на м'ясо, дало безпосередній поштовх робітничим виступам у Гданську, Гдині та Щецині. Керівники партії наважилися вжити зброю проти робітників-демонстрантів. Були вбиті та поранені. В країні зросла напрута. За цієї ситуації 20 грудня 1970 р. пленум ЦК зняв Гомулку з посади Першого секретаря ЦК ПОРП, обравши натомість Едварда Герека, доти секретаря воєводського комітету партії в Катовицях. Кандидатура, мабуть, була узгоджена заздалегідь, бо Москва не заперечила. Замість Циранкевича прем'єром став Пьотр Ярошевич. Гомулку усунули з політбюро партії.

Герек розпочав правління з незвичних у світі тодішньої партійної практики особистих зустрічей і дискусій зі страйкарями на верфях у Щецині та Гданську. Він так успішно здобув їхню довіру, що на запитання наприкінці зустрічі: «Допоможете?» почув відповідь хором: «Допоможемо!» Ця відповідь у перший час правління Герека стала провідним гаслом нової партійної команди. Робітники дали Герекові кредит довіри, очікуючи на результати подальших дій. Та Герек ніколи не мав настільки міцної позиції в суспільстві, як Гомулка в жовтні 1956 р. Його популярність зросла разом з позірною швидким зростанням рівня життя в перші роки перебування при владі. Ініційований тоді економічний розвиток значною мірою спирався на залучення закордонних позик. Потік валюти з Заходу, звідки було взято позики, був настільки потужним, що розпочав широкомасштабні капіталовкладення (пор. ч. V, п. 3).

Кон'юнктура, сперта на закордонні позики, закінчилася вже на межі 1974–1975 рр. Адже сума інвестицій зросла невідповідно можливостям. На додачу частина громадського майна і фондів витрачалася на приватні потреби керівників від найвищого шабля до громад. Вілли впливових осіб зростали в різних частинах країни так само швидко або і швидше, ніж інші будови. Простота і скромність життя команди Гомулки пішли в минуле. Не реформувалося політичне життя. Надалі рішення ухвалювались вузьким колом. Влада першого секретаря партії була величезною. Не було розмежування повноважень між партійним і урядовим апаратом. Діяльність професійних спілок звелася до мінімуму. Поновився курс поступової ліквідації індивідуальних селянських господарств на користь виробничих кооперативів.

Попри це, намагалися творити образ країни динамічного розвитку. Герек мандрував світом як керівник-європеець на відміну від догматика Гомулки. Пропаганда успіхів домінувала в засобах масової інформації. Захід піддавався навіюванню легше, бо тамешні інтелектуали все ще були настроєні прокомуністично і прорадянськи. В країні наростала криза, болісно відчутна після кількох років уявної доступності споживчих товарів. Нестатки стали повсякденними. Доступ до дефіцитних товарів (майже все було дефіцитом: від масла, м'яса, ліків і цукру, туалетного паперу і мотузки для

снопов'язалок до холодильників, пральних машин і автомобілів) ставав привілеєм і надавався громадянам за їхніми заслугами через спеціальні крамниці й т. зв. талони, що диференціювало і дратувало суспільство.

Важливою справою була проведена в червні 1976 р. з ініціативи Герека адміністративна реформа, наслідки якої відчуються досі. Було ліквідовано повіти, а замість давніших 17 воєводств виникло 49. Йшлося про зміцнення контролю центральних властей на місцях. Реформа обмежувала автономію воєводських секретарів ПОРП. Герек вважав, що через подрібнення зламає їхнє доти величезне значення, відоме йому з власного досвіду багаторічного секретаря ПОРП у Катовицькому воєводстві.

1976 р. сейм ухвалив згадані поправки до конституції. Лише Станіслав Стомма з католицького кола депутатів «Знак» утримався в голосуванні. Доти проти намічених поправок виступали діячі інтелектуальних, наукових, католицьких і навіть ветеранських осередків, намагаючись властям листи протестів. Результатом було певне пом'якшення формулювань стосовно союзу з СРСР (пор. ч. V, п. 2.1).

Тим часом господарська криза стала особливо дошкулюною, зокрема коли йшлося про продаж продовольства. Бажаючи зарадити ситуації, в червні 1976 р. власті оголосили підвищення цін і впровадили відсоткові диференційовані компенсації, що суспільною свідомістю було сприйнято як несправедливість. На великих промислових підприємствах спалахнули страйки, офіційно звані «перерви в праці». В Радомі та Урсусі вирували робітничі виступи. На придушення було використано нові Моторизовані загони громадянської міліції (МЗГМ). Вогнепальної зброї не застосували, і уряд відмовився від підвищення. Але почалися обшуки, арешти, побиття затриманих, звільнення з роботи. Це стосувалося переважно робітників Радомі та Урсуса.

В країні почала виникати організована політична опозиція, що брала під захист жертв репресій і висувала програму зміни системи влади або навіть прагнення незалежності. Від 1976 до 1979 р. виникли таємні, легальні або напівлегальні політичні організації. Найвідоміший Комітет оборони робітників (КОР) гуртував людей різних поколінь, середовищ і поглядів. КОР був найгучнішою організацією в той період і діяв відверто на захист переслідуваних за участь у страйку в червні 1976 р. робітників Радомі та Урсуса. Одним зі співзасновників КОР був ксьондз Ян Зея. Активними діячами були Адам Міхнік і Яцек Куронь. З—поміж інших організацій цієї доби варто згадати Польське незалежницьке порозуміння (ПНП), Рух на захист прав людини і громадянина (РЗПЛіГ) та Конфедерацію незалежної Польщі (КНП).

Почали виходити безцензурні видання, нелегальні з точки зору властей (т. зв. другий обіг). Найбільшим видавництвом цього типу був незалежний видавничий осередок НОВА. Широкі кола суспільства

довідалися про доти замовчувані чи свідомо брехливо представлені справи, зокрема стосовно польсько-російських і польсько-радянських взаємин. Для багатьох інтелігентів це було величезним струсом, зокрема для тих, хто походив з першого покоління інтелігенції та часто не мав у цих справах жодних родинних зачіпок. В січні 1978 р. група інтелектуалів утворила Товариство наукових курсів (ТНК), звертаючись до традиції з доби поділів Речі Посполитої (пор. ч. II, п. 6.2). Було організовано, головним чином для студентів, відкриті лекції та семінари в приватних оселях. Незалежна освітня діяльність наразилась на рішучу протидію властей, що доклали зусиль, аби унеможливити заняття. Траплялися навіть побиття їхніх учасників бойовиками СБ. Відчутно каралися власники помешкань і викладачі. Члени ТНК і взагалі опозиція посилювалися, поряд з іншим, на підписані 35 керівниками європейських держав (в т. ч. СРСР і його сателітів), США і Канади ухвали про права людини на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. в Гельсинкі.

Перед обличчям організованої відвертої опозиції власті виявилися безпорадними. Їхню поведінку характеризував брак послідовності. Вони затримували діячів опозиції на 48 годин, аби ті не змогли доїхати до місця призначення на лекції або для іншої діяльності. Залякували їх та їхні родини, перешкоджали в праці за фахом. Тим, хто співчував опозиції, відмовляли в закордонних паспортах, а якщо це були автори, заборонялось публікувати їхні твори і згадувати прізвища у щоденній пресі.

Обрання 16 жовтня 1978 р. поляка-кардинала Кароля Войтили папою Іваном Павлом II революціонізувало суспільну думку. Вона почулася психологічно незалежною. Це виявив візит-проща папи на батьківщину в червні 1979 р. Розколоте комуністами суспільство віднайшло почуття спільноти, не лише релігійної. Маси прочан поводитися дисципліновано, і для дотримання порядку вистачило церковних добровольчих служб без дрюків, слізогінних газів, водометів та інших атрибутів влади такого типу. Відчуття свободи цілого суспільства стало підґрунтям виникнення масового руху, яким за рік стала «Солідарність».

2.3. Господарська криза наростала роками і загрожувала за першої-ліпшої okazji суспільним вибухом. Таким випадком виявилось підвищення цін на м'ясо, не оголошене офіційно, проте впроваджене в життя 1 липня 1980 р. Хвиля страйків охопила Польщу. Представники влади їздили по країні та обіцяли страйкарям підвищити платню. Реалізація всіх цих обіцянок за тодішньої економічної ситуації в Польщі була нездійсненною. Натомість поведінка властей підбурила протести на підприємствах, що доти не страйкували.

Вирішальним для цілого руху виявився страйк на Гданській судноверфі. Він почався 14 серпня 1980 р. як окупаційний страйк¹ і дуже швидко поширився на три міста — Гданськ, Гдиню і Щецин. 16–17 серпня в Гданську виник Страйковий комітет підприємств (СКП) на чолі з Лехом Валенсою, діячем нелегальних вільних профспілок. Такий самий комітет виник у Щецині на чолі з Маріаном Юрчиком, а 18 серпня розпочався страйк на тамтешній верфі. СКП облаштувався на верфі у Гданську і сформулював 21 вимогу, що стосувалися не лише робітничих економічних, а й загальнополітичних справ. СКП у Щецині підготував 36 вимог, багато з яких збігалися з гданськими постулатами. Найважливішою на ті часи була вимога незалежних вільних професійних спілок. У телевізійному виступі Герек відкинув політичні вимоги і вислав урядові делегації до Щецина і Гданська. Після важких переговорів 30 серпня у Щецині, а 31 серпня 1980 р. у Гданську було підписано порозуміння між урядом і страйковими комітетами підприємств. Лех Валенса утворив Незалежну самоврядну професійну спілку (НСПС «Солідарність»). Як на ті часи в польській ситуації це було революцією.

На початку вересня в ПОРП відбулися перетасовки. Герека було знято з посади першого секретаря, а натомість поставлено Станіслава Каню. Та поведінка багатьох партійних діячів ще була хиткою і непередбачуваною. Дехто вважав, що треба і можна реформувати систему. Поступки робітникам мали дати змогу партії консолідуватися і виробити тактику стосовно суспільства. Згода Кремля на такий прорив у комуністичному устрої, як підписана угода з робітниками, доводила, що Радянський Союз, зокрема після вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р., готовий дорого заплатити за спокій в Польщі. Та Москва не передбачала, що «Солідарність» незабаром охопить 10 млн людей і буде не лише професійним, а й політичним рухом цілого суспільства. Польща реагувала на 36 років комуністичного панування. Преса писала (а цензура не втручалась) про справи, що доти становили табу. Вагання і суперечності в лоні партії та різкіше ставлення Кремля викликали зволікання в реєстрації «Солідарності» судом. Боротьба за реєстрацію міцніше гуртувала робітничих діячів з елітою інтелігентської опозиції. Започаткована під час серпневого страйку на Гданській судноверфі співпраця обох цих груп дала велику користь у боротьбі з комуністичною владою. Обидві сторони внесли власний доробок до співробітництва: інтелектуали в царині теорії, насамперед економіки і права, а робітничі ватажки — страйкову силу і солідарність. Вони дуже швидко опановували теоретичні завдання, невдоволені результатами переговорів з владою, набували досвіду і ставали для неї небезпечними

¹ Себто страйкарі окупували підприємство, запобігаючи штрейкбрехерству. —

супротивниками. Такими людьми, поряд з іншими, стали Лех Валенса, Збігнєв Бужак, Владислав Фрасинюк.

10 листопада 1980 р. воеводський суд у Варшаві врешті зареєстрував незалежну від тодішньої формалізованої, керованої партією Центральної ради професійних спілок (ЦРПС) професійну спілку «Солідарність». На кільканадцять місяців настала ера «Солідарності», що становила незвичний прорив після десятиріч комуністичного правління. Суспільство змогло організуватися без постійних кураторів від влади. ПОРП відступала перед «Солідарністю», але від початку планувала її ліквідувати. В цих планах її підтримало ставлення Кремля. Москва писала про польську контрреволюцію. Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв погрожував збройною інтервенцією. Це були не лише погрози. Брежнєв був творцем доктрини ¹ (сформульованої 1968 р. під час тодішньої інтервенції в Чехословаччині), яка твердила, що будь-яка загроза соціалізму в країнах, що належать до радянської сфери впливу, буде ліквідована навіть із застосуванням збройної сили, чи то пак т. зв. братерською допомогою. В її контексті 1980–1981 рр. в період відкритої діяльності «Солідарності» до Польщі часто приїздив з Москви головнокомандувач військ Варшавського договору Віктор Куликов, а при кордоні було помічено демонстративне зосередження радянських військ. Організація чергових військових маневрів у Польщі, виклики до Москви польських комуністичних керівників, надсилання і прилюдне оголошення листів з критичними зауваженнями мали додатково залякати суспільство і прискорити ліквідацію дедалі активнішої «Солідарності». Її діячі недооцінили небезпеку і мабуть не врахували, наскільки сильною є протидія партії самій можливості поділитися з кимсь владою.

Врешті–решт Войцех Ярузельський, тодішній перший секретар ПОРП, а водночас прем'єр і міністр національної оборони, оголосив 13 грудня 1981 р. впровадження в країні воєнного стану і створив водночас Військову раду національного порятунку (ВРНП). Було інтерновано кілька тисяч осіб — діячів і керівників «Солідарності» та численних інтелектуалів, що були з ними пов'язані та симпатизували їм. Інтернованих було розміщено у в'язницях, деяких у відповідно пристосованих тимчасових осередках. Характерним було ув'язнення більш відомих, зокрема для західної громадської думки, осіб у порівняно пристойних умовах і погане ставлення до інтернованих регіональних діячів «Солідарності». Ватажка «Солідарності» Леха Валенсу було посаджено окремо від решти ватажків спілки. Спроби схилити його до співпраці з режимом закінчились фіаско.

Декрети воєнного стану знову позбавили суспільство власної волі, а воно вже здобуло відчуття свободи в період «Солідарності».

¹ Доктрина обмеженого суверенітету. — Прим. пер.

Було впроваджено комендантську годину. Численні військові та міліцейські патрулі перевіряли перехожих і транспорт. Вимикалися телефони, було заборонено залишати місця проживання без дозволу, закрито майже всі доти видавані органи преси, припинено діяльність громадських і професійних організацій, в тому числі, звичайно, «Солідарності». Деякі з них згодом взагалі було розпущено. Телебачення і радіо були мілітаризовані. Було також впроваджено заборону страйків. Це мало на меті унеможливити організацію масового опору. Незважаючи на це, відбулися страйки «Солідарності» на окремих підприємствах. Страйкарі подеколи відступали під тиском погроз. Часом страйки придушували за допомогою війська. В копальні Вуек в Катовицях в грудні 1981 р. було вбито 9 шахтарів.

З плином часу приписи воєнного стану було пом'якшено, випущено інтернованих, відновлено телефонний зв'язок і можливість пересувань по країні. В партії надалі протидіяли дві течії: реформаторська і консервативна. Це позначалося на поведінці властей щодо суспільства. Було оголошено амністію, але ще залишено в ув'язненні певну кількість політичних діячів. З призупинених організацій в різний час було розпущено такі більш опозиційні, як Товариство польських журналістів, Спілку польських літераторів, Незалежне об'єднання студентів. З роботи звільняли не тільки людей, що мали якісь зв'язки з опозицією, але також незалежних осіб, у тому числі пов'язаних з Церквою.

Після шоку, яким було оголошення воєнного стану, «Солідарність» швидко консолидувалась. Діячі, які уникали інтернування, пішли в підпілля і там у квітні 1982 р. створили Тимчасову координаційну комісію. Найвідомішим діячем був Збігнев Буяк, що перебував у Варшаві. «Солідарність» почала організовувати масові демонстрації, маніфестації в дні національних свят і з інших нагод. Маніфестанти наражалися на сильну протидію міліції. Траплялося, що були вбиті, як, наприклад, троє в Любліні.

1 січня 1983 р. воєнний стан було частково відмінено. Та раніше сейм ухвалив виняткові приписи, що давали змогу урядові безкарно порушувати громадянські права. Звільнений Лех Валенса вважався приватною особою. Комуністичні власті не бажали розмовляти з ним як з керівником «Солідарності». Присудження йому Нобелівської премії миру 1983 р. не змінило становища.

В червні 1983 р. Польщу знову відвідав папа Іван-Павло II, підтримуючи віру і надію поляків. 22 липня 1983 р. воєнний стан було скасовано, але багато надзвичайних приписів залишилося. Політика властей надалі перебувала в патовому стані. Влада весь час вдавалась то до репресій, то до певних жестів єднання з суспільством.

Порозуміння з суспільством унеможливили вбивства, що чинили функціонери міліції та служби безпеки. В травні 1983 р. було до

смерті побито у варшавському комісаріаті ГМ випускника школи Гжегожа Пшемика, сина опозиційної діячки Барбари Садовської. Як і раніше у тогочасній практиці Народної Польщі, справжніх вбивць не було викрито, а провину переклали на працівників швидкої допомоги, викликаній до закатованого хлопця. Коли 19 жовтня 1984 р. було викрадено і замордовано ксьондза Єжи Попелюшку, одного з капеланів «Солідарності», знаного у Варшаві завдяки організації меси за батьківщину в костьолі Св. Станіслава Костки, справу вже не вдалося приховати (пор. ч. V, п. 5.1).

Реформаторське крило ПОРП прагнуло якогось порозуміння з «Солідарністю» і здобуло міцні позиції, бо в СРСР до влади 1985 р. прийшов Михайло Горбачов. Він почав політику гласності та перебудови ладу, що існував у Радянському Союзі. Нечувана за кількадесят років відкритість тамтешнього громадського життя зросла надзвичайно швидко. Захитались підвалини зашкарублого ладу. Горбачов і комуністична партія в СРСР постали перед проблемами, що перевершили тодішні можливості розв'язання. Справи Польщі відійшли в Москві на задній план. 1988 р. Горбачов почав виводити війська СРСР з Афганістану.

В Польщі зростало відчуття безнадії за браком перспектив на зміну політичного, суспільного і економічного становища. Владі не вдалося змінити суспільні настрої такими вчинками, як звільнення у вересні 1986 р. політичних в'язнів, пов'язаних з «Солідарністю». Позитивні дії не містили елементів ширшої політичної концепції, ясної для суспільства. Цієї концепції бракувало весь час. Залишена без чітких директив з Москви і без загрози радянської інтервенції, ПОРП дедалі більше губилась перед голосами, що звідусіль картали систему.

Проте зміни в поведінці властей відбувались повільно. Вони перестали ухилятися від розмов з опозицією. Інколи навіть справа доходила до неформальних контактів діячів уряду та опозиції. В опозиції істотну роль відігравало запрошене Валенсою гроно інтелектуалів, які з ним разом почали виразно домінувати і в «Солідарності». Наявні там конфлікти загострилися при виході з підпілля. В грудні 1988 р. Валенса створив із запрошених осіб Громадянський комітет при голові НСПС «Солідарність» Лехові Валенсі.

Рішення влади про початок конкретних переговорів прискорили страйки спершу навесні, а потім влітку 1988 р. Проте партійні консерватори і надалі безуспішно заважали порозумінню. Тим часом зі згоди властей відбулися телевізійні дебати (30 листопада 1988 р.) між Лехом Валенсою і Альфредом Мьодовичем, головою Загальнопольського порозуміння професійних спілок (ЗППС), що було продовженням партійно-урядових спілок з часів до виникнення «Солідарності». Дебати принесли успіх і зростання популярності Валенси. Погоджуючись на публічні дебати, комуністи були переконані в перемозі Мьодовича.

В січні 1989 р. на X пленумі ЦК ПОРП група реформаторів змусила решту членів партії погодитись на легалізацію «Солідарності», що вже в багатьох регіонах діяла явно, хоча неформально. Двобічні переговори урядових і опозиційних сил у Магдаленці біля Варшави привели до засідань круглого столу. Важливу роль у контактах між обома сторонами відіграли діячі Католицької церкви. В пленарних засіданнях брали участь кількадесят осіб. Вони розпочались 6 лютого 1989 р. в приміщенні Ради Міністрів у Варшаві. Опозиційну сторону очолював Лех Валенса, а урядову — міністр внутрішніх справ Чеслав Кишак. Потім були створені підгрупи, що опрацьовували окремі проблеми. Впродовж засідань чільні представники сторін декілька разів зустрічались, аби залагоджувати ускладнення, що загрожували зривом переговорів. Врешті-решт 5 квітня 1989 р. відбулося підписання заключних документів.

Найважливішими стали політичні угоди, що означали легалізацію «Солідарності», та домовленість щодо виборів. Було вирішено відновити сенат і посаду Президента. В сеймі 35 % мандатів мало бути розподілено за наслідками вільних виборів. 65 % мандатів лишилися коаліції ПОРП, ОНП, ДП та Польській соціально-католицькій спілці (ПСКС), Об'єднанню Пакс і християнсько-соціальній унії. Вибори до сенату мали бути вільними, без обмежень.

Вибори відбулися в першому турі 4 червня, а в другому — 18 червня 1989 р. Вже в першому турі кандидати «Солідарності» на посади депутатів і сенаторів здобули приголомшливу перемогу. Вони посіли всі можливі для здобуття мандати в сеймі і 99 — у сенаті. Перемога захопила зненацька обидві сторони. ПОРП не сподівалася настільки тотальної поразки, а «Солідарність» не очікувала такого успіху. В результаті в сейм пройшов 161 депутат «Солідарності» та 299 — урядової коаліції, а в сенаті зі 100 членів «Солідарність» мала 99 місць.

Червневі вибори 1989 р. означали кінець комунізму в Польщі, хоча формально це відбулося впродовж наступних місяців. Ейфорія суспільства була дуже сильною, хоча ситуація навколо Польщі не давала підстав для цього. Адже в усіх країнах радянського блоку ще панувала стара система, а Ніколае Чаушеску, комуністичний керівник Румунії, безуспішно намагався в серпні 1989 р. мобілізувати держави Варшавського договору на інтервенцію в Польщі. Цю ініціативу підтримав керівник НДР Еріх Хонекер, але ключову роль у цій справі відіграло ставлення СРСР. Михайло Горбачов не виявив ініціативи і визнав склад майбутньої влади в Польщі її внутрішньою справою. Таким чином, фактично було покладено край т. зв. доктрині братньої допомоги Леоніда Брежнєва, багаторічного Генерального секретаря ЦК КПРС.

2.4.

До Третьої республіки

Обрання президента і формування уряду стали в Польщі ключовим питанням. Попри поразку комуністів на виборах, в їхніх руках перебував уряд, а в ньому — важливі для тодішньої системи відомства: внутрішні справи і військо. 19 липня 1989 р. було обрано президентом Войцеха Ярузельського. Це становило своєрідну гарантію для СРСР, держав радянського блоку і шокованих партійних можновладців у країні. Ярузельський відмовився від посади першого секретаря ПОРП, яку перебрав тоді ще чинний комуністичний прем'єр Раковський.

Принциповою ставала посада прем'єра. Депутати і сенатори «Солідарності» утворили Громадянський парламентський клуб і уклали порозуміння з ОНП і ДП, доти союзниками ПОРП. Це змінило ситуацію в сеймі. Лех Валенса, безперечний лідер опозиції, запропонував прем'єром Тадеуша Мазовецького, а сейм 24 серпня запросив його на цю посаду.

12 вересня 1989 р. Тадеуш Мазовецький представив у сеймі склад уряду і виголосив програмну промову, де обіцяв великі політичні й економічні реформи. Реформу господарства випрацював віце-прем'єр і міністр фінансів Лешек Бальцерович. Польща першою з країн радянського блоку вступала на важкий шлях доти безпрецедентних змін.

9 листопада 1989 р. було відкрито кордон між НДР і ФРН. Оприлюднення цієї ухвали урядом НДР призвело до спонтанного руйнування жителями Берліна муру, що від 1961 р. поділяв місто як один з найбільш охоронюваних кордонів у Європі. Почалось об'єднання Німеччини. Восени 1989 р. впали комуністичні режими Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, Румунії. Горбачов по суті залишив питання Центральної Європи на самоплив.

29 грудня 1989 р. сейм провів зміни в конституції. Було повернено довоєнну назву держави *Rzeczpospolita Polska* — Польська республіка. Усунуто параграфи про керівну роль ПОРП і союз з СРСР. Змінено кілька статей, що поряд з іншим гарантували громадянам права власності та успадкування. Викреслено записи про соціалізм і планову економіку. 9 лютого 1990 р. було повернено правдавній державний герб — орла в короні.

Виконавчі розпорядження, що від 1 січня 1990 р. впровадили економічну реформу, становили своєрідну шокуючу терапію. Це не могло не відбитися на громадських настроях. Проте на початку 1990 р. підтримка уряду Мазовецького була все ще дуже сильною (близько 90 %). Ситуацію радикально змінив лише розкол, що стався навесні між діячами «Солідарності». В серпні підтримка уряду становила лише 47 %. Це дуже ускладнило впровадження реформ.

Поділ в таборі «Солідарності» викликав те, що восени 1990 р. на президентські вибори було висунуто двох її кандидатів Леха Валенсу і Тадеуша Мазовецького. У другому турі виборів (9 грудня 1990 р.) переміг Лех Валенса.

До подій першого періоду незалежності належав розпуск Польської об'єднаної робітничої партії, що відбувся на IX з'їзді в січні 1990 р., і створення частиною її діячів Соціал-демократії Польської Республіки (СДПР).

Сталися зміни в Об'єднаній народній партії, що зазнала розколу. Врешті більшість її членів створила Польську народну партію. Демократична партія зберегла свою стару назву.

До найважливіших подій зовнішньої політики Польщі належало підписання в листопаді 1990 р. трактату з уже возз'єднаною Німеччиною, що підтвердив кордон обох держав по Одрі та Нісі. Трактат і виведення радянських військ зі Східної Німеччини, на що дав згоду Горбачов, та виведення їхніх частин з Польщі зміцнили незалежність Третьої республіки. Останні підрозділи радянських військ залишили Польщу 17 вересня 1993 р.

Для змін у Польщі та зміцнення становища на міжнародній арені велике значення мала позиція США, сформульована президентом Рональдом Рейганом і його наступником Джорджем Бушем. Не можна переоцінити роль, яку у зміцненні цього становища відіграв Лех Валенса, який поряд з папою Іваном-Павлом був другим найвідомішим у світі поляком.

3. Економічне життя

Польща вийшла з війни як одна з найбільш зруйнованих країн з-поміж європейських держав. Між 1939 і 1945 рр. кілька разів прокотився через її землі військовий фронт. До того ж, на її теренах боротьбу між собою вели дві великі держави, ворожі Польщі. Жодна з них не була зацікавлена у збереженні польського майна. Показчик військових руйнувань у перерахунку на одного мешканця був у Польщі найвищим у світі.

Принциповим постулатом повоєнної економіки було пристосування до радянських взірців, а відтак індустріалізація (насамперед військова і важка промисловість), ліквідація приватної промисловості й торгівлі та колективізація села. Щоправда, слова «колективізація» і «колгоспи» були офіційно в перші роки після війни заборонені, щоб не лякати селян. Це був один із характерних прикладів брехні нової влади у стосунках із суспільством. Коли 1948 року під претекстом відсутності зростання сільсько-господарського виробництва власті наважились на пропаганду колективізації, вони вживали термін «виробничі кооперативи».

Впровадження нової господарчої системи було розтягнуто в часі. Насамперед відбулася парцеляція земельних маєтків (без відшкодувань) згідно з обіцянкою Маніфесту ПКНВ. До кінця 1946 р. на польських теренах, без Віднайдених Земель, поділено 9300 маєтків. Близько 400 тис. малоземельних і безземельних селянських родин отримали 1,2 млн га землі (до 5 га максимум). Ліси було одержавлено (бл. 1 млн га). Решта землі (900 тис. га) перейшла під управління Державних земельних нерухомостей (ДЗН). На Віднайдених Землях латифундії було передано ДЗН. Новостворювані аграрні господарства мали там до 15 га ґрунтів. Селяни-одиначки залишалися згуртованою соціальною групою. Натомість було знищено землевласництво, а тим самим позбавлено певних цивілізаційних і культурних взірців не лише село.

3 січня 1946 р. ухвалено націоналізацію промисловості. Без відшкодувань забрано німецькі або полишені підприємства. За решту перебраних об'єктів промисловості мало виплачуватися відшкодування. Комуністи мали на увазі зокрема сплату відшкодувань закордонним власникам, щоби справити добре враження на Заході.

Одержавлення спіткало банки, хоча деякі з них формально залишилися акціонерними товариствами (наприклад, Торговельний банк, Польська каса опіки). Держава перебрала собі транспорт і шляхи сполучення. 1945–1949 рр. було майже ліквідовано приватну торгівлю і встановлено жорсткий контроль над кооперативною. Зовнішню торгівлю одразу монополізувала держава.

Принциповою підвалиною комуністичного господарства було планування, що набуло в комуністичній системі форми бюрократичного керування навіть дрібнішими відгалуженнями господарського життя. Від 1945 р. діяло Центральне управління планування (ЦУП). Замість нього 1949 р. було створено Державну комісію господарчого планування (ДКГП). Дріб'язкове планування перетворилось на ручне керування економікою, одну з причин постійних нестач різноманітних матеріальних благ. Становище тотальної господарської невдоволеності добре віддзеркалював популярний жарт: за тиждень влади комуністів у Сахарі забракло би піску.

Ухвалений 1947 р. трирічний план був підвалиною відбудови господарства країни, дав зростання національного прибутку, що перевищило довоєнний рівень, і ліквідував безробіття. Позитивні результати були наслідком передусім скеровування коштів на відбудову зруйнованих, а не на спорудження нових підприємств.

Для зруйнованої країни важливою, безцінною допомогою в післявоєнний період було постачання продовольства, одягу, устаткування для сільського господарства і зв'язку, що висилала Адміністрація Об'єднаних Націй у справах допомоги і відбудови (ЮННРА).

Істотним чинником успіху відбудови країни були в перший період людські зусилля. Незважаючи на суворі політичні репресії,

багато людей, часто прекрасних фахівців, встали на відбудову країни. Цей величезний позитивний внесок суспільства, поряд з іншим, дав змогу досягти добрих результатів трирічного плану.

Наступний план, навколо якого було розгорнуто широку кампанію пропаганди, містив ідею будувати основи соціалізму і був розрахований на 6 років (1950–1955). Тягар інвестиційних видатків було кинуте в промисловість, зокрема військову. Розвивали металургію, машинобудування, почали розбудову кораблебудування, автомобільної та авіаційної промисловості. На це витрачалися величезні суми грошей. Робочу силу було залучено з села, частково ліквідуючи його перенаселеність. Таким чином творився власний робітничий клас, що завдячував своїм успіхом новій владі. Проте досвідчені керівні кадри почали замінюватися малоосвіченими, але політично надійними людьми. В результаті 6-річний план приніс велике зростання зайнятості у промисловості та низьку продуктивність праці. Господарського розвитку було досягнуто у дуже трудомісткий і капіталомісткий спосіб. Господарство мало застарілі технології. Не було інвестицій у гірничорудну справу. Вугілля становило головну статтю експорту, але видобувалося надмірним виснаженням шахтарів, залученням військовиків і політичних в'язнів. Нестача вугілля на внутрішньому ринку викликала брак електроенергії.

В землеробстві від 1948 р. велась пропаганда колективізації, яку почали здійснювати в брутальний спосіб 1951–1953 рр. Кількість виробничих кооперативів зросла з 243 до 9800. Пільгові витрати на дефіцитні Державні рільничі господарства (ДРГ), що заступили Державні земельні нерухомості, та тиск на користь колективізації стали причиною поразки 6-річного плану в рільництві та поглибили нестачу в постачанні міст продовольством. Зміна політичної ситуації після жовтня 1956 р. автоматично викликала розпад більшості рільничих виробничих кооперативів. Довготривала політика партії намічала далі повну колективізацію села (до 1980 р.). Втім уже не застосовувався терор. Аграрна політика зазнавала хитань, пов'язаних із загальним економічним і політичним становищем країни. До кінця Народної Польщі польське село зберегло приватну власність. Та вся база землеробства, політика цін, можливості закупівлі засобів виробництва залежали від централізованого господарства. Держава явно втручалась у життя селян, обмежуючи їхні можливості самостійних рішень.

Після жовтня 1956 р. загалом почалося поліпшення економічної ситуації, а в зв'язку з цим — матеріального становища населення. Це поліпшило настрої в суспільстві. Проте головні напрями економічної політики збереглися. Щоправда, було розпущено ДКЕП, але попри прагнення багатьох фахівців виправити систему планування і управління господарством, партія трималася за сувору централізацію рішень. Тому було загальмовано розпочату після

1956 р. часткову відбудову приватного виробництва. До кінця Народної Польщі багато разів засвічувалося і згасало зелене світло для приватних ремесел і послуг залежно від ситуації. Ухвалена спочатку доктрина соціалістичного господарювання не дала змоги нормально розвиватися приватному підприємництву. Тому його питома вага в національному доході була мізерною. Тим часом суспільні потреби зростали, а незграбний, охоплений плануванням згори, повільно реагуючий державний сектор не міг подужати їх задоволення.

Впродовж наступних, вже п'ятирічних, планів не вдавалося реалізувати деклароване переведення інвестиційних коштів з важкої промисловості на споживчі потреби суспільства. За дедалі більшим інвестуванням важкої промисловості стояла політика Москви, скерована на зміцнення військового потенціалу країн Варшавського договору. Потужне лоббі в партійному і тісно з ним пов'язаному адміністративному апараті підтримувало розбудову важкої промисловості. Великі промислові будови стали предметом гордошів воеводських секретарів ПОРП. Так постали величезні металургійні комбінати (наприклад, Нова Гута біля Кракова, Гута Варшава, Гута Катовиці) та верфі (Гданськ, Щецин). Виникли потужна хімічна (Пулави) і нафтоочисна (Плоцьк, Гданськ) промисловість. Робітничий клас мав стати підвалиною ладу і зміцнив позиції. З некваліфікованих робітників, що масами прибували з села до міст (пор. ч. V, п. 1), зростав свідомий своєї сили, дедалі краще освічений з кожним наступним поколінням робітничий клас, з яким партійним урядовим командам доводилося рахуватись.

З огляду на розвиток промисловості та міст зростає проблема житлового будівництва. До величезних воєнних руйнувань, включаючи великі міста: Варшаву, Вроцлав, Познань, Гданськ, Щецин, додалася нестача наявних житлових будинків, викликана непроведенням ремонтів. Дуже низької квартирної плати не вистачало на поточні ремонти. Домовласники не мали жодного впливу на стан речей. Помешканнями розпоряджалися квартирні служби. В 60-х роках майже припинилося комунальне будівництво. А житлові кооперативи, що виникали, як і решта, були кооперуванням лише за назвою. Члени їх оплачували будівництво помешкань, але майже не справляли впливу на управління. Це були загалом великі кооперативи, що будували багатотисячні житлові масиви у містах, найчастіше на околицях. Помешкання стало дефіцитним товаром. Будучи товаром першої необхідності, воно становило важливий елемент у залежності суспільства від влади. Розподіл помешкань, так само і в кооперативах, сприяв хабарництву і корупції. Зрештою це стосувалось також інших споживчих товарів, брак яких не вдавалося надолужити. Незначне і нетривале поліпшення становища з помешканнями відбулось

на зламі 50-х і 60-х років. Було залучено фонди з промислового будівництва, а водночас у доросле життя вступали менш численні покоління воєнної доби.

За розвитком великої промисловості, що відбувався без урахування інших чинників, не встигав ані залізничний, ані автомобільний, ані міський транспорт. Натомість було розбудовано міжміське автобусне сполучення, і можна було доїхати до багатьох малих населених пунктів, колись ізольованих від світу. Та це були дуже перевантажені маршрути. Селяни з маленьких господарств їздили на роботу до віддалених на десятки кілометрів промислових підприємств або на іншу працю до міст, залишаючи рільництво жінкам і дітям. Це були так звані селяни-робітники.

Майже всі підприємства потерпали від нестачі робочих рук. Це теж було неподільно пов'язано з економікою Народної Польщі. Структурного безробіття не існувало, на кожну пару рук був попит. Адже зростання національного доходу досягалося не через підвищення продуктивності праці, а через зростання зайнятості та грошових видатків. Відтак розвиток господарства був і надалі екстенсивним.

Польські товари не витримували конкуренції на закордонних ринках, тому лише малу частину виробів вдавалося продати на Заході за конвертовану валюту. Лише величезний ринок СРСР поглинав усе. Щоправда, торгівля з СРСР від початку була оточена таємницею. Адже йшлося про невідгдані для Польщі розрахунки, наприклад, занижені ціни на вугілля, купівлю певного устаткування за валюту, а натомість продаж готових виробів за рублі (наприклад, кораблі чи реекспорт кави). Щоправда, найдраматичніша справа з вугіллям, яке постачалося до СРСР майже безкоштовно і становило секрет Полішинеля, була припинена після жовтня 1956 р., але в суспільстві панувало надалі поширене переконання, що Польща є об'єктом економічного визиску для Радянського Союзу. Незважаючи на слушність суспільних підозр, що сильніший пригноблює кволішого, справа виявилася складнішою. Це з'ясувалося після здобуття суверенітету і незалежності 1989 р., коли розпався т. зв. східний ринок. Польські вироби невисокої, як на західні стандарти, якості не знаходили легкого збуту ніде поза СРСР. Це тоді поставило під загрозу існування багатьох фабрик.

На економічне становище, що досі відчувається в умовах польського господарства, справляла вплив зовнішня заборгованість. Прийшовши до влади, Герек домігся довіри на Заході, що виявилось у наданні Польщі багатомільйонних (доларових) закордонних позик. До Польщі стрімнув потік грошей, що значною мірою були проідені. На певний час він пожвавив господарство і підніс стандарт життя пересічних громадян. Проте започаткування багатьох інвестицій одразу і гальмування позик паливною кризою на Заході зламали короточасну кон'юнктуру. Спроби рятувати господарство

підвищенням цін у червні 1976 р., від чого швидко довелося відмовитися (пор. ч. V, п. 2.2), або широко розпропагований після 1976 р. т. зв. економічний маневр, що мав насамперед зменшити інвестиції, не мали успіху. Збитки спричиняло щоденне вимикання електричного струму, пониження ступеню постачання газом. Недобори виникли зі сталого недофінансування галузі та великого енергоспоживання старих технологій. Відставання Польщі порівняно з розвиненими країнами було величезним.

Невдоволення суспільства поглиблював фатальний стан охорони здоров'я. Загальне доступне безкоштовне лікування для комуністів становило їхній великий здобуток, але було неефективним. Бракувало місць у лікарнях, а спорудження нових тягнулося роками. Не вистачало медичного персоналу й ліків. Безкоштовна медична допомога багато де стала фікцією.

Система центрального планування через свою масштабність існувала вже тільки сама для себе, не функціонуючи в цілому господарстві. Заборгованість зростала, розхапування грошей сильнішими міністерствами за рахунок слабкіших, а також окремими політичними й економічними діячами на поодинокі інвестиції поглиблювало хаос. Спалах громадського невдоволення 1980 р. (пор. ч. V, п. 2.3). поклав край нещасливий для господарства декаді правління Герека. На жаль, наступні роки не принесли поліпшення.

Воєнний стан мав (якщо вірити гаслам відновлення ладу і порядку) загальмувати падіння виробництва і національного доходу. Проте ефективність економіки не набагато зросла. Промислове виробництво лише на 11 % перевищило 1988 р. рівень 1978 р.

Сільське господарство перебувало не в ліпшому стані. Село втрачало населення. На землі господарювали дедалі більш літні люди. Найчастіше вони були не в змозі самотужки ані збільшити виробництво, ані модернізувати технології. Щоправда, власті конституційно гарантували власність селянського господарства, остаточно полишивши план колективізації, проте це сталося запізно. В деяких регіонах країни (наприклад, т. зв. Східна Стіна) землю перебирала держава, бо не було кому господарювати і вона часто залишалась перелогом.

Збільшувалось забруднення води і повітря. Викликана низькою екологічною свідомістю суспільства катастрофа наростала жакливими темпами. Води багатьох річок були непридатні навіть для промисловості. В найбільш індустріалізованих регіонах норми допустимих забруднень повсякчас багаторазово перевищувались.

До сумної економічної картини Польщі 80-х рр. треба додати вищезгадану зовнішню заборгованість. 1988 р. вона становила 40 млрд доларів. По суті справи, Польща була неспроможна сплатити борг. Після 1989 р. почалися тривалі переговори з кредитора-

ми, які були зосереджені в паризькому клубі (приватні) та лондонському клубі (державні).

Наявна ситуація викликала втечу до еміграції зі сплюндрованої країни. Як на тодішні можливості, масовий рух охопив насамперед молодих людей, що мали шанс влаштуватися на чужині. Напередодні домовленостей круглого столу і відібрання влади комуністів можна було говорити про соціально-економічну катастрофу. Відтак, мабуть, не стільки політичне становище в країні, скільки стан економіки був однією з головних причин настільки легкої, зважаючи на 45-річну тривалість, передачі влади комуністами. Схоже, що ні опозиція, ні «Солідарність» не усвідомлювали цього достатньою мірою. Безліч проблем, що на них впали, вимагала швидких дій. Забракло часу, а може і волі, щоби докладно представити суспільству реальну катастрофічну ситуацію в економіці — підбивання завершального балансу.

Щоправда, Народна Польща не мала безробіття, але люди не відчували задоволення не тільки на підприємствах, що виробляли непотріб, а й на інших робочих місцях, не кажучи про низькі заробітки. Виявом відчаю був, поряд з іншим, масовий вихід на т. зв. ранню пенсію. Для попередніх поколінь, що бачили якийсь сенс у своїй праці, необхідність виходу на пенсію за віком часто являла собою переживання чогось на кшталт кінця світу. В останні роки Народної Польщі молоді пенсіонери становили натомість нормальне загальноприйнятне явище.

4. Освіта. Культура. Суспільство

Освіта від початку становила сферу суспільного життя, якій комуністи приділяли велику увагу. Незважаючи на знищення шкільних приміщень і втрати серед вчителів, школи починали діяти мало не назавтра після відсунення фронту. Це була заслуга передусім учителів, що завжди мали почуття обов'язку ширити освіту. 1946/47 навчального року діяло 20 100 шкіл початкового рівня. Це на 8,5 тис. (30 %) менше, ніж до війни, але населення Польщі під час війни поменшало майже на третину. Середнє загальноосвітнє шкільництво досить швидко досягло і навіть перевищило довоєнний стан. Стихійно розвивалась професійна освіта, багаторазово перевищуючи кількість шкіл і учнів порівняно з довоєнним періодом. Значно розвинулась

4.1.

Освіта
і наука

освіта дорослих людей у вечірніх школах трудящих і численних курсах для неписьменних.

Шкільна система від 1948—1949 рр. охопила 7-річну базову школу і 4-річну гімназію, сполучені на радянський взірць в єдину 11-річну загальноосвітню школу. Від 1967—1968 рр. було на рік подовжено навчання в базовій школі. Відтоді 4-річний ліцей становив окремий підрозділ. Цю систему було змінено лише 1 вересня 1999 р.

Від початку бракувало вчителів. Нелегко було надолужити втра-ти воєнної доби. Тому вчителів доучували на прискорених курсах. Це відбувалось на рівні навчання. Проте тон задавали тривалий час вчителі, які дістали освіту перед війною і цінували фах, вважаючи його також своєрідним покликанням.

Дуже швидко, 1948 р., почалося реформування навчальних програм. До шкільних підручників було впроваджено засади матеріалізму і марксизму, що стали обов'язковими на всіх щаблях навчання. Розпочалася ідеологізація молодого покоління, що тривала весь час існування Народної Польщі. Образ світу подавався в чорно-білих тонах. Історію було препаровано за радянським взірцем, відповідно до правила «прогресивний—реакційний», а в період новітнього часу — сфальсифіковано. Через такий підхід зникла складність історичного процесу, а залишалися лише ярлики. Ставала реальною небезпека для національної культури і самобутності.

Було також реформовано вищі навчальні заклади. Розвиток їх одразу після війни був дуже динамічним, незважаючи на великі матеріальні та людські втрати. Швидко зростала їх кількість. В 50-х рр. було 83 вищі навчальні заклади. Та зростання кількості майже втричі 1946—1989 рр. викликало падіння рівня навчальних кадрів і освіченості студентів. Як і в школах нижчих рівнів, комуністичні власті потребували слухняних викладачів. Удар було скеровано насамперед на гуманітарні та правничі науки. Було дозволено закінчити навчання за довоєнними програмами тим, хто розпочав це перед війною, під час або одразу після війни. Від 1947/48 н. р. стали обов'язковими нові програми. До них було впроваджено марксизм—ленінізм. Кепською справою, зокрема в гуманітарних науках, було поділення навчального матеріалу на малі розділи, що викликало багаторазове збільшення обов'язкових занять для студентів, до 30 і більше годин на тиждень. Тільки дуже здібні знаходили час на додаткове читання і власні роздуми. Решта студіювали, ледь встигаючи на періодичні заліки курсів лекцій, семінарів і співбесід. Збільшення кількості годин для дидактичних занять спричинило те, що їх стали доручати не лише докторам, а дедалі частіше магістрам. Лише академічним осередкам з давніми традиціями вдалося зберегти пристойний рівень навчання протягом цілої доби Народної Польщі. У нововідкритих з метою підготовки вчителів вищих

навчальних закладах педагогічного типу рівень викладання подеколи був жалюгідним. Це викликало знецінення наукових ступенів і титулів. Викладачі педагогічних шкіл мали вирішальний вплив на підготовку майбутніх вчителів, на рівень не лише їхніх знань і культури. Від педагогів у свою чергу навчалась молодь у школах. В такий спосіб виникало своєрідне замкнене коло, з якого, на щастя, виривалися найбільш здібні. Очевидячки, як майже завжди, все залежало від людей. Кілька вищих педагогічних шкіл мали наукові здобутки і з плином років змінили свій статус, перетворившись на університети (наприклад, Гданськ, Ополе).

Відомі науковці, що мали ім'я в польській науці та зберегли контакти з закордонними осередками, усувались із навчальних закладів, з часом йшли на пенсію і помирали. Кадри, що залишались, роками були відірвані від західної науки. Контакти з радянськими науковцями і колегами з країн радянського блоку були частіші, але їх позначили нав'язані згори «дружба і братерство». Якщо щастило обминути державний комуністичний камуфляж, подеколи виходили речі, корисні для науки (наприклад, спільне польсько-радянське видання «Матеріалів до Січневого повстання» в 25 томах).

Ідеологічну чистоту наукових кадрів пильнували, поряд з іншими, дві установи, що виникли 1950 р.: Міністерство науки і вищої освіти та Інститут підготовки наукових кадрів при ЦК ПОРП. З плином часу назви цих установ мінялись, але нагляд партії над людьми науки залишався, проте йшлося більше про слухняність і покору владі, ніж про фактичну вірність ідеології. Науковці намагались уникати невігідних тем. Та багато хто, часом навіть непомітно для себе, корився тискові й писав відповідно до офіційної методології і мови.

Подібним чином, як і вищі навчальні заклади, було реорганізовано науку. 1952 р. почала діяти Польська академія наук (ПАН), організована за радянським взірцем, що перебрала майно і філії Польської академії мистецтв і Варшавського наукового товариства. Пом'якшення політичного курсу на різних етапах не змінило становища, бо ідеологічне керування наукою лежало в основі системи.

Численніші та легші контакти з західною наукою після жовтня 1956 р. дали змогу науковцям виїждати за кордон, деякі там і залишались. Це більшою мірою стосувалось діячів точних, природничих і технічних наук, ніж гуманітаріїв, але й ці останні знаходили собі місце серед викладачів і університетських професорів у різних країнах.

Надто похмуру картину варто трохи просвітлити. Адже виникали вартісні досі наукові праці й були люди, яким удалося здобути авторитет на батьківщині й за кордоном. Неможливо переоцінити

значення Люблінського католицького університету, що щасливо вижив до кінця Народної Польщі та міг діяти далі вже в незалежній Третій республіці.

4.2.
Культура.
Суспільство

Крім освіти, значення якої для виховання молодого покоління прекрасно розуміли керівні комуністи, ідеологізація суспільства здійснювалася через опанування всіма іншими сферами культурного життя. Ще численні одразу після війни приватні видавництва (близько 100) було 1950—1952 рр. ліквідовано. Держава монополізувала майже всю видавничу справу. Залишилося хіба що кілька приватних католицьких видавництв, до кінця доби Народної Польщі погано забезпечених папером. Регламентация постачання паперу державою і впровадження від початку цензура становили два істотні елементи панування партії над друкованим словом. Серед видавництв найбільшого значення в Народній Польщі набули зокрема *Czytelnik*, *Książka i Wiedza*, згодом Державне наукове видавництво, Державний видавничий інститут, *Wiedza Powszechna*.

Цензура належала до повноважень Головного управління контролю преси, публікацій та видовищ. Все, що виходило друком, або мало бути прилюдно виставлено, або мусило пройти через цензорський контроль. Він становив собою знаряддя цілої видавничої політики держави. Поряд з урядовою цензурою, приписи якої були вказівкою для науковців, письменників, редакторів, журналістів і керівників різноманітних установ культури, в авторів виробився феномен самоцензури. Вона подеколи навіть вижила після падіння комунізму. Мало не класичним прикладом самоцензури було поширене вживання прикметника «царський», а не «російський» в історії з доби після поділів.

Вже в перший період Народної Польщі видавалися твори Леніна (тт. 1—37, Варшава, 1950—1951) і Сталіна (тт. 1—13, Варшава, 1949—1951). Гіршим було ставлення до класиків Маркса й Енгельса: зібрання їхніх творів почало готуватися лише після жовтня 1956 р. (т. 1. Варшава, 1960). Масово друкувалася пропагандистська література і численні переклади радянської літератури, подеколи й вартісної. Видання польської літератури перебували під пильним контролем і не раз очищалися від неблагонадійних фрагментів, включаючи між іншими твори Адама Міцкевича, Марії Конопницької, Мельхіора Ваньковича. З громадських бібліотек усувалися твори багатьох видатних поляків (наприклад, Пілсудського, Дмовського, а також Януша Корчака). Лише декілька великих бібліотек у країні могли мати примірники заборонених книжок. Видачу їх обмежували спеціальні дозволи. Заборона певних творів становила один з істотних елементів комуністичної влади над душами.

Багато письменників вирішило, що нові реалії варті підтримки. Висування сільської молоді, загальна безплатна освіта й охорона

здоров'я, масова читацька аудиторія виглядали великими здобутками. Ці письменники не бачили або не бажали помічати тіньові сторони нав'язаної Польщі системи урядування, брак суверенітету і постійну присутність радянських військ у країні. До послуг новій дійсності надали своє перо молодші та старші письменники і поети: з більш відомих — Казимир Брандис, Тадеуш Конвицький, Олександр Сцібор-Рильський, Ярослав Івашкевич, Єжи Анджеєвський, Владислав Броневський, Роман Братний та інші. Вони писали твори великої вартості, а поряд з цим — вироби і вірші на честь влади, революції та Сталіна. Деякі до кінця залишились вірні комуністичній владі (наприклад, Єжи Путрамент), інші йшли в опозицію. Дві події викликали помітний перелом в позиції останніх та їхньому ставленні до керівних комуністичних властей в Польщі — жовтень 1956 р. і березень 1968 р.

Були й такі письменники, що від початку не бажали своєю творчістю легітимізувати нову владу. Вони не писали нав'язаним методом, т. зв. соцреалізму, і мовчали або воліли писати на теми віддаленого минулого (наприклад, Ян Парандовський, Єжи Завейський, Антоній Голубєв, Ганна Малевська). Коли виникли якісь можливості закордонних контактів, вони друкувались в емігрантських польських видавництвах, частіше під псевдонімами. Закордонні видавництва, включаючи публікації Літературного інституту в Парижі, були на батьківщині об'єктом запеклих атак з боку комуністів. Письменники, які опинились на еміграції, одностайно виступали проти нав'язаної Польщі комуністичної системи, як наприклад, Густав Герлінг-Грудзінський або, вже після виїзду з батьківщини, Чеслав Мілош, лауреат Нобелівської премії 1980 р. з літератури.

Побудові слухняного суспільства і нав'язуванню певного стилю мислення мали також служити засоби масової інформації. Спочатку це були тільки преса і радіо, згодом додалось телебачення. Періодичних видань виходило менше, ніж до війни. Особливо помітно це було стосовно щоденних видань. Їх виходило трохи більше 50 назв (1970 р. — 54), що відсувало Польщу на останній місяць в Європі. Центральні та місцеві партійні газети мали дуже великий наклад (наприклад, *Trybuna Ludu*), виходили мільйонами примірників (1969 р. — 8,2 млн). Вони містили не тільки повідомлення, надані польським агентством преси (ПАП), а й коментар. Тон щоденної преси мусив бути відповідним актуальному курсові ПОРП. Це саме стосувалось інших часописів. Назв було менше. Деякі мали великі наклад. Натомість було брутально обмежено постачання папером видаваних в різні часи часописів, пов'язаних з Католицькою церквою. Від 1945 р. виходив *Tygodnik powszechny*, але ліміт паперу дозволяв друкувати тільки бл. 30 тис. примірників, хоча попит був тоді набагато більшим. Як і всі тижневики, він підлягав цензурі, а матеріали різалися, але редакція не дала собі нав'язати ні змісту, ні загальнообов'язкового стилю. Багаторічний

шеф-редактор *Tygodnika powszechnego* Єжи Турович мав у Польщі великий авторитет. До кінця Народної Польщі *Tygodnik* становив собою виняток у пресі, що виходила офіційно, хоча після 1956 р. суспільно-культурні тижневики мали дещо більшу свободу творчості (наприклад, *Polityka*). *Tygodnik powszechny* мав трирічну перерву 1953–1956 рр. (викликану відмовою друкувати після смерті Сталіна статті на його честь). Тоді його перебрало, за вказівкою властей, об'єднання Пакс.

Видаваний від 1947 р. спочатку в Римі, а потім постійно в Парижі, щомісячник *Kultura* відіграв важливу роль у формуванні опозиції в Польщі, а його творець і головний редактор Єжи Гедройц був у Польщі мало не легендарною постаттю. *Kultura*, транспортована різними шляхами на батьківщину, люто вистежувалась і конфісковувалась митницею. Адаже власті поставили її на першу лінію боротьби з напливом незалежних видань з-за кордону. Від другої половини 70-х років почали виходити нелегальні видання (т. зв. другий обіг), що поширювали у суспільстві обсяг знань, зокрема політичних та історичних, які доти держава щільно регламентувала за допомогою цензури (пор. ч. V, п. 2.2).

У часописах, на радіо, а від 60-х років на дедалі популярнішому телебаченні панувала т. зв. новомова, вживана пересічно в публічних виступах. Вона полягала в тому, що говорилося про речі, яких насправді не існувало. Поданий образ був двовимірний. Не показувалась вся складність світу. Все, що існувало в СРСР і в країнах його табору, було білим, а в «імперіалістів» — чорним. На цьому тлі передачі західних радіостанцій польською мовою являли собою прорив у пропаганді. З-поміж них від 1952 р. найбільш відомою і слуханою була польська редакція Радіо Вільна Європа (РВЕ), що вела трансляції зі студії в Мюнхені. Комуністичні власті глушили її мало не до останніх днів панування. РВЕ відіграла важливу роль у зміцненні внутрішнього опору в поневоленій країні. проте не закликала до збройних чи інших нерозважних дій за тодішньої ситуації. Повідомлення РВЕ переказували з вуст в уста і розширювали порівняно невелике коло споживачів. Багаторічний директор РВЕ, відомий у Польщі як Ян Новак-Єзьоранський (Здзіслав Єзьоранський, псевдонім Ян Новак), вже згадуваний кур'єр з Варшави, теж належить до відомих у Польщі постатей.

Трагізм ситуації полягав серед іншого у тому, що справді переважна більшість поляків сприймала офіційно проголошувані твердження глузливо, та брехливий чорно-білий образ світу впливав на підсвідомість і становив один з істотних елементів советизації суспільства.

Кіно і театр теж були підпорядковані ідеології. Ці сфери мистецького життя були одержавлені. Сценарії та п'єси, сучасні та довоєнні рівною мірою, звичайно, підлягали цензурі. Та завдяки своєму хистові прекрасні актори і режисери досягали великих

здобутків і могли робити багато добра в сфері культури (наприклад, Олександр Зельверович, Ельжбета Баршевська, Анджей Лапицький, Густав Голоубек, Даніель Ольбрихський, Анджей Вайда, Кшиштоф Зануссі, Кшиштоф Кесььольовський). Кіно т. зв. морального неспокою показувало складну ситуацію, руйнуючи чорно-білий стереотип і спонукаючи до мислення. Як глядачі, так і читачі періодики і книжок врешті навчилися читати між рядків.

Великих здобутків досягла музика — мистецтво, що важко піддавалося соцреалізму, керуванню. Композитори (Вітольд Лютославський, Кшиштоф Пендерецький) і виконавці, зокрема піаністи (наприклад, Галина Черни-Стефанська, Вітольд Малцужинський, Крістіан Цімерман) і віртуози-скрипалі (Ванда Вілкомірська, Костянтин Кулька) здобували успіхи не лише на батьківщині. Придушений за сталінізму джаз відродився після 1956 р.

Навіть обмежена цензурою вартісна література, мистецтво, музика і театр, як і всюди, не доходили до широких верств суспільства. Попри зусилля з розвитку освіти, наприкінці існування Народної Польщі вищу освіту мали тільки 7 % населення. Так само і загальноосвітнє середнє шкільництво не було всеосяжним. Перевага професійної освіти не сприяла вихованню активних учасників більш елітарної культури.

В образотворчих мистецтвах тиск був безумовним. Новочасне малярство і скульптура прийшли тільки після 1956 р. разом з відлигою в соцреалізмі. Архітектура пожинала сумні плоди. Планування згори, поставлені перед архітекторами вимоги, впровадження крупнопанельного будівництва, заходи обмеження свободи проектування і стала нестача помешкань викликали занепад амбіційної архітектури. Польські архітектори пожинали лаври на міжнародних конкурсах, а на батьківщині виникали бридкі сірі крупноблочні житлові масиви. Занепад архітектури був пов'язаний з занепадом мистецтва інтер'єрів. Люди наражались на бридкий несмак і дешевку всюди: в установах, магазинах, помешканнях. Від міст цього навчалось село, де будувались бетонні будинки-куби. Лише у 80-ті роки сталися зміни в Народній Польщі, більша різноманітність, можливості вибору проектів і матеріалів. Застарілість і бруд житла, вулиць і споруд громадського призначення справляли гнітючий вплив на суспільство. Люди не мали зразків для наслідування. Зникала культура повсякденного життя, поширювалися хамство, агресивність і байдужа недоброчливість.

Та комуністичні власті робили ставку і на масовість культури. По селах і містечках відкривалися будинки культури, де розвивалась мистецька, в тому числі й фольклорна, творчість. І хоча це зазвичай була ініціатива згори, у багатьох регіонах країни вона дала змогу зберегти, навіть у формі скансенів, зникаюче народне мистецтво. У цій сфері серед інших відіграли велику роль державні ансамблі пісні і танцю «Мазовше» і «Шльонськ». Так само і кіно, яке спочатку

переважно лише зрідка привозилося до містечок, а потім дедалі більшою мірою ставало стаціонарним, справляло вплив на масовість культури. Тематичні кінотеатри, де демонструвались більш претензійні фільми, були тільки у великих містах, але в пропаганді культури серед широких верств суспільства першорядну роль почало відігравати телебачення. Глядачів вабили спортивні та розважальні передачі, а згодом дедалі численніші серіали. Телевізійний театр, що показував гарний репертуар у виконанні прекрасних, часто відомих акторів, на жаль, не мав широкої аудиторії. Серед молоді популярна була рок-музика. Взірці бралися з показаних по телебаченню закордонних ансамблів.

Культура та її розвиток, попри численні труднощі та перешкоди, що випливали з тоталітарного ладу 45 років після війни, становили важливий чинник у житті суспільства.

5. Церква і релігійне життя

5.1. Римо- католицька церква

Після війни Церква потрапила у важку ситуацію. Знищення сакральних споруд, втрати духовництва, атеїзація суспільства, що належала до підвалин ідеології комуністичної держави, потребували великої мобілізації зусиль. Відтак треба було відбудувати церкви, що, наприклад, у Варшаві, Гданську і Вроцлаві були майже цілком зруйновані. Потрібно було також організувати церковну адміністрацію на західних і північних землях, включених до меж післявоєнної Польщі. Примас кардинал Август Гльонд повернувся на батьківщину в липні 1945 р. з повноваженнями від папи і створив апостольську адміністрацію на прилучених теренах. Відсутність мирного договору мала наслідком те, що Ватикан не створив мережі дієцезій з чинними єпископами, пристосованої до нових політичних кордонів. Адміністратори мали розбудувати спільноти пастви майже від нуля. Терени, прилучені після Другої світової війни до польської держави, були значною мірою населені до війни німецькою протестантською людністю. У Сілезії було 48 % католиків, у Східній Пруссії — 15 %, на Помор'ї та в Любуській землі — 6 %. Прибула туди після виселення німців переважно католицька польська людність у межах т. зв. репатріації та з перенаселених сіл центральної Польщі (пор. ч. V, п. 2.1) найбільш радо гуртувалась навколо Церкви. Якщо не було католицької, до власних потреб пристосовувались протестантські церкви. Ці ініціативи знизу не завжди узгоджувались із законом.

Великою і болісною проблемою була нестача ксьондзів. Воєнні втрати Церкви в Польщі склали 20 % довоєнного складу і не давали змоги давнішим дієцезіям надавати пастирську допомогу (пор. ч. IV, п. 8). На Західних Землях було засновано якомога швидше духовні семінарії в Гожуві та Вроцлаві, вже 1947, а в Ольштині та Ополі — 1949 р. Вони забезпечили базову пастирську опіку, та не всюди достатньою мірою. В Гожувській адміністрації потреби дуже довго залишалися незадовільними. Там 1950 р. було 400 ксьондзів на бл. 1300 костьолів, а 1970 р. — 1030 ксьондзів на 1600 костьолів. Тому деякі ксьондзи мали повноваження відправляти в неділю декілька мес.

1972 р., вже після ратифікації ФРН угод з Польщею і СРСР (пор. ч. V, п. 3.2), папа Павло VI утворив на Віднайдених Землях 4 дієцезії Апостольської адміністрації: Опольську, Гожувську, Щецинсько-Каменську і Колобжезько-Кашалінську. Всі дієцезії разом із раніше наявними Вроцлавською і Вармінською були зайняті. Раніше, 1964 р., після смерті Гданського єпископа Карла Шплета (усунутого з дієцезії 1945 р.) взяв владу ординарієм єпископ Едмунд Новицький (від 1951 р. — коад'ютор цієї дієцезії).

Після війни в Польщі залишилися клапті трьох дієцезій зі східних теренів Другої республіки — Віленської, Пінської та Львівської. Вони отримали резиденції в Білостоку, Дрогичині та Любачові.

Після цього від 1972 р. існували 27 архидієцезій та дієцезій. Різниця в їхньому розмірі була велика: від понад 24 тис. км² (Вармінська) до неповних 2 тис. км² (Гданська). Кількість пастви коливалась від 600 тис. (Гданська) до понад 3 млн (Варшавська). Тому явно існувала потреба збільшити кількість дієцезій та пристосувати їхні розміри до потреб пастви. Це сталося, втім, лише 1992 р.

Загальну кількість вірян нелегко визначити, тому що повоєнна статистика в Польщі не наводила віросповідання. Загалом йшлося про 95 % католиків. За церковними відомостями наприкінці 1985 р. католиків було 34 745 500, себто 93 % цілого населення (37 340 500), що відповідало загальній думці. Але аналіз стану свідомості та релігійного знання показує іншу картину суспільства, що прилаштовує до своїх потреб заповіді та приписи Церкви, хоча ще вважає себе католицьким. Характерним прикладом цього була (і повсякчас є) дискусія про аборти. В суспільстві з таким великим відсотком католиків, для яких у цій справі обов'язковою є офіційна позиція Церкви, відсоток противників абортів жодною мірою не збігається з відсотком тих, хто називає себе вірянином. Якою мірою ця картина недосконалого католицького суспільства є результатом людських драм або утодіства, а якою є наслідком багаторічної атеїстичної пропаганди, важко відповісти однозначно. Безсумнівно, втовкмачення десятиріччями цілим поколінням дітей і молоді в школах матеріалістичної ідеології, а водночас інше навчання на уроках релігії в церкві й інші

настанови в рідній домівці призвели до роздвоєності мислення і мовлення: одне для приватного вжитку, а інше — прилюдне. Це викликало релятивізм підходу до життя в Народній Польщі та поширилося на релігію. Це саме можна сказати і про багатьох членів партії, кількість яких наприкінці існування Народної Польщі досягала 3 млн. Рядові члени навіть зголошувалися не раз до католицизму і виконували базові релігійні обряди, що не вадило належати до атеїстичної організації, якою була партія, і мати з цього користь.

В перші роки Народної Польщі комуністична влада домагалася від Церкви принаймні нейтральності. Зміцнення влади потребувало не дратувати настільки сильного супротивника (пор. ч. V, п. 2.1). З парцеляції маєтностей було виключено церковне майно, черга до якого мала дійти пізніше. На державні урочистості запрошувалися духовні особи.

Від жовтня 1944 р. поновив діяльність перший вищий навчальний заклад у Польщі — Люблінський католицький університет (ЛКУ). В Кракові було дано згоду на католицький журнал. Так під патронатом архієпископа Адама Сапєги почав виходити від березня 1945 р. *Tygodnik powszechny*, що відіграв неабияку роль у формуванні польської, не лише католицької, інтелігенції (пор. ч. V, п. 4.2). Від 1946 р. у Кракові виходив католицький щомісячник *Znak*, призначений скорше для вузького кола підготовлених читачів. Почали виходити і видання суто церковного характеру. Поновили діяльність деякі довоєнні церковні організації. Відкривалися католицькі школи.

В грудні 1948 р. після смерті кардинала Августа Гльонда архієпископом Гнезненським і Варшавським та примасом Польщі став Стефан Вишинський, доти єпископ Люблінський. Впродовж майже 33 років пастирства у важкі для Церкви і Польщі часи він намагався зберегти незалежність, хоча часом зважувався на неминучі тоді поступки. 1949 р. Пій XII оголосив відлучення від Церкви осіб, що співпрацюють з комуністами. В реаліях радянського блоку це було надзвичайно важко: кого однозначно визнати таким, що співпрацює, крім вірян-католиків, які вступали до партії? 1950 р. примас Вишинський з єпископами вирішили підписати з урядом т. зв. Порозуміння. Це рішення потребувало поступок і викликало великі суперечності. Церква погодилась на лояльність щодо уряду, усунулася від підпілля, мала не протидіяти добровільній колективізації села, а за це отримала збереження викладання релігії в школах, згоду на пресу і католицькі товариства, існування католицьких орденів і шкіл та змогу організовувати прощу. В кінцевому рахунку Порозуміння послабило антицерковну політику властей, незважаючи на те, що уряд його від початку порушував. В Польщі справа не дійшла до скасування духовних орденів і закриття церков, але комуністи усунули зі шкіл викладання релігії, ліквідували церковну

пресу, видавництва і товариства, закривали католицькі школи. Потім, попри Порозуміння, від початку 50-х років розгорнулось явне переслідування. Окремим законом було забрано церковні маєтності, лишаючи лише сільські господи парафіяльним священикам. Церква перейшла на утримання пастви, чия жертвність у добу комуністичної влади була великою. Почались арешти ксьондзів, у т. ч. келецького ординарія єпископа Чеслава Качмарека (1951 р.), краківського архієпископа Євгеніуша Базяка і його помічника — єпископа Станіслава Розпонда (1952 р.). В пресі тривали закиди єпископам нібито за бажання відірвати від Польщі Віднайдені Землі, співпрацю з німцями під час війни, використовуючи з цією метою серед іншого деякі пастирські листи єпископів з доби окупації.

Комуністична влада намагалася розколоти Церкву зсередини. Випущений з в'язниці ватажок довоєнної крайньої правої організації — НРТ-фаланги (Національно-радикальний табір) Болеслав П'ясецький дістав великі можливості дій. Він почав видавати тижневик *Dziś i Jutro*, а також щоденне *Słowo powszechne*. Зосереджена навколо нього група вела економічну діяльність, середню освіту, а також Видавничий інститут Пакс, що з плином років охопило кільканадцять тисяч осіб. П'ясецький прийняв засади марксизму-ленінізму у соціальній, економічній і політичній сфері, але застеріг право на інший філософський світогляд. Він прагнув відіграти роль посередника між властями і єпископатом. Пакс весь час підтримував сильну централізовану владу. Виняток становив спротив Ричарда Рейффа (голови Паксу після смерті П'ясецького 1979 р.), який єдиний з-поміж членів Державної Ради на засіданні в ніч з 12 на 13 грудня 1981 р. не прийняв впровадження воєнного стану в Польщі. Рейфф намагався, користаючи зі здобутої «Солідарністю» свободи, унезалежнити Пакс від комуністів. За цей протест його було дуже швидко знято з посади голови. Відтак Пакс залишився проурядовим угрупованням до кінця комуністичного панування.

Видавничий інститут Пакс, користаючи з підтримки уряду, мав втім заслуги завдяки публікаціям видатних релігійних книжок, Святого Письма, катехізисів, літературних творів польських і західних письменників. Видавнича діяльність з переважною увагою до релігійної літератури мала становити певне виправдання повоєнної діяльності Болеслава П'ясецького.

П'ясецький і його група опікувалися т. зв. ксьондзами-патріотами, що зрештою з різних причин вирішували взаємодіяти з властями. Вони мали бути групою тиску на єпископат в душі дедалі більшої покори комуністам. Кількість ксьондзів-патріотів досягала тисячі. Більшу кількість ксьондзів властям вдавалось зазвичай за посередництва Паксу залучати до різноманітних велелюдних прогресивних маніфестацій. Такій ситуації сприяли арешт 25 вересня

1953 р. і потім інтернування примаса кардинала Стефана Вишинського. Єпископи, яким уряд загрожував арештами, пішли на далекосяжні поступки. Це була доба найбільшої залежності Церкви від комуністичних властей. Попри це, становище в Польщі було кращим, ніж в інших країнах радянського блоку. В Угорщині 1949 р. засуджено на довічне ув'язнення примаса, кардинала Йозефа Міндсенті. В Чехословаччині було скасовано духовні ордени, а будь-яка релігійна діяльність поставлена в залежність від згоди державних властей. Церква там навіть почасти пішла до підпілля. В Польщі костьоли були весь час відкриті, а маса вірних могла до них вчашати. Люди, які не бажали чи не могли публічно зголошуватись до католицизму і віри, користались з костьолів, віддалених від їхнього житла. Це стосувалось, головним чином, членів партії, війська і функціонерів міліції.

Жовтень 1956 р. являв собою політичний перелом (пор. ч. V, п. 2.1, 2.2) і вніс зміни до стану Церкви. Владислав Гомулка після приходу до влади визволив примаса Вишинського з інтернування на його умовах. До дієцезій відтак повернулись усунуті єпископи. Примасові, що певною мірою підтримав зміни в країні, вдалося добитися значної незалежності Церкви. Порівняно з рештою радянського блоку це була величезна незалежність. На той час почали діяти 5 клубів католицької інтелігенції (KKI) у Варшаві, Кракові, Вроцлаві, Познані та Торуні. Інші не дістали дозволу в післяжовтневий період і виникли вже в добу «Солідарності» 1980—1981 рр. Ці клуби організовували різноманітні лекції та дискусії, а відтак поширювали коло свідомих людей, що розуміли польську історію і актуальну сучасність. До сейму 1957 р. за домовленістю з примасом увійшло кілька католицьких депутатів т. зв. групи «Знак» (названу так за краківським щомісячником) під проводом Станіслава Стомми. Вони становили в сеймі фактично незалежну групу, хоча не завжди добре відому через нечисленність. Та в кількох випадках їхня позиція знайшла ширше відлуння в суспільстві. Йдеться серед іншого про захист студентів у березні 1968 р. і мовчазний протест Станіслава Стомми з питання внесення до конституції положення про союз з СРСР (пор. ч. V, п. 2.2).

Внаслідок жовтневих подій 1956 р. позиції Паксу явно похитнулись. У січні 1957 р. Гомулка, втім, надав підтримку П'ясецькому, бажаючи надалі мати протизагуські позиції в суспільстві примаса Вишинського, що став більш авторитетним для поляків.

Добрі стосунки між Церквою і державою зрештою тривали недовго. Гомулка загалом відходив від багатьох жовтневих обіцянок, погіршив і своє ставлення до Церкви. Звичайно, обмеження вже не мали настільки всеосяжного характеру, як у попередній період. Та вони далися взнаки. Було впроваджено, між іншим, настільки велике оподаткування духовництва та церковних інститу-

цій, що це могло загрожувати переходом до держави усього майна, що залишалось ще після 1960 р. у Церкві. Роками зростали недоплати. Та держава не зважилася на конфіскації, а насамкінець при зміні керівних команд решту сум було скасовано. Чергові комуністичні уряди мусили рахуватися з силою Церкви, якій допомагала паства. Амвон являв собою зброю в боротьбі з офіційною пропагандою і міг ширити правду про фактичне становище Церкви, а власті не хотіли цього допустити. Тому велися розмови і переговори між обома сторонами, а уряд зрештою свідомо зводівав. Переговори серед іншого мали на меті втримати ксьондзів від прилюдних політичних виступів.

Важливим елементом тиску влади були дозволи на побудову костьолів. Населення міст швидко зростало (пор. ч. V, п. 1) і мало великі потреби в цій сфері. Нововиниклі райони, що налічували у великих містах по кількадесят тисяч мешканців (варшавський Урсунів — кількасот тисяч) не мали костьолів. Маленькі, колись сільські церковки де-не-де існували, та не були здатні задовольнити зрослі потреби. Нестача становила принаймні 500 храмів. Тиск за спорудження костьолів походив і від сільських громад. Віддаленість у кілька або кільканадцять кілометрів від костьола спонукала прагнути побудови власного костьола. Потім починався тиск на церковні власті, аби створити власну парафію. Спорудження нових костьолів тривало весь час, хоча в більш масовому масштабі — у 80-х роках, коли загальна криза змусила комуністичні власті змінити позицію в питанні надання дозволів. Врешті громадські настрої, зокрема після чергових візитів до Польщі папи Івана-Павла II, набули такого розмаху, що подеколи не очікували на дозвіл, який приходив постфактум. Нові парафії були дуже потрібні, бо в Польщі парафії охоплювали велику кількість людей. Впродовж 1946–1980 рр. пересічна кількість пастви в кожній парафії зросла від 3,6 тис. до 4,6 тис.

Всі дієцезії мали дійові духовні семінарії, що постійно забезпечували прихід ксьондзів на пастирську працю, якої з приростом населення дедалі більшало. Допомогу надавали орденські капелани. Польща повсякчас була в доброму становищі, коли йдеться про духовне покликання, парафіяльних ксьондзів і ченців. Клірики призивалися на строкову службу, проте майже 100 % поверталися до семінарій. За станом наприкінці 1985 р. в Польщі було 16 872 дієцезіальних і 5168 орденських капеланів. Отже, на одного духовника припадало 1576 вірян при загальній кількості католиків тоді 34 745 500. Звичайно, пересічний показник не завжди точно відбиває реальність, бо в різних регіонах країни складалося різне становище.

Надзвичайно важливою справою був рівень підготовки ксьондзів, що поряд з іншим залежав від викладачів і професорів. Вони могли готуватися в Люблінському католицькому університеті (ЛКУ)

і Академії католицької теології (АКТ). Створена урядом після ліквідації богословських кафедр в Ягеллонському і Варшавському університетах АКТ фінансувалась державою. Після жовтня 1956 р. збільшилися можливості підготовки ксьондзів за кордоном. Чільну роль відіграв Рим. Поодинокі польські клірики навчалися і в інших європейських університетах. Прагнення поліпшити рівень навчання ксьондзів викликало піднесення рангу дієцезіальних семінарій і створення, хоча вже у 80-х роках, папських теологічних факультетів (Вроцлав, Познань, Варшава). В Кракові почала діяти Папська теологічна академія.

На стосунки Церкви з комуністичною державою накладалося ставлення цієї держави до Ватикану. Після розриву 1945 р. конкордату до смерті Пія XII комуністична пропаганда була однозначно антиватиканською. Від понтифікату Івана XXIII тон виступів дещо змінився. Церкву Польщі почали представляти як консервативну і протиставляти Вселенській Церкві, в якій вбачалася неминучість змін. В цю переломну мить було використано ухвали Другого Ватиканського собору. Це, звичайно, знову мало лише пропагандистський характер. Адже коли Церква в Польщі 1966 р. відзначала Тисячоліття хрещення Польщі, папі Павлові VI не було дозволено приїхати. В 70-х роках почались особисті контакти уряду Народної Польщі з Ватиканом. Існувала певна небезпека, що комуністи захочуть використати перебування у Варшаві секретаря Конгрегації у публічних справах Церкви архієпископа Агостіно Касаролі для безпосередніх розмов з ним без участі польських єпископів. В Польщі побоювались, що архієпископ Касаролі не так добре, як єпископат, знає облудність комуністичної сторони і еwentуально міг би погодитися на поступки не на користь Церкви. Обрання архієпископа Краківського кардинала Кароля Войтили папою 16 жовтня 1978 р. ліквідувало побоювання такого типу. Новий папа добре знав комуністичну систему. Відтоді контакти і консультації польської Церкви з Ватиканом почастишали, а влада неохоче була змушена з цим рахуватись.

Від впровадження воєнного стану 80-х років політика властей була двозначною. З одного боку, вони запобігали перед Церквою, аби здобути певну прихильність, адже йшлося про нейтралізацію настроїв суспільства. З другого, весь час тривала підкилимна боротьба з цілою Церквою (явно антицерковна інструкція ЦК ПОРП). Цьому служило, поміж іншого, залякування окремих ксьондзів, аж до вбивства в жовтні 1984 р. ксьондза Єжи Попелюшки. Цього разу завдяки свідченням Вальдемара Хростовського, свідка затримання ксьондза Попелюшки органами СБ, якому пощастило втекти і повідомити церковним властям, держава не подала справу як дію невідомих виконавців. В лютому 1985 р. в Торуні відбувся процес над чотирма функціонерами СБ, безпосередніми ініціаторами і вбивцями ксьондза. Це стало безпрецедентним фактом у практиці

комуністів, але існували серйозні побоювання активних громадських виступів. Та похорон ксьондза Попелюшки відбувся в атмосфері спокою і поваги. Це, поза сумнівом, було заслугою ксьондзів на чолі з новим після смерті Стефана Вишинського примасом Польщі архієпископом Юзефом Глемпом. Ще декілька (аж до 1989 р.) випадків раптової смерті відомих ксьондзів суспільство було схильне приписувати функціонерам СБ. Слідство з цих справ не дало таких однозначних результатів, як у випадку ксьондза Попелюшки.

Одразу після війни примас Гльонд, а потім примас Вишинський бачили потребу провадити в кожній парафії місії, необхідні через підірвану війною релігійність і мораль. Вишинський робив виразний наголос на збереження і розвиток релігійності широких мас суспільства. Було організовано заходи в масштабі цілої країни, поряд з іншим, пов'язані з культом Найсвятішої Діви Марії. Уроchio відзначались церковні та національні свята, а також коронації образів Діви Марії. Організовувалися прощі. Ухвали Другого Ватиканського собору (1962–1965)¹ впроваджувались повільно. Завдяки цьому примас і єпископат уникнули революційного способу реалізації змін, що мав місце на Заході. Тому паства не відчула шоку. Певний час вона звикала до нової літургії та оздоблення костелів, при звичайлась і невдовзі визнала. Інші дуже важливі постанови Собору загалом не були загальновідомі. Примас Вишинський навіть зазнав критики з боку католицьких інтелектуалів за повільність і ставку на релігійність мас. Їздячи світом, вони бачили зміни після Собору і вважали це корисним для глибшої релігійності, якої, на їхню думку, бракувало польському католицизму. Відверта полеміка була неможливою під комуністичною владою, бо комуністи прагнули розколотися єдність Церкви в Польщі та ізолювати примаса Вишинського. За тодішньої ситуації напрям діяльності примаса, мабуть, був доречним. Церква до кінця являла монолітну силу, здатну протистояти комуністичному поневоленню. При погляді звіддала справа виглядає складніше.

Примас Вишинський був непересічною постаттю. В свідомості звичайних католиків у Польщі він виріс до ролі не лише церковного, а й національного авторитету. Без сумніву, його дистансована поведінка щодо комуністичних властей зміцнювала почуття гідності цілого суспільства. Вона змушувала і супротивників поважно сприймати Церкву. Примас отримав 1953 року від папи Пія XII сан кардинала. Названий Примасом Тисячоліття, він став символом релігійної й національної самобутності поневолених поляків. Його

¹ Другий Ватиканський собор ухвалив 16 документів, в т. ч. спільну декларацію папи Павла VI і Вселенського (Костянтинопольського) патріарха Атенагора I про взаємне скасування відлучень від Церкви 1054 р., проголосив необхідність участі Церкви в світському житті, впровадив рідні мови в літургію, визнав більшу автономію локальних Церков і плюралізм культур, відкрив діалог з не-католиками тощо. — *Прим. пер.*

похорон (помер 21 травня 1981 р.) був виразом цього, ставши однією з великих релігійних і національних маніфестацій з доби «Солідарності».

5.2.
Інші Церкви
і віросповідання

Відсутність офіційної статистики віросповідань і національної належності в Народній Польщі, про що вже йшлося, ускладнює точне визначення кількості прихильників різних конфесій. Та для власних потреб комуністичні власті вели неофіційну статистику. Виняток становили греко-католики (уніати). Ліквідовані остаточно Сталіним 1946 р. на теренах колишньої Східної Галичини, включених до СРСР, вони там були формально приписані до Православної церкви. З земель, що увійшли до складу Польщі (Жешовщина, Сяноччина, Перемишльщина), їх було здебільшого виселено як українців у т. зв. операції «Вісла» (пор. ч. V, п. 1 і 2.1). Для державних властей вони не існували як окрема віросповідна група. В кращому разі вони вважалися католиками, що по суті справи означало римо-католиків. Розпорошені серед польського населення, вони мали величезні труднощі зі збереженням власного обряду. Було ліквідовано унійну духовну семінарію в Перемишлі. Впродовж років не було припливу нових священників на пастирську працю. Цю працю від початку робили священники-василіани, що залишилися у Польщі, за допомогою тих греко-католицьких духівників, які поселилися разом з паствою на теренах Північної та Західної Польщі. За василіанським греко-католицьким календарем на 1989 р., у всій Польщі було 85 пастирських осередків, що обслуговував 61 духівник. Кількості пастви не наведено. Припускалося від 300 до 500 тис. Церковні відомості 1994 р., складені на доручення нунціатури в Польщі, наводять такі показники: 110 380 вірян, 45 церков обряду, зазвичай називаного візантійсько-українським, та 60 латинських церков, де відправлялася греко-католицька літургія. За цими відомостями, 251 церква, що колись належала уніатам, перебувала у володінні Римо-католицької церкви. Опіку над паствою здійснював на доручення Апостольського Престолу примас Польщі. 1991 р. було відновлено унійну Перемишльську дієцезію, що від червня 1993 р. безпосередньо підлягала Апостольському Престолові. 1996 р. дієцезію піднесено в ранг Перемишльсько-Варшавської архідієцезії. Тоді єпископ Ян Мартиняк став архієпископом-митрополитом. Водночас папа створив другу, Вроцлавсько-Гданську греко-католицьку дієцезію в Польщі.

Примас Польщі від 1964 р. здійснює пастирську опіку над кільканадцятьма тисячами католиків вірменського обряду, що проживають переважно в Глівіцях, Гданську і околицях.

Комуністичні власті Народної Польщі явно підтримували інші християнські церкви, крім католиків, аби створити протидію Римо-католицькій церкві, яка в повоєнних кордонах мала приго-

ломшливу більшість. Трохи більше 2 % вірян інших віросповідань (включаючи також і нехристиянські) не могли цього змінити, а урядові спроби лише поглиблювали дисонанс. Адже за державною опікою часто йшла політична залежність, що ще істотніше впливало на збільшення дистанції між Римо-католицькою церквою та іншими християнськими Церквами. Певна, подеколи підсвідома тріумфальність католиків викликала поглиблення комплексів у відлучених братів і замикання у власному гроні. В кінцевому рахунку державна опіка несла їм скоріше стагнацію, ніж динамічний розвиток. 1985 р. кількість християнських релігійних спілок становила 29, а нехристиянських — 7.

Польська Автокефальна православна церква була найбільшою християнською (некатолицькою) Церквою в Польщі. Осередки православних є переважно на Білосточчині, Підляшші та Люблінщині. За браком постійної офіційної статистики віровизнань наведену в публікаціях кількість вірян подеколи важко перевірити. Відтак якщо 1980 р. наводилася кількість пастви 460 тис., то 1985 р. — вже 851 980 осіб. Настільки великий приріст кількості вірян за 5 років здається неможливим, особливо якщо розвиток у попередні роки був рівномірним (від 400 тис. 1950 р. до 460 тис. 1980 р.). Об'єднаними в п'яти дієцезіях православними опікувалося понад 250 духівників, що використовували 300 церков і каплиць.

Найчисленніша з протестантських Церков Євангелічно-аугсбурзька церква налічувала 1985 р. майже 75 тис. вірян (на той час Євангелічно-реформатська церква мала лише 4,5 тис.), 87 духовних осіб, 319 церков і молитовень. Польсько-католицька церква 1985 р. мала 114 ксьондзів, 97 сакральних об'єктів і 48 300 вірян. Наступні відносно солідні кількості пастви належать Старокатолицькій церкві маріявітів — 26 347 та об'єднаній Євангелічній церкві — 17 151. Решта некатолицьких Церков і релігійних об'єднань налічували разом 1985 р. трохи більше 45 тис. вірян. Деякі були дуже малі й налічували хіба що декілька, кільканадцять, а максимум кількадесят членів.

Для потреб підготовки некатолицького духовництва в 1990-х роках у Варшаві було створено Християнську теологічну академію замість університетських кафедр протестантської та православної теології, що існували доти.

Численну групу (бл. 50 тис.) становили свідки Єгови. Це віросповідання швидко розвивалося після Другої світової війни. Свідки Єгови не погоджувались на військову службу і були супротивниками будь-якої державної та громадської патріотичної діяльності. Як і до 1939 р., вони не здобули легалізації в Народній Польщі.

Християнські Церкви намагалися співпрацювати. 1945 р. відбувся I установчий з'їзд Польської екуменічної ради. 1958 р. вона здобула визнання держави. До її складу 1985 р. входили 8 Церков, що діяли на теренах Народної Польщі. Польська екуменічна рада є

асоційованим членом Світової Ради Церков, що охоплює понад 300 Церков і 420 мільйонів пастви. Після Другого Ватиканського собору стала помітною інтенсифікація єкуменічного руху і в Римській церкві. В Польщі від 1977 р. діяла спільна з католицьким єпископатом Підкомісія у справах Діалогу. У 80-х рр. поживались і особисті контакти римо-католицьких ієрархів з членами Польської єкуменічної ради.

З семи нехристиянських віросповідань у Польщі найчисленніша мусульманська релігійна спільнота 2005 р. налічувала 2400 вірян і 5 духовних осіб. Релігійна спілка Мойсеевого сповідання мала на той час 1818 вірян і жодної духовної особи. Багатотисячна до Другої світової війни караїмська спільнота налічувала 1985 р. 200 вірян і 2 духівників. Мусульмани і караїми сторіччями жили на теренах Речі Посполитої, зазнали полонізації та пов'язані з польською культурою.

З релігій Далекого Сходу в Польщі у 80-х рр. були 3 об'єднання буддистів на кількості осіб і одне об'єднання визнаєців Брахми. (1985 р. — 50 вірян).

Дуже важко визначити кількість невіруючих або принаймні тих, хто декларує себе як невіруючий. Як і в попередні періоди, найбільший відсоток невіруючих був серед інтелігенції. Проведені 1977—1978 рр. докладні соціологічні дослідження виявляли в цій групі велику кількість невіруючих — до кількадесяти відсотків, при одночасній заяві респондентів, що вони виконують певні релігійні практики. Це випливало, найвірогідніше, з традиційних зв'язків з вірою і Церквою. Якоюсь мірою це виявляло і потребу свободи на тлі загального поневолення держави і суспільства.

Втеча інтелектуалів, часто агностиків, під крило Церкви була найбільш характерною в 80-х рр. після впровадження воєнного стану. Церкви стали тоді притулком для діяльності багатьох акторів, малярів, письменників, науковців, навіть музик, що бойкотували державні заклади культури. На той час було дуже модно користатися опікою духівництва, що надавало церковні приміщення для організації зустрічей з громадськістю, спраглою вільного слова. Священники не запитували нових підопічних про релігійні переконання. Демонстративний зв'язок інтелігенції з інституціональною Церквою був явищем не лише польської новочасної історії. Становище дещо нагадувало великі патріотично-релігійні маніфестації до Січневого повстання. Та на той час інтелігенція трактувала Церкву інструментально, використовуючи її для досягнення мети — мобілізації суспільства. У 80-х рр. ХХ ст. обидві сторони поєднало рішуче несприйняття комуністичної влади і бажання створити незалежне від неї громадянське суспільство, де інституціональна Церква та інтелігенція почувались би рівноправними членами.

ЗАКІНЧЕННЯ

Важко підсумувати близько двохсот років історії країни, що кілька разів радикально змінила кордони, якої понад 120 р. не було на мапах Європи, і яка півсторіччя була несuverенною державою. За цей період країна була незалежною лише 20 р. Безсумнівно, незаперечним чинником виживання виявилась сила нації, якій пощастило не втратити ні самобутності, ні культурної окремішності. Серед багатьох поколінь позбавлених свободи поляків не зникла ідея незалежності. Вона дала змогу реалізувати ідею громадянської держави, започатковану у XVIII ст. Вдалося зберегти в суспільній свідомості справу, що не лише здавалась остаточно похованою після поразок чергових збройних спроб або спалахів, але яку загарбницькі уряди безжально придушували з використанням наявних у них адміністративних засобів.

Думку про вільну державу всіх громадян впродовж цих двох сторіч плекали найбільш освічені та свідомі групи — спочатку шляхта, згодом інтелігенція, а насамкінець виокремлена з неї вузла група інтелектуальної еліти. Звичайно, це було би неможливим без підтримки широких верств суспільства. Його вдавалося мобілізувати в моменти, найважливіші чи найважчі для нації. Тоді вдавалися, серед іншого, до допомоги Католицької церкви, що часто сама ставала на захист переслідуваних, відчуючи на собі суворі реалії. Зрештою шляхта, духівництво й інтелігенція найдорожче заплатили за незалежницьку діяльність. Розплачувалися еміграцією, ув'язненням, засланням, а не раз і життям не лише за змови і повстання, але часто також за поширення освіти і культури серед співвітчизників.

Весь цей час поляки шукали опори в урядах західних держав, але знаходили розуміння скоріше в народів. Для чужих урядів польська справа рідко

становила істотний елемент їхньої власної політики. Здебільшого до неї ставились дуже неприхильно або брали її до відома й уваги лише з необхідності.

Словом, найважливіша для поляків справа незалежності гуртувала всіх. В інших сферах існували часто глибокі розбіжності, що поділяли націю соціальними, матеріальними і світоглядними точками зору.

Протягом усієї розглядуваної доби існувала постійна тенденція звинувачувати одне одного в зазнаних поразках. Сварки з закидами були причиною розколів в еміграції та на батьківщині після національних поразок. Привласнювались також перемоги, коли йшлося про здобуття незалежності. Справдилась думка Вінстона Черчілля, що поляки є блискучими в нещастях і мізерними в перемогах. Політичне виховання суспільства було, втім, ускладнене, якщо взагалі можливе за браком власної суверенної держави. Невеликою мірою давала змогу на це автономія в Галичині, дещо більше — короткочасне міжвоєнне двадцятиріччя. Тому партії та угруповання важко вчилися взаємодіяти для спільного добробуту. Це особливо було відчутно після здобуття незалежності в Другій та Третій республіці.

Освіченим верствам вдалося зберегти спадщину національної історії та культури і навіть досягти в цій сфері великих здобутків. Національні фундації, наприклад Оссолінських або Рачинських, всілякі наукові, освітні й культурні товариства загального або національного характеру, що створило суспільство, та університети (Краків, Львів) дали змогу вижити науці й культурі, а згодом висунули низку блискучих особистостей з відчуттям загального блага. Ці важко розбудовувані ініціативи знизу дали змогу суспільству пережити добу поділів і Другу світову війну, але були майже цілком знищені 45-річним комуністичним правлінням у Польщі, що централізувало науку, освіту і культуру. Відбудова громадянського суспільства після падіння комунізму виявилась одним з найважчих завдань Третьої республіки.

Понад 120-річний поділ держави, плюндрування польських теренів двома світовими війнами, війна 1918–1920 рр., врешті підпорядкування господарства ідеологічним планам і накресленням СРСР позначилися на економічному становищі країни. Загарбницькі власті, незважаючи на зусилля щодо мовної, культурної та навіть релігійної уніфікації польських земель, не завжди дбали про таку ж уніфікацію в господарській сфері. Зрештою часто це була свідомо політика Відня, Берліна і Петербурга, де вважалося, що легше поневолювати і правити бідним населенням. Попри це, економічний поступ був помітний, значною мірою завдяки підприємництву та ініціативності поляків. Найрозвиненіша промисловість, якщо не рахувати Сілезії, була в Королівстві Польському, де існували майже всі галузі (серед інших видобувна, металургійна, текстильна, з аграр-

них — цукроваріння й гуральництво). Відставання не вдалося надолужити під час міжвоєнного двадцятиріччя. Адже треба було спершу відбудувати зруйновану війнами країну, уніфікувати мережу шляхів і залізниць та валютну систему. На заваді стала і велика світова криза. Крім додання цих труднощів, здобутком була розбудова порту і міста Гдині, Центрального промислового округу, уніфікація і розбудова залізниць і шляхів, валютна реформа із впровадженням польського золотого, що конвертувався на золото.

Здобутком впродовж цих 200 років був розвиток шкільної освіти, а в міжвоєнний період її уніфікація, зменшення неписьменності, ліквідацію якої було здійснено після Другої світової війни. Проте в сфері вищої освіти Польща не досягла задовільного рівня. Незважаючи на це, польські науковці відігравали і відіграють значну роль у світовій науці, з тим застереженням, що багато здобутків записано на рахунок чужих наукових осередків, де вони працювали. Наукова еміграція почалася в XIX ст. з політичних причин і за браком змоги дослідництва на батьківщині не припинилась у XX ст. Крім короткого періоду незалежності в міжвоєнні роки, коли польські науковці поверталися з інших країн, посилюючи створені в Польщі після Першої світової війни навчальні заклади і наукові осередки, еміграція людей науки не припинялась, а в період Народної Польщі значно посилилась. Це становило проблему тим більше, що стосувалося насамперед молодих людей.

Культура була тією сферою життя, що подібно до освіти допомагала зберегти в суспільстві національні вартості, не відокремлюючись водночас від вартостей універсальних. Врешті-решт, не маючи десятиріччями меценатів власної держави (доба поділів) або маючи тільки підтримку для правовірних письменників (Народна Польща), польська література мала аж трьох нобелівських лауреатів — Генріка Сенкевича, Владислава Реймонта і Чеслава Мілоша (1996 р. додалася Веслава Шимборська). Починаючи від романтичної поезії, через роман позитивізму, літературу Молодої Польщі, поезію і роман міжвоєнного двадцятиріччя, повоєнну емігрантську і вітчизняну літературу польські письменники здійснювали своєрідну владу над душами. Звичайно, й інші сфери культурного життя справляли вплив на загальне виховання поляків, та не дорівнювали за значенням красному письменству. У сфері масової культури такий вплив можна констатувати стосовно кінематографа, а згодом — телебачення.

Підсумовуючи останні двісті років історії Польщі, не можна обминути інституцію, що мала неабияке значення в житті суспільства. Йдеться про Католицьку церкву. Визнана більшістю поляків католицька релігія привела до того, що інші Церкви і віросповідання мали маргінальне значення. На етнічно мішаних теренах виникло поняття поляк-католик, перенесене потім на всю країну і часто використовуване утрупованнями націоналістичного характеру.

Роль Католицької церкви в житті нації полягала в тому, що вона власне становила єдину установу рішучо польського характеру над територіальними поділами. Польське слово лунало з амвонів по всій країні без огляду на належність її частин до Росії, Пруссії чи Австрії. Вплив цього слова був дуже сильний, зважаючи на те, що амвон тривалий час був засобом масової інформації. В добу поділів конспіратори і правителі усвідомлювали це значення. Тому перші намагалися використати наявні можливості впливу на суспільство, а другі карали ксьондзів, закидаючи їм провини в поширенні польського патріотизму. В період комуністичного правління Церква намагалася зберігати і проголошувати істини, відкинуті владою. В костьолах говорилося іншою мовою, ніж офіційна новомова, що линула з радіо, телебачення й газет. Тому Церква становила загрозу для загарбників, а згодом для комуністів, причому не лише з релігійних чи ідеологічних міркувань. Проти неї велась рішуча боротьба, бо це за тодішніх можливостей була незалежна національна установа. Зв'язки з Апостольським Престолом і універсальний характер Церкви були додатковим приводом боротися проти неї. У свою чергу, репресії зміцнювали її значення в суспільстві й часто сильніші, ніж в інших католицьких країнах, пошуки опори в пастві.

Насамкінець варто зауважити, що Третя республіка вступила в життя з багажем важкого історичного досвіду, з потребою швидкого пристосування до вимог демократії та ринкової економіки, з чи не найважчою необхідністю перебудувати суспільну ментальність у цьому дусі. Парадоксально, але скасування цензури, свобода слова і надзвичайно швидкий розвиток нових мультимедійних можливостей поширення інформації у світовому масштабі не полегшують справи.

НАРИС БІБЛІОГРАФІЇ

Останні два сторіччя історії Польщі дочекалися багатьох узагальнень, монографій, розвідок. Проте добір важливих позицій для бібліографії нашого предмета становить труднощі. Істотним є факт, що більшість праць зі згаданого періоду виникла впродовж 45-річного комуністичного правління, коли цензура всіх друкованих видань (навіть некрологів) являла собою одну з підвалин влади. Цензура спричинила фальсифікацію історії, що стала для керівників знаряддям політики. Фальсифікація полягала не завжди у наведенні брехливих фактів, але в їх доборі, зіставленні, інтерпретації або замовчуванні. Це зрештою випливало і з не менш суворої самоцензури. Нелегко виправити шкоду, завдану обома цими чинниками історичній свідомості суспільства. Адже досі діють зразки і звички, сформовані за тих часів. Одним з характерних прикладів самоцензури є заміна слова «російський» словом «царський». Слово російський залишено для окреслень, що вважалися прогресивними, а саме — російських революціонерів і російських здобутків у науці й культурі. Здебільшого це залишилось досі, хоча минуло кілька років після здобуття незалежності та скасування цензури. Парадоксально, але не досягнуто мети, що ставили власті Народної Польщі. Поляки не полюбили російських революціонерів, науковців і митців,кладаючи всіх до царського і більшовицького лантуха.

Замовчування нанесли спустошень і у сфері виховання суспільства. Замовчувалися зрештою не завжди цілі факти, а часом лише їхня частина. Наприклад, наводились відомості про пакт Ріббентропа–Молотова, але без інформації про визначений там поділ Польщі та пізніші німецько–російські угоди з цього питання. Десятками років молодь не могла довідатись з підручників історії, звідки взяли поляки в СРСР. Цілковитою мовчанкою було оточено тему Катині та загинлих в

СРСР польських офіцерів. На прикладі історії міжвоєнного двадцятиріччя і Народної Польщі помітно, що була обов'язковою чорно-біла схема історії. Інтерпретація фактів мусила бути однозначно сперта на засади марксистської класової боротьби. Шляхта, поміщики (слово «землевласники» не вживалось взагалі), буржуазія — це реакція, а селяни і робітники належали до прогресивного табору. Інтелігенцію вміщували подеколи то там, то тут, з додаванням епітетів «трудяща» або «прогресивна». Католицька церква, якщо вже траплялась у підручниках, була зазвичай трактована неприхильно, як реакційна сила.

Дещо ліпшим було становище в галузі монографій, а особливо розвідок, історичних часописів, друкованих маленькими накладами. Але і тут існували сфери, які можна було інтерпретувати тільки відповідно до урядових вказівок. До них належали польсько-радянські стосунки, Катинь, історія комуністичної партії та Народної Польщі. Виклад минулого в цих справах міг або бути відповідним до політичного курсу ПОРП, або взагалі не існувати на сторінках історії. Цензура не допускала жодних ухилів.

Відтак суспільство має до диспозиції книжки, де часто ті самі історики, що роками оббріхували історію Польщі, після 1990 р. пишуть цілком інакше. Шкода, що вони не відмовляються від своїх попередніх творів. Вчителі історії часто користають з підручників і книжок, написаних у Народній Польщі, не завжди спростовуючи брехню, що там міститься. Брак критичного, ретельного аналізу історичних досліджень 1945—1990 рр. є істотним недоліком польської історіографії. Прилюдна постановка цієї проблеми на різноманітних зустрічах істориків не знаходить підтримки з їхнього боку.

Вільна від цензури (чи завжди від самоцензури?) емігрантська історіографія містить важливі позиції стосовно історії Польщі XIX—XX ст. Ця література була недоступною для широких верств читачів. Проте історики мали певні можливості, зокрема після 1956 р. Адже великі бібліотеки накопичували емігрантські видання, надаючи їх фахівцям (після пред'явлення належних посвідчень). Крім досліджень, величезною заслугою емігрантських видань були мемуари. Сотнями (якщо не більше) виходили мемуари, щоденники, звіти, кореспонденція, такі важливі для історії XIX—XX ст. Закордонні публікації значною мірою заповнюють білі та чорні плями цензурованої вітчизняної історіографії, зокрема стосовно новітньої історії.

Після 1989 р. і на батьківщині вийшло багато історичних праць, а також мемуарів, вже вільних від цензури. Класичним прикладом свободи слова є видані 1996 р. щоденники Марії Домбровської з післявоєнних років. Вони охоплюють чотири томи, тоді як видання 1988 р. обмежило цей період єдиним томом.

Нижченаведена бібліографія містить насамперед базові, на нашу думку, узагальнення, твори і монографії. Добір монографій, напевно, є спірним. Йшлося про позиції, що подають проблеми в широкому тематичному і хронологічному контексті. При деяких назвах зазначено в дужках, що в них є більш детальна література.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Bartoszewski W.*, 1859 dni Warszawy, Kraków 1984.
- Beauvois D.*, Lumières et société en Europe de l'Est, t. I-II, Lille 1977 Paris. Tłum. pol. I. Kania (Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832, t. I–II, Rzym–Lublin 1991).
- Bobrzyński M.*, Dzieje Polski w zarysie, t. III, Warszawa 1931.
- Brückner A.*, Dzieje kultury polskiej, t. IV, Kraków 1948.
- Cata A.*, Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim 1864–1897, Warszawa 1989.
- Chajni L.*, Polskie wolnomularstwo 1920–1938, Warszawa 1984.
- Chrześcijaństwo w Polsce*. Zarys przemian 966–1979, pod red. J. Kłoczowskiego, Lublin 1992, wyd. 2. Tłum. włos. B. Petrowska-Beggiato (Storia del Cristianesimo in Polonia, Bologna 1980). Tłum. franc. K. T. Michel (Histoire religieuse de la Pologne, Paris 1987).
- Ciotkoszowie L. i A.*, Zarys dziejów socjalizmu polskiego, t. I–II, Londyn 1966–1972.
- Cywiński B.*, Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej, Warszawa, t. I 1993, t. II 1994.
- Czarna księga cenzury PRL*, t. 1–2, Londyn 1977–78.
- Czepulis-Rastenis R.*, "Klasa umysłowa" – Inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862, Warszawa 1973.
- Davies N.*, God's playground. A history of Poland, v. II: 1795 to the present, Oxford 1981. Tłum. pol. E. Tabakowska (Boże Igrzysko. Historia Polski, t. II Od roku 1795, Kraków 1991).
- Dylągowa H.*, Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej 1764–1864, Lublin 1983.
- Dylągowa H.*, Dzieje Unii Brzeskiej (1596–1918), Warszawa–Olsztyn 1996 (bibliografia).
- Dylągowa H.*, Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821–1829, Warszawa 1970.
- Eisenbach A.*, Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim, Warszawa 1988.
- Friszke A.*, Oaza na Kopernika, Warszawa 1997.
- Friszke A.*, Opozycja polityczna w PRL 1945–1980, Londyn 1994.
- Friszke A.*, Życie polityczne emigracji 1945–1990, Warszawa 1999.
- Garlicki A.*, Józef Piłsudski 1867–1935, Warszawa 1989.
- Habielski R.*, Życie społeczne i kulturalne emigracji 1945–1990, Warszawa 1999.
- Halecki O.*, Historia Polski, Lublin–Londyn 1992.
- Hass L.*, Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku, Wrocław 1982.
- Hass L.*, Masoneria polska XX wieku. Losy, loże, ludzie, Warszawa 1996.

- Historia Kościoła w Polsce, pod red. B. Kumora i Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 1–2, Poznań–Warszawa 1979.
- Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium, Warszawa 1993 (Główny Urząd Statystyczny).
- Historia Polski, t. II, cz. II–IV, pod red. S. Kieniewicza i W. Kuli, Warszawa 1958–1960 (cz. IV–Bibliografia); t. III, cz. I, pod red. Ż. Kormanowej i I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1963, cz. II–III, pod red. Ż. Kormanowej i W. Najdus, Warszawa 1972–1974 (Wykaz czasopism); t. IV, cz. I, pod red. L. Grosfelda i H. Zielińskiego.
- Holzer J., Polska 1980–1981 Czasy pierwszej "Solidarności", Warszawa 1995.
- Jedlicki J., Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu, Warszawa 1968.
- Kalembka S., Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862, Warszawa 1971.
- Kallas M., Historia ustroju Polski X–XX w., Warszawa 1996.
- Karski J., The great powers and Poland 1919–1945. From Versailles to Yalta, London 1985. Tłum. pol. E. Morawiec (Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jalty, Warszawa 1992).
- Kersten K., Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948, Paryż 1986.
- Kieniewicz S., Historia Polski 1795–1918, Warszawa 1996 (bibliografia).
- Kieniewicz S., Powstanie Styczniowe, Warszawa 1983.
- Kłoczowski J., Dzieje chrześcijaństwa polskiego, t. II, Paris 1991(bibliografia).
- Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J., Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce, Kraków 1986.
- Konopczyński W., Historia polityczna Polski 1914–1939, Warszawa 1995.
- Korboński S., Polskie Państwo Podziemne, Paryż 1975.
- Kukiel M., Dzieje Polski porobiorowe, London 1963.
- Kula W., Historia gospodarcza Polski w dobie popowstaniowej 1864–1918, Warszawa 1947.
- Kumor B., Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918, Kraków 1980.
- Kunert A. K., Ilustrowany przewodnik po Polsce podziemnej 1939–1945, Warszawa 1996.
- Kunert A. K., Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie 1944, Warszawa 1994.
- Kutrzeba S., Polska odrodzona 1914–1939, Kraków 1988.
- Landau Z., Tomaszewski J., Gospodarka Polski międzywojennej, t. 1–3, Warszawa 1967–1982.
- Lepkowski T., Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870, Warszawa 1967.
- Machciewicz R., Emigracja w polityce międzynarodowej 1945–1990, Warszawa 1999.
- Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa 1939 (i inne – Główny Urząd Statystyczny).
- Mendelsohn E., Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym, Warszawa 1992.
- Micewski A., Współrzędzić czy nie kłamać. PAX i Znak w Polsce 1945–1976, Paryż 1978.

- Paczkowski A.*, Pół wieku dziejów Polski 1939–1989, Warszawa 1998.
- Papierzyńska-Turek M.*, Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939, Warszawa 1989.
- Pobóg-Malinowski W.*, Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945, t. 1–3, Gdańsk 1990–1991.
- Polska, jej dzieje i kultura*, t. III, Warszawa (b. r.).
- Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kuła, J. Leskiewiczowa, Wrocław 1979.
- Rollet H.*, La Pologne au XXe siècle, Paris 1984. Tłum. pol. M. Eckstein (Zarys dziejów Polski 1939–1984, Kraków 1994).
- Roszkowski W. (Albert Andrzej)*, Najnowsza historia Polski 1914–1993, Warszawa 1995.
- Światło J.*, Za kulisami bezpieki i partii, Nowy Jork 1955.
- Torzecki R.*, Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929, Kraków 1989.
- Torzecki R.*, Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej, Warszawa 1993.
- Turonek J.*, Białoruś pod okupacją niemiecką, Warszawa 1993.
- Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J.*, Historia Polski, Warszawa 1991 (bibliografia).
- Wandycz R.*, Polska a zagranica, Paryż 1986.
- Wandycz R.*, The Lands of partitioned Poland 1795–1918, Seattle 1975. Tłum. pol. Wojciech Zajączkowski (Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795–1918, Warszawa 1994) (bibliografia).
- Wereszycki H.*, Historia polityczna Polski 1864–1918, Wrocław 1990.
- Zaremba P.*, Historia dwudziestolecia (1918–1939), t. I–II, Paryż 1981.
- Zieliński Z.*, Papieństwo i papież dwóch ostatnich wieków 1775–1978, Warszawa 1983.
- Żarnowski J.*, Społeczeństwo II Rzeczypospolitej, Warszawa 1978.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АК	— Армія Крайова
АКТ	— Академія католицької теології
ББСУ	— Безпартійний блок співробітництва з урядом
БРСР	— Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВРНП	— Військова рада національного порятунку
ГГ	— Генеральна губернія
Гестапо	— Німецька таємна державна поліція (Geheime Staats Polizei)
ГМ	— Громадянська міліція
ДАГ	— Державні аграрні господарства
ДЗН	— Державні земельні нерухомості
ДКЕП	— Державна комісія економічного планування
ДРГМ	— Добровольчий резерв громадянської міліції
ДУР	— Державне управління репатріації
Зет	— Спілка польської молоді «Зет»
ЗППС	— Загальнопольське порозуміння професійних спілок
КБСЕ	— Конференція з безпеки і співробітництва у Європі
Кедив	— Керівництво диверсіями
ККІ	— Клуб католицької інтелігенції
КНПІ	— Конфедерація незалежної Польщі
КНР	— Крайова народна Рада
КОП	— Корпус охорони прикордоння
КЦБ	— Керівництво цивільної боротьби
ЛКУ	— Люблінський католицький університет
МВС	— Міністерство внутрішніх справ
МГБ	— Міністерство громадської безпеки
МЗГМ	— Механізовані загони громадянської міліції
МНО	— Міністерство національної оборони
МСК	— Міжвідомчий страйковий комітет
НА	— Народна Армія
НВП	— Народне військо польське
НГ	— Народна Гвардія
НД	— Національна демократія
НЗС	— Національні збройні сили
НРС	— Національна робітничка спілка
НРТ	— Національно-радикальний табір
НСПС	— Незалежна самоврядна професійна спілка
ОНП	— Об'єднана народна партія

ОУН	— Організація українських націоналістів
ПАН	— Польська академія наук
ПАП	— Польське агентство преси
ПВО	— Польська військова організація
ПАТ	— Польське демократичне товариство
ПКНВ	— Польський комітет національного визволення
ПКСС	— Польська католицько-соціальна спілка
ПНА	— Польська народна армія
ПНП	— Польська народна партія
ПНП	— Польське незалежницьке порозуміння
ПОРП	— Польська об'єднана робітничка партія
ПП	— Партія праці
ПРП	— Польська робітничка партія
ПСАДП	— Польська соціал-демократична партія
ПСП	— Польська соціалістична партія
РВЕ	— Радіо Вільна Європа
РЗПіГ	— Рух захисту прав людини і громадянина
РОНА	— Російська визвольна народна армія
СБ	— Селянські батальйони
СБ	— Служба безпеки
СД	— Демократична партія
СДКПіЛ	— Соціал-демократія Королівства Польського і Литви
СДПР	— Соціал-демократія Польської Республіки
СЗБ	— Спілка збройної боротьби
СіН	— Свобода і незалежність
СПМ	— Спілка польської молоді
СПП	— Служба перемозі Польщі
СПП	— Спілка польських патріотів
СПХ	— Спілка польського харцерства
ТНЕ	— Табір національної єдності (Озон)
ТНК	— Товариство наукових курсів
ТНЄ	— Тимчасова рада національної єдності
ТУНЄ	— Тимчасовий уряд національної єдності
УБ	— Управління безпеки
ФНЄ	— Фронт національної єдності
ФНО	— Фонд національної оборони
Х'ена	— Християнська спілка національної єдності
ЦПО	— Центральний промисловий округ
ЦПУ	— Центральне планове управління
ЮНРРА	— Адміністрація Об'єднаних Націй у справах допомоги і відбудови

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абернон (д'Абернон) Едгар 112

Альбединський Петро 77

Альвенслебен Густав 57

Андерс Владислав 146, 147

Андреевський Єжи 201

Апухтін Олександр 77

Арцишевський Томаш 157

Ашкеназі Шимон 98, 102

Багінський Казимир 171

Базяк Євгеніуш, архієпископ 207

Байрон Джордж 63

Бакунін Михайло 57

Бальцерович Лешек 190

Балицький Зигмунт 85

Банах Стефан 129

Бандера Степан 151

Барс Францішек 17

Бартль Казимир 118

Бартольді Годфрід 16

Баршевська Ельжбета 203

Баторій Стефан 129

Бек Юзеф 124, 125

Бем Юзеф 49, 50

Берг Теодор 76

Берія Лаврентій 147

Берлінг Зигмунт 148, 152, 155, 156

Безелер Ганс 90

Берут Болеслав 171, 172, 177

Бісмарк Отто 47, 57, 80, 103

Бжуска Станіслав, ксьондз 56

Бобринський Міхал 97

Бонапарт див. Наполеон I Бонапарт

Бодуен де Куртене Ян 97, 129

Боровський Стефан 51

Брандис Казимир 201

Братний Роман 201

Брежнев Леонід 186, 189

Броневський Владислав 159, 201

Булахович Станіслав 112

Бур-Коморовський Тадеуш 149, 154,
155

Бурше Юліуш, єпископ 137, 163

Буш Джорж 191

Буяк Збігнев 186, 187

Буяк Францішек 102

Вагнер Річард 65

Вайда Анджей 203

Валенса Лех 185, 186, 188—191

Ванькович Мельхіор 200

Варинський Людвік 87

Василевська Ванда 148

Ват Олександр 130, 159

Ветманський Леон, єпископ 161

Вежинський Казимир 130

Вельєгорський Юзеф 26

Велєпольський Олександр 53

Вибицький Юзеф 17, 19

Вислоух Болеслав 84

Висоцький Петро 29, 33

Висоцький Юзеф 49

Виспянський Станіслав 99

Вичулковський Леон 100

Вишинський Стефан, примас 177—179,
181, 206, 208, 211

Віллісен Вільгельм 46

Вілкомірська Ванда 203

Вільсон Томас Вудро 92

Віткевич Станіслав Ігнацій (Вітка-
цій) 130

- Вітос Вінцентій 84, 85, 102, 117–119
Вітте Сергій 78
Войтила Кароль — див. Іван Павло II
Войцеховський Станіслав 116, 118
Воронецький Яцек, ксьондз 135
Врублевський Зигмунт 97
- Габсбурги 49
Галлер Юзеф 91
Гарібальді Джузеппе 51, 57
Гауке–Босак Юзеф 56
Гельтман Віктор 38, 48
Гердер Йоган 63
Герлінг–Грудзінський Густав 201
Герцен Олександр 57
Гітлер Адольф 121, 124, 125, 140
Глебович Генрік, ксьондз 134
Глемп Юзеф, примас 211
Гловацький Олександр див. Прус
Болеслав
Гьонда Август, примас 133, 161, 204,
206, 211
Гогенцоллерни 32, 41
Годур Францішек 104, 138
Головко Тадеуш 121
Голоубек Густав 203
Голубев Антоній 201
Гомбрович Вітольд 130
Горбачов Михайло 188, 189, 191
Горчаков Михайло 51
Горчаков Олександр 57
Григорій XVI папа 37, 42, 70, 72
Гурко Осип 77
Гутковський Марцелій, єпископ 71
- Гальчинський Ільдефонс Костян-
тин 130
Герек Едвард 182, 183, 185, 195, 196
Геримський Максиміліан 100
Геримський Олександр 100
Герсон Войцех 100
Гете Йоган 63
Гедройц Єжи 202
- Гжегожевський Олександр 45
Гжесицький Віктор 91
Гізевій Густав 32, 47
Гомулка Владислав 157, 174, 177–
179, 181, 182, 208
Гошковський Людовік 45
Гошковський Францішек 16
Гошинський Северин 39
Грабський Владислав 117, 118, 126
Грот–Ровецький Стефан 149
Грузинська Йоанна 26
- Дальбор Едмунд, примас 133
Дашинський Ігнацій 92, 93, 118
Дверницький Юзеф 38
Девіс Норман 112, 120, 123
Деймек Казимир 180
Дембінський Генрік 49
Дембовський Едвард 42
Денікін Антон 111
Джимала Міхал 81
Дзялінський Ян 56
Дзержинський Фелікс 88
Дзялинські 65
Дибич Іван 34, 35
Дильонгова Ганна 7
Димек Валентій, єпископ 161
Діндер Юліуш, архієпископ 103
Діонісій, митрополит 162
Дітль Юзеф 30
Дмовський Роман 78, 85, 86, 88, 110,
113, 115, 118, 200
Довбур–Мусницький Юзеф 114
Дмоховський Франциск 17
Домбровська Марія 130, 220
Домбровський Ян–Генрік 17–19, 26
Домбровський Ярослав 51, 54
Друцький–Любецький Ксаверій–
Францішек 23, 26, 59
Дубчек Олександр 181
Дунін Марцін, архієпископ 71
- Ельснер Юзеф 63
Енгельс Фрідріх 200

- Еренбург Густав 42, 64
Есте (Д'Есте) Фердинанд 22
- Єж Томаш Теодор 85
Єзьоранський Здзіслав 173, 202
Єнджеевич Вацлав 127
Єнджеевич Януш 127
- Желіговський Люціан 113, 118
Жеромський Стефан 100, 129
Жихлінський Александар 124
- Завейський Єжи 201
Зайончек Юзеф 25
Залеський Вацлав 49
Заливський Юзеф 41
Замойський Анджей 51
Замойський Маврицій 116
Зан Томаш 29
Зануссі Кшиштоф 203
Запольська Габрієля 100
Зельверович Олександр 203
Зелінський Станіслав 56
Зея Ян, ксьондз 183
Знанецький Флоріан 129
- Іван XXIII папа 210
Іван–Павло II папа 184, 187, 191, 209, 210
Івашкевич Яросла 130, 201
Ілаковичувна Казимира 130
Імеретинський Олександр 77
Інгарден Роман 129
- Йозеф II 15
- Каден–Бандровський Юліуш 130
Каковський Олександр, архієпископ 92, 133
Калинка Валеріан 97
Каменський Генрік 42
- Камінський Анджей 7, 10
Каня Станіслав 185
Капріві Лео 81
Карашевич–Токажевський Міхал 149
Карлович Мечислав 100
Карський Ян 152
Касаролі Агостіно 210
Каспрович Ян 99, 130
Катерина II 12, 72, 73
Качмарек Чеслав, єпископ 207
Квятковський Євгеніуш 126
Керзон Джорж 148
Кеневіч Стефан 56, 58
Кесьльовський Кшиштоф 203
Кишак Чеслав 189
Клееберг Францішек 141
Клочовський Єжи 7
Князевич Кароль 26
Ковальський Міхал, архієпископ 163
Коженювський Аполлон 51
Коженювський Юзеф 64
Козаль Міхал, єпископ 161
Козловський Леон 120
Козмінський Гонорат, ксьондз 104
Коломб Фрідріх 46
Кольберг Оскар 65
Коморовський Тадеуш див.
Бур–Коморовський
Конарський Шимон 42
Конвицький Тадеуш 201
Конопницька Марія 200
Корацци Антоніо 63
Корбонський Стефан 149, 171
Корзон Тадеуш 97
Корманова Жанна
Корнілович Владислав, ксьондз 134
Корфантий Войцех 119
Корчак Януш 200
Коссак Войцех 130
Коссак–Шуцька Софія 130
Костюшко Тадеуш 18, 52, 58, 148
Костянтин, великий князь (Миколайович) 53
Костянтин, великий князь (Павлович) 25, 26, 28, 33

Котарбінський Тадеуш 129
 Коцебу Павло 77
 Коциловський Йосафат, єпископ 135
 Кошут Лайош 49, 50
 Красинський Адам, єпископ 102
 Красинський Зигмунт 39, 64, 65
 Крашевський Юзеф 64
 Кремпонецький Тадеуш 38
 Кроненберг Леопольд 51
 Круг Вільгельм 48
 Круковецький Ян 35
 Кук Карл 90
 Кукель Мар'ян 56
 Куликов Віктор 186
 Кулька Костянтин 203
 Кунцевичова Марія 130
 Куронь Яцек 180, 183
 Кучера Франц 150
 Кшижановський Северин 28

Ламберт Карл 52
 Лапицький Анджей 203
 Лев XIII папа 103
 Лелевель Йоакім 30, 33, 38, 39, 62, 65
 Ленін Володимир 200
 Ледуховський Мечислав, архієпископ
 71, 81, 103
 Лисковський Ігнатій 47
 Лібельт Кароль 43, 65
 Ліковський Едвард, архієпископ 103
 Ліске Ксаверій 97
 Ліст Ференц 65
 Ллойд Джордж Девід 92, 113, 114
 Лубенський Костянтин, єпископ 71
 Лубенський Фелікс 21
 Луї Пилип 34
 Лукасевич Ігнацій 60, 65
 Лукасевич Ян 129
 Лукасінський Валер'ян 27, 28
 Любецький Ксаверій, див. Друцький–
 Любецький Ксаверій–Францішек
 Любомирський Зіслав 92
 Любомирський Казимір 23
 Люксембург Роза 88

Лютославський Вітольд 203
 Лянгевич Мар'ян 54
 Мадзіні Джузеппе 57
 Маєвський Кароль 51
 Мазовецький Тадеуш 190
 Майський Іван 146
 Маковський Тадеуш 100
 Малевська Ганна 201
 Малиновський Броніслав 129
 Малцужинський Вітольд 130, 203
 Марцинковський Кароль 43
 Мальчевський Яцек 130
 Марія–Терезія 15, 72
 Маркс Карл 57, 200
 Мартиняк Ян, архієпископ 212
 Матейка Ян 100
 Мельник Андрій 151
 Мендельсон Езра 123
 Меркулов Василь 147
 Меттерніх Клемент 48
 Мерославський Людовік 44, 46, 54
 Микола I 28, 29, 30, 33–37, 40, 42,
 72, 73, 137
 Микола II 78, 91
 Миколайчик Станіслав 157, 170–172,
 174
 Мілковський Зигмунт 85
 Мілош Чеслав 130, 201, 217
 Міндсенті Йозеф, примас 208
 Міхаловський Пйотр 65
 Міхальський Єжи 116, 117
 Міхнік Адам 183
 Міцкевич Адам 29, 39, 50, 63–65, 180,
 200
 Моджеєвська Гелена 100
 Моджеєвський Рудольф (Моджескі
 Ральф) 97
 Модзелевський Кароль 180
 Молотов В'ячеслав 125, 140, 219
 Монталамбер Шарль 57
 Монюшко Станіслав 65, 100
 Морачевський Єнджей 115
 Мосцицький Ігнацій 97, 118, 120, 145
 Мохнацький Маврицій 33, 39

Мочар Мечислав 179, 186
 Мочарський Казимир 174
 Мронгові Кшиштоф 32
 Муравйов Михайло 76
 М'яновський Юзеф 97
 Мьодович Альфред 188

Налковська Софія 130
 Наполеон I Бонапарт 16–25, 34, 59, 71
 Наполеон III 57
 Наругович Габріель 97, 116
 Ненський Марцелій 129
 Невядомський Елігіуш 116
 Немойовський Вацлав 90
 Немойовський Вінцентій 27
 Новак–Єзьоранський Ян див.
 Єзьоранський Здзіслав
 Новицький Едмунд, єпископ 205
 Нововейський Антоній 161
 Новосильцев Микола 25, 29
 Новотка Марцелій 150

Огінський Міхал 23
 Ожешко Еліза 99
 Окулицький Леопольд 156, 157
 Олександр I 18, 19, 22–29, 62, 68, 72
 Олександр II 50, 51, 53, 56, 132
 Ольбрихський Даніель 203
 Ольшевський Кароль 97
 Оркан Владислав 102
 Орлов Олексій 50
 Оссолінський Юзеф Максиміліан 62
 Оссолінські 62, 65, 216
 Остерва Юліуш 130
 Островський Юзеф 92
 Оsubка–Моравський Едвард 152, 157
 Охав Едвард 178

Павлик Михайло 84
 Павликовська–Ясножевська Марія
 див. Ясножевська–Павликовська
 Марія
 Павло VI папа 205, 210

Павло I 14, 68, 72
 Падеревський Ігнацій 100, 113, 115,
 120, 130
 Падлевський Зігмунт 51
 Пайпер Тадеуш 130
 Пальмерстон Генрі 57
 Панкевич Юзеф 130
 Парандовський Ян 130, 201
 Паскевич Іван 35, 40, 43, 51
 Пендерецький Кшиштоф 203
 Петлюра Семен 111, 112
 Петро I 73
 Перацький Броніслав 120, 121
 Пешковський Август 65
 Пігонь Станіслав 102
 Пій IX папа 57, 70
 Пій XI папа 132, 133
 Пій XII папа 163, 206, 210, 211
 Пілсудський Юзеф 87–91, 110, 111–
 113, 115, 118–120, 123, 124, 128,
 200
 Плятер Людвік 23
 Побуг–Малиновський Владислав 112
 Поль Вінцентій 30, 64
 Понятовський Юзеф 21, 22, 24, 52
 Попелюшка Єжи, ксьондз 188, 210,
 211
 Попель Вінцентій, єпископ 71
 Потоцький–Костка Станіслав 21, 62
 Пронашко Анджей 130
 Прус Болеслав 99
 Пужак Казимир 156
 Путрамент Єжи 201
 Пшеждзецький Генрік 134
 Пшемик Гжегож 188
 Пшибишевський Станіслав 99
 П'ясецький Болеслав 120, 171, 207,
 208

Радзішевський Ідзі, ксьондз 134
 Радзівіл Міхал 34
 Радзівіл Антоній 32, 41
 Радонський Кароль, єпископ 161
 Раковський Мечислав 190
 Расін Жан 63

- Ратай Мацей 116, 118
 Ратті Ахілле (див. папа Пій XI) 133
 Рахманінов Сергій 65
 Рачинський Ігнацій, архієпископ 69
 Рачинські 64, 216
 Рачкевич Владислав 145, 157
 Рейган Рональд 191
 Рейфф Ричард 207
 Реймонт Владислав 99, 130, 217
 Ридз–Сміглий Едвард 111, 120, 141
 Ріббентроп Йоахім 125, 140, 142, 219
 Ровецький Стефан див. Грот–
 Ровецький Стефан
 Розпона Станіслав 207
 Рокоссовський Костянтин 173, 178
 Романови 18, 72
 Рошковський Войцех 125
 Рубінштейн Артур 102, 130
 Ружицький Людомир 100
 Рузвельт Теодор 147, 148, 156
 Руальє Клод 19
 Руммель Юліуш 140

 Садовська Барбара 188
 Сапєга Адам 56, 206
 Сверчевський Кароль 169, 170
 Святло Юзеф 176, 178
 Сенкевич Генрік 99, 217
 Серпінський Вацлав 129
 Сераковський Зигмунт 54
 Сікорський Владислав 117, 145, 146
 Складовська–Кюрі Марія 97
 Скотт Вальтер 63
 Скрябін Олександр 65
 Скушинський Ян 34
 Словацький Юліуш 39, 64, 65
 Слоніський Антоній 130
 Смігли–Ридз Едвард див. Ридз–Смігли
 Едвард
 Смоленський Владислав 97
 Снядецький Ян 62
 Снядецький Єнажей 62
 Совінська Катажина 51
 Соснковський Казимир 149
 Стаблевський Флоріан, архієпископ 103
 Стажевський Генрік 130

 Стажинський Стефан 140
 Сталін Йосип 144, 147, 148, 150, 153,
 154, 156, 157, 170, 172–174,
 176, 177, 200–202, 212
 Стапінський Ян 84,
 Стафф Леопольд 130
 Сташиць Станіслав, ксьондз 62
 Стефан Баторій див. Баторій Стефан
 Столипін Петро 79
 Стомма Станіслав 183, 208
 Стояловський Станіслав 83, 104
 Стшємінський Владислав 130
 Сцегенний Пьотр, ксьондз 42
 Сцібор–Рильський Олександр 201

 Татаркевич Владислав 129
 Теодорович Юзеф, архієпископ 136
 Тиссовський Ян 45
 Товінський Анажей 39
 Траугут Ромуальд 55, 56
 Трентовський Броніслав 65
 Трумен Гаррі 156
 Тувім Юліан 130
 Турович Єжи 202
 Тухачевський Михайло 111, 112

 Уейський Корнель 64

 Фалат Юліан 100, 130
 Фелінський–Щенний Зигмунт–
 Фелікс, архієпископ 69, 71, 102
 Фіцек Ян, ксьондз 43
 Флотвел Едуард 41
 Франк Ганс 142
 Франко Іван 84
 Франц Йозеф 57
 Фрасинюк Владислав 186
 Фредро Олександр 64
 Фрідріх–Август 20
 Фрідріх Вільгельм IV 42

 Хельмонський Юзеф 100
 Хлопицький Юзеф 26, 33, 34

Хмеленський Ігнацій 51
 Хомишин Григорій, єпископ 135
 Хонекер Еріх 189
 Хростовський, Вальдемар 210
 Хрущов Микита 177, 178

Цегельський Іполіт 59
 Цімерман Крістіан 203
 Циранкевич Юзеф 178, 180, 182

Чайковський Петро 65
 Чарторийський Владислав 57
 Чарторийський Єжи–Адам 14, 18, 23,
 25, 29, 33, 37, 38, 50, 57, 62
 Чаушеску Ніколае 189
 Чацький Тадеуш 60
 Чекановський Ян 129
 Черни–Стефанська Галина 203
 Черчілль Вінстон 147, 148, 156, 216
 Чехонь Ян 130

Шанявський Каласантій Юзеф 17
 Шафранек Юзеф 47
 Швейніц Едвард, ксьондз 134
 Шекспір Вільям 100
 Шеллінг Фрідріх 63
 Шеля Якуб 44
 Шептицький Андрей, митрополит
 134–136, 162
 Шептицький Казимир, ксьондз 136

Шептицький Леон 136
 Шептицький Олександр 136
 Шептицький Станіслав 136
 Шиллер Леон 130
 Шиллер Фрідріх 63
 Шимановський Кароль 100, 130
 Шимборська Веслава 217
 Шопен Фридерік 63, 65, 130
 Шпінальський Станіслав 130
 Шплет Карл, єпископ Гданський 205
 Штадіон Франц 48
 Штайнгауз Гуго 129
 Штомпка Генрік 130
 Штрооп Юрген 174
 Шувалов Павло 77
 Шуйський Юзеф 97
 Шульц Бруно 130

Щенний–Фелінський Зигмунт див.
 Фелінський–Щенний Зигмунт

Юргенс Едвард 51
 Юрчик Маріан 185

Янішевський Ян, ксьондз 46
 Янковський Ян–Станіслав 156, 157
 Ярач Стефан 130
 Ярошевич Пьотр 182
 Ярузельський Войцех 186, 190
 Ясножевська–Павликовська Марія 130
 Ясюкович Станіслав 157

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 12, 15—19, 22, 24, 29—31, 34,
35, 40, 44, 45, 49, 57, 68—70, 72, 74,
82, 90—92, 101, 105, 124, 143, 218
Австро-Угорщина 82, 89, 93, 115, 135
Азія 172
Азія Середня 145
Америка див. Сполучені Штати
Англія 22, 24, 34, 36, 37, 39, 49, 57, 59,
89, 125, 140, 145, 146
Анкара 147
Апостольський Престол (Ватикан) 37,
102, 103, 123, 133, 163, 204, 210,
212, 218
Аргентина 94
Аушвіц див. Освенцім
Афганістан 185, 188
Ашхабад 147

Байона 21
Балкани 37, 89
Белжец 144, 164
Белз 167
Бельгія 36, 37
Бенямінів 91
Берега Каргузька 120, 121
Березина 111
Берлін 19, 21, 27, 32, 45—47, 61, 68,
81, 86, 112, 157, 190, 216
Бескиди 169
Бессарабія 125
Бельськ (нині Бельсько-Бяла) 96
Бжезінка 143, 144
Битом 47, 114
Білорусь 5, 7, 10, 23, 35, 53—57, 63,
76, 88, 93, 108, 111, 112, 143, 148,
150, 159, 166, 167
Білоруська Радянська Соціалістична
Республіка 144
Білорусь Східна 55
Білосток 142, 205
Білостоцький округ 19, 72

Білосточчина 144, 156, 213
Біркенау див. Бжезінка
Близький Схід 37, 147
Болгарія 166, 190
Болонья 147
Борислав 60, 96, 117
Боснія 89
Бразилія 94, 101
Брест (над Бугом) 92, 119, 122
Брюссель 38
Буг 113, 142, 153
Буковина 44
Бура 140
Бухенвальд 143

Вавель 48, 142
Ваграм 22
Вармія 12, 19, 32, 46, 81, 108, 114,
167, 168
Вартегау див. Край Варти
Варшава 12, 16, 20, 22, 23—25, 27, 28,
30, 33—35, 40—42, 51—53, 56, 59—
64, 66, 71, 77, 85, 87, 90, 95, 97,
100, 101, 106, 108, 111—113, 118,
125, 129, 130, 132, 133, 137, 140,
141, 150—152, 154—156, 158, 164,
168, 169, 171, 173, 176, 178, 180,
181, 186, 187—189, 194, 202, 204,
208, 210, 213
Варшавське князівство 18—24, 30, 31,
59, 61, 62, 68—70, 74
Ватикан див. Апостольський Престол
Вейгерово 143
Велика Британія 113, 114, 146—148,
154, 170
Велике герцогство Познанське 31, 32,
41, 45, 80, 114
Велике князівство Литовське 7, 23, 37,
54, 76

Велике князівство Познанське див.
Велике герцогство Познанське
Великопольща 12, 19, 46, 82, 83, 93,
94, 97, 103, 114, 131, 167
Величка 95
Версаль 39, 113, 123
Вестерплатте 140
Вжесня 46, 80, 81
Відень 31, 48, 61, 68, 83, 86, 88, 98,
103, 216
Віленщина (Віленська губернія) 25,
55, 87, 112, 113, 142, 144, 150
Вільнюс 29, 41, 42, 61, 63, 64, 66, 71,
100, 108, 111–113, 129, 132, 136,
142, 167
Вісла 61, 112, 169
Вітебськ 92
Волинь 12, 118, 121, 134, 137, 144, 152
Воля 155
Вроцлав 32, 167, 194, 205, 208, 210

Гаїті 18
Галичина 15, 22, 31, 38, 41–45, 47–
49, 55–57, 59, 61, 62, 65, 82–87,
89, 90, 93–99, 103–108, 137, 216
Галичина Східна 48, 67, 72, 82, 83, 89,
96, 103, 105, 110–112, 118, 126,
134, 135, 212
Гельсинки 184
Герцеговина 89
Герцогство Пруссія 14, 45, 31
Гнилючки 105
Гожув 205
Грязовець 144

Гданськ 16, 19, 31, 32, 66, 114, 124,
126, 129, 133, 166, 167, 182, 185,
194, 204, 212
Гданське Помор'я 12, 19, 31, 46, 47,
81, 114, 167
Гдиня, генералгубернаторство 126,
129, 182, 185, 217
Глівіці 212
Гнезно 103, 133
Гродненщина 55
Гродно 122, 167

Далекий Схід 214
Дахау 143, 161, 163
Двина (Даугава) 111, 113

Джерсі 39
Динабург (Даугавпілс) 113
Дніпро 111
Дністер 113
Добжинська земля 19
Добре 34
Доброва Ґурніча 60
Домбровський басейн 60, 77, 95, 105, 125
Дрогичин 205
Дрезден 20
Друлів 72
Дрогобич 60, 96
Друга республіка 144, 145, 150, 151,
153, 159, 167, 169, 216

Елк 47
Ельба 24
Естонія 125, 166

Європа 6, 7, 23, 24, 27, 35, 36, 37–39,
49, 50, 57, 59, 60, 66, 77, 86, 89,
93, 97, 101, 111, 124, 156, 166,
172, 173, 176, 177, 184, 215
Європа Західна 34, 112, 131
Європа Східно-Центральна (Цент-
рально-Східна) 6, 121, 172, 174
Європа Центральна 101, 112, 190

Жешув 126
Жешовщина 170, 212
Жирандів 60, 96
Жолібож 155

Закрочим 35
Заксентаузен 143
Замойщина 150
Замостья 22, 35
Заольжя 114, 124
Збруч 110, 111, 113
Згеж 60
Зелена Гура 167

Імперія Російська див. Росія
Іран 147
Іспанія 21, 27
Італія 17, 18, 37, 38, 49, 51, 70, 89, 123, 147
Кадіш 60
Казахстан 145

- Калишчина (Калиська область) 19
 Кам'янець-Подільський 132
 Кампо-Форміо 17
 Канада 94, 184
 Канал Августовський 61
 Карпати 154
 Катинь 144, 147, 219, 220
 Катовіце 182, 183, 187, 194
 Каунас 63
 Кенігсберг 31, 166
 Келеччина 60, 150
 Київ 51, 92, 111
 Ковенщина 55
 Козельськ 144
 Комп'єн 93
 Королівство Галичини і Лодоме-
 рії див. Галичина
 Королівство Польське (Корона
 Польська) 7, 18, 23—30, 32—35,
 40—43, 45, 46, 50—53, 55—62, 64,
 65, 68, 70, 72—74, 76—79, 82,
 84—88, 90, 92—97, 99, 100, 102,
 104—106, 137, 216
 Костянтинополь 50
 Край Варти 160, 161
 Краків 22, 24, 30, 41, 45, 48, 63, 64, 66,
 71, 82, 89, 90, 97, 99, 100, 103,
 106, 108, 117, 129, 130, 132, 150,
 161, 162, 194, 208, 210, 216
 Краківська республіка 30, 45
 Краківщина 31
 Красноводськ 147
 Крем'янець 61, 136
 Кремль 146
 Креси 78, 79
 Крим 156
 Кросно 60
 Ксьонж 46
 Куйбишев 146
 Курник 65
 Курськ 92
 Кути 141
 Кувяві 19, 167
- Лаба 166
 Латвія 125, 141, 166
 Леніно 148
 Литва 5, 7, 10, 23, 28, 35, 42, 53—56, 58,
 76, 77, 88, 93, 108, 111, 112, 123,
 125, 141, 142, 148, 159, 166, 167
 Литва Центральна 113
 Личаківський цвинтар 111
- Лодзь 66, 77, 96, 100, 101, 103, 106,
 125, 129, 132, 143, 150
 Ломбардська республіка 17
 Ломжинщина 142, 161
 Лондон 146, 148, 149, 152, 156, 157
 Луцьк 113
 Любачов 205
 Любельщина 153
 Люблін 22, 91, 92, 129, 150, 187
 Люблінщина 77, 134, 167, 170, 213
 Любуська земля 167, 204
 Львів 16, 22, 31, 41, 48, 49, 61, 62,
 64—66, 73, 82, 89, 97, 98, 100, 103,
 108, 110, 111, 130, 132, 135, 136,
 159, 167, 216
 Львівщина 31
- Магаденка біля Варшави 189
 Магдебург 91, 93
 Мазовія 12, 19, 167
 Мазури 32, 46, 47, 73, 81, 108, 114,
 167, 168, 170
 Майданек 143, 144
 Малопольща 12, 15, 126, 167
 Маримонці 60
 Маутгаузен 143
 Медное біля Твері 144
 Мелець 126
 Милослав 46
 Мінськ (білоруський) 112, 113, 132
 Мінськ Мазовецький 122
 Модлін 35
 Мокотів 155
 Монте-Касіно 147
 Моравія 95
 Москва 51, 106, 125, 142, 144, 146,
 148, 150, 153, 156—158, 166, 168,
 170, 171, 173, 176, 177, 181, 182,
 185, 186, 188, 194
 Мюнхен 100, 124, 202
- Нарвик 145
 Народна Польща 9, 92, 154, 156, 167—
 169, 171, 172, 176, 193—195, 197,
 198, 200, 202, 203, 206, 210, 212,
 213, 217, 219, 220
 Неаполь 27
 Ниса Лужицька 166, 170, 172, 181, 191
 Німан 112
 Німецька Демократична Республіка
 176, 181, 189, 190

- Німецький Союз 46
 Німеччина 37, 38, 45, 80, 81, 82, 86,
 89–94, 103, 113–115, 121–125,
 137, 140, 142, 143, 145–147, 151,
 154–156, 161, 162, 166, 168, 172,
 173, 181, 190, 191
 Німеччина Східна 166, 191
 Нова Галичина 22
 Нова Гута 194
 Новогрудек 63, 144
 Новосондеччина 31
 Ноєнгамме 143
 Норвегія 141, 145
- Одра 148, 153, 166, 170, 172, 181, 191
 Орава 114
 Освенцім 123, 143, 144
 Осташків 144
 Остроленка 34
 Охота 155
- Паб'янице 60
 Палестина 122
 Пальміри біля Варшави 143
 Париж 20, 37, 38, 39, 54, 87, 97, 98,
 100, 108, 113, 202
 Перемишльщина 31, 167, 170, 212
 Петербург 14, 29, 41, 50, 51, 53, 68,
 76, 79, 86, 98, 216
 Пекари 43
 Підляшся 12, 16, 19, 56, 106, 134, 167, 213
 Плоцьк 35, 161
 Повіся 155
 Поділля 12
 Познань 19, 32, 42–44, 46, 59, 64, 66,
 96, 100, 108, 129, 132, 137, 158,
 177, 178, 208, 210
 Познаньщина 32, 42–44, 46, 47, 67,
 81, 86, 87, 96, 99
 Полісся 121, 134, 144
 Полоцьк 113, 194
 Польська Народна Республіка див.
 Народна Польща
 Польська республіка 112–114, 122,
 127, 138, 143, 144, 146, 148, 157,
 159–161, 190, 191
 Помор'я 32, 47, 86, 87, 97, 124, 131,
 161, 170, 204
 Помор'я Гданське див. Гданське Помор'я
 Помор'я Західне 167
 Понари біля Вільнюса 144
- Портсмут 39
 Потсдам 166, 168
 Почаїв 137
 Правобережна Україна 12
 Прага 124, 125
 Пратулін 72
 Привіслянський Край 77
 Пруссія 12, 13, 16, 17, 19, 23, 29, 31,
 32, 35, 40, 44–47, 57, 68, 70, 72,
 74, 80–82, 85, 96, 106–108, 218
 Пруссія Західна 15, 31
 Пруссія Королівська 31
 Пруссія Нова Східна 15, 19
 Пруссія Південна 15
 Пруссія Східна 15, 31, 110, 124, 166, 204
 Псков 92
 Пуатьє 39
 Пулави 63, 194
 Пшитик 122
 П'ясниця біля Вейгерова 143
- Равенсбрюк 143
 Радом 126, 183
 Радянська Росія див. СРСР
 Рапалло 123
 Рашин 22
 Рига 112
 Рим 5, 37, 70–72, 100, 202, 210
 Річ Посполита 7–9, 12, 14, 20, 23, 37,
 45, 54, 58–62, 65, 67, 68, 72–74,
 78, 80, 84, 85, 87, 91, 94, 97, 101,
 106, 108, 110, 116, 184, 214
 Росія 12–14, 16, 18, 19, 23, 25, 27, 29, 30,
 33–35, 37, 40, 41, 44, 45, 49, 50, 53,
 57, 65, 68–70, 72, 73, 76, 78–80, 86,
 88–92, 94–96, 98, 102, 106–108, 111,
 115, 116, 137, 144, 153, 154, 218
 Росія Радянська див. Союз Радянських
 Соціалістичних Республік
 Ростов-на-Дону 92
 Румунія 141, 145, 166, 176, 189, 190
 Русь 54–56
 Русь Червона 12
- Саксонія 20, 24
 Самарканд 146
 Сандомир 22, 161
 Сан-Домінго 18
 Сараєво 90
 Сахара 192
 Седельщина 77

Сельці над Окою 148
 Седльце 132
 Серадз 60
 Сибір 40, 42, 45, 58, 76, 145
 Сілезія 32, 43, 46, 47, 73, 81, 95, 105,
 108, 114, 131, 161, 178, 204, 216
 Сілезія Горішня 47, 60, 65, 86, 95, 97,
 101, 105, 114, 125, 137, 167, 170
 Сілезія Долішня 114, 167, 170
 Сілезія Опольська 167
 Сілезія Цешинська 30, 49, 87, 89, 95,
 106, 114, 137, 167
 Смоленськ 144
 Собібор 144, 164
 Сокаль 167
 Соколів біля Вжесні 46
 Союз Радянських Соціалістичних
 Республік (СРСР) 88, 92, 123, 125,
 131, 137, 140, 142—147, 150—157,
 159—162, 166, 167, 169, 171—175,
 178, 181, 183—185, 188—190, 202,
 205, 208, 216, 219, 220
 Спіш 114
 Сполучені Штати Америки 92, 94,
 100, 101, 104, 138, 148, 154
 Стальова Воля 126, 170—172, 176, 184, 191
 Станіславівщина 31
 Старе Місто 33, 155
 Старобельськ 144
 Старопольський басейн 60, 95
 Сточек 34
 Суваки 63, 113
 Сувальщина 19
 США див. Сполучені Штати Америки
 Сян 110, 142
 Сянок 126
 Сяноччина 212

Тарнів 44, 117
 Тарновщина 31, 44
 Твер 144
 Тегеран 148, 153, 163
 Тернопільщина 31
 Тибр 70
 Тільзіт 19
 Тобрук 146
 Торунь 31, 97, 208, 210
 Треблінка 144, 164
 Третя республіка 191, 216
 Тур 112
 Туреччина 37, 50, 136

Угорщина 49, 50, 141, 145, 166, 172,
 174, 176, 190, 208
 Узбекистан 145, 146
 Україна 5, 7, 10, 35, 42, 48, 53, 56, 58,
 92, 95, 96, 108, 111, 112, 143, 148,
 150, 159, 166, 167, 170
 Україна Західна 151, 162, 169
 Українська Народна Республіка 111
 Українська Радянська Соціалістична
 Республіка 144
 Урсус біля Варшави 183

Федеративна Республіка Німеччина
 168, 176, 181, 190, 205
 Фінляндія 50, 125, 166
 Франкфурт-на-Майні 46, 47
 Франція 17, 18, 20, 21, 33, 36—38, 50,
 57, 61, 69, 89, 93, 123, 125, 140,
 141, 145
 Фрідланд 19

Харків 144
 Хелмно 47
 Холм 153, 162
 Холмщина 79, 92, 106, 167

Центральний промисловий округ 217
 Цюрих 89

Ченстохова 15
 Черняків 155
 Чехія 60
 Чехословаччина 123, 124, 166, 172,
 174, 181, 186, 190, 208

Швейцарія 85
 Шеннібрун 22
 Шліссельбург 28
 Штуттоф (Штуттово) 143
 Щецин 167, 182, 185
 Щипьорно 91, 112

Югославія 166

Явожно 170
 Ялта 156, 166
 Янів-Підляський 132
 Ярославець 46
 Ясло 60

ЗМІСТ

Вступ від редакторів. Історія Білорусі, Литви, Польщі та України	5
Вступ від наукового редактора. Історія Польщі та спадщина Речі Посполитої	7
Передмова автора	9

Частина I: 1795—1864

1. Землі Речі Посполитої після поділів	12
1.1. Суспільно-політичне становище країни	12
1.2. Початок боротьби за незалежність. Легіони	16
2. Наполеонівський період	19
2.1. Утворення і організація Князівства Варшавського	19
2.2. Історія Князівства Варшавського	21
3. 1815–1831 роки	24
3.1. Королівство Польське	24
3.2. Під анексією Росії	29
3.3. Вільне місто Краків і терени, загарбані Австрією	30
3.4. Під анексією Пруссії	31
3.5. Листопадове повстання	33
4. Велика еміграція	36
5. Роки між повстаннями	40
5.1. Репресії, змовницька діяльність і органічна праця	40
5.2. Повстання 1846 року	44
5.3. Весна Народів на землях трьох анексій	45
6. Січневе повстання	50
6.1. «Рух» — маніфестації та змови	50
6.2. Спалах і перебіг повстання	54
7. Економіка. Культура. Суспільство	58
7.1. Економіка	58
7.2. Культура. Наука. Освіта	61
7.2.1. На межі Просвітництва і романтизму	61
7.2.2. В період між повстаннями	64
7.3. Суспільство	66
8. Церква і релігійне життя	67
8.1. Римо-католицька церква	67
8.2. Унійна (греко-католицька) церква	72
8.3. Інші Церкви та конфесії	73

Частина II: 1864—1918

1. Королівство Польське і загарбані землі після Січневого повстання	76
2. Революція 1905 року	77
3. Під прусською і австрійською анексіями	80
4. Політичні партії та рухи	83
4.1. Народний рух	83
4.2. Польська Ліга і Національна демократія	85
4.3. Робітничий рух	86
5. Польська справа під час Першої світової війни	89

6. Економіка. Культура. Суспільство	93
6.1. Економіка	93
6.2. Культура. Наука. Освіта	97
6.3. Суспільство	101
7. Церква і релігійне життя	102
7.1. Римо-католицька церква	102
7.2. Інші Церкви і віросповідання	105
Підсумок історії після поділів	107
Частина III: 1918–1939	109
1. Усталення кордонів держави	110
2. Політичне становище	115
2.1. 1918–1926 роки	115
2.2. 1926–1939 роки	118
2.3. Національні меншини	120
3. Міжнародне становище Польщі	123
4. Економіка. Культура. Суспільство	125
4.1. Економіка	125
4.2. Освіта. Наука. Культура	127
4.3. Суспільство	131
5. Церкви і релігійне життя	132
5.1. Католицька церква	132
5.2. Інші Церкви і віросповідання	136
Частина IV: Друга світова війна	139
1. Вересень 1939 року	140
2. Землі республіки під німецькою і радянською окупацією	142
3. Польський уряд і військо на чужині. Міжнародне становище Польщі	145
4. Опір окупантам у Польщі	149
5. Варшавське повстання	154
6. Польська справа на міжнародній арені	156
7. Суспільство. Культура. Економіка	158
8. Церкви і релігійне життя	160
Частина V: 1945–1990	165
1. Територія і населення	166
2. Політичне становище	169
2.1. 1945–1956 роки	169
2.2. 1957–1980 роки	179
2.3. 1980–1989 роки	184
2.4. До Третьої республіки	189
3. Економічне життя	191
4. Освіта. Культура. Суспільство	197
4.1. Освіта і наука	197
4.2. Культура. Суспільство	200
5. Церква і релігійне життя	204
5.1. Римо-католицька церква	204
5.2. Інші Церкви і віросповідання	212
Закінчення	215
Нарис бібліографії	219
Бібліографія	221
Перелік скорочень	224
Іменний покажчик	226
Географічний покажчик	233

Наукове видання

Ганна Дильонгова

Історія Польщі 1795—1990

*Переклад з польської
Михайла Кірсенка*

Редактор О. Ю. Бей
Художнє оформлення О. Я. Остапова
Технічний редактор Т. М. Новікова
Комп'ютерна верстка Н. В. Єрмак
Коректор І. Г. Ярошенко

Підписано до друку 10.05.2007. Формат 60×90^{1/16}.
Гарнітура «SonetSerif». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15. Обл.—вид. арк. 15.
Зам. 7–64.

Видавничий дім «Києво–Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425–60–92, 425–77–84.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

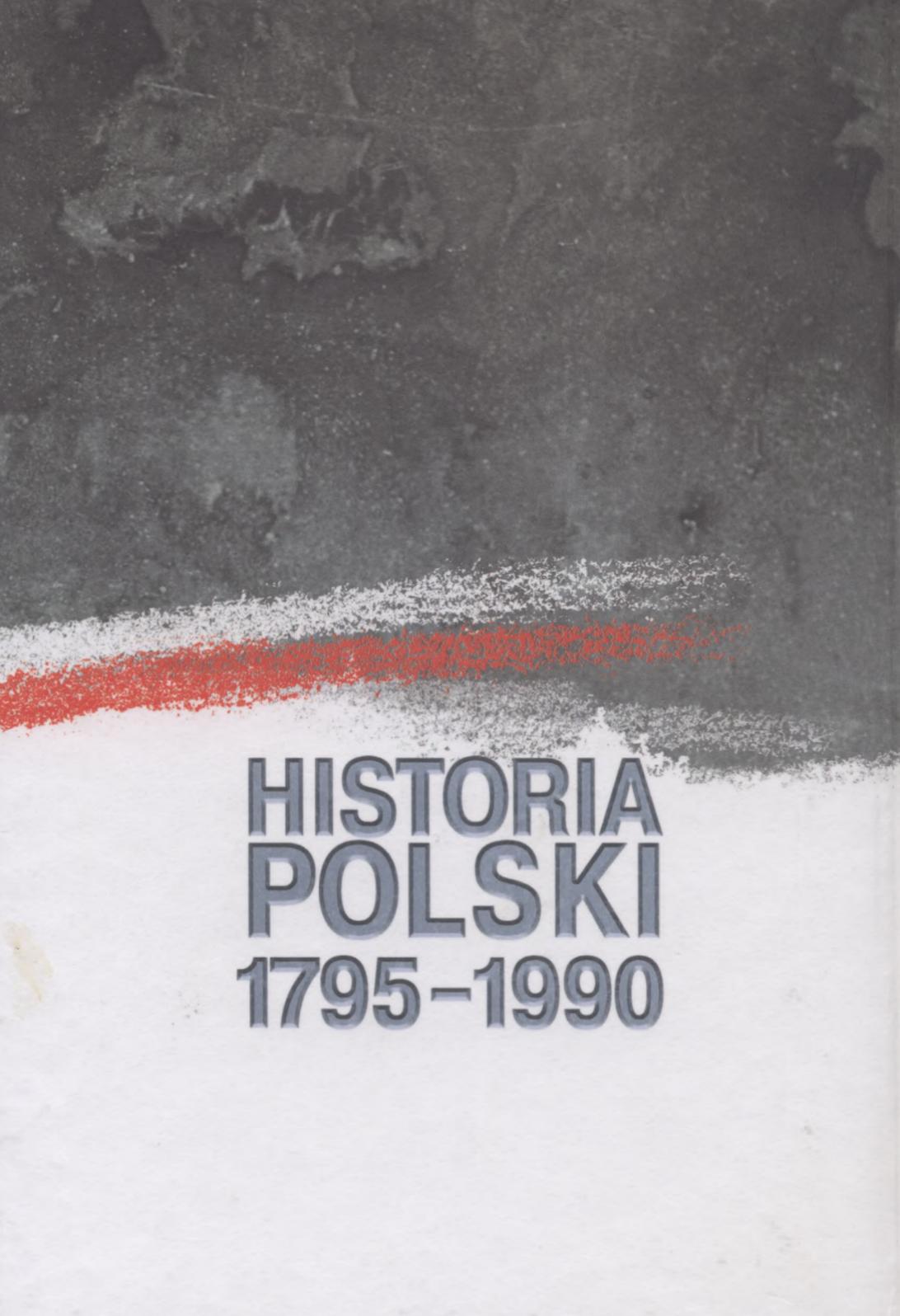
Дильонгова, Ганна

Д46 Історія Польщі 1795—1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. — К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2007. — 239 с. — Обкл. пол. — Бібліогр.: с. 221–223.

ISBN 978–966–518–412–6

Видання має на меті показати історію країни і суспільства впродовж двох важких і складних сторіч, від втрати незалежності наприкінці XVIII ст. до її здобуття 1989 року. Від попередньої історіографії книжка відрізняється тим, що охоплює разом XIX і XX ст. Якщо не рахувати праць, присвячених цілій історії Польщі, історики зосереджувалися зазвичай на окремих епохах: XIX сторіччя, міжвоєнна доба, Друга світова війна, Народна Польща. Зацікавить як науковців, так і широкий загал читачів.

ББК 63.3(4ПОЛ)

**HISTORIA
POLSKI
1795-1990**